

ZEYNƏDDİN HACIYEV
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

MƏNTİQ
(dərs vəsaiti)

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi tərəfindən
tesdiq edilmişdir.

BAKİ-2007

Rəyçilər:

prof. A.ŞÜKÜROV

dos. M.BAYRAMOV

16

H 14

Zeynəddin Hacıyev. «Məntiq». Bakı, «Təhsil» NPM, 2007, 240 səh.

Kitabda ali məktəblərin «Məntiq» kursunun programmasına uyğun olaraq məntiqin bütün mövzuları sistemli sırasında şərh olunub. Kitab tələbələr, aspirantlar, müəllimlər və məntiqi öyrənmək istəyən digər şəxslər üçün nəzərdə tutmuşdur.

H $\frac{0033124}{700122}$ - 2007

© «Təhsil» NPM,

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət kimi demokratikləşmə yolu ilə irəliləyir. Sərbəst bazar münasibətlərinə keçilməsi, milli özünüdərkətmə, milli ənənələrə qayıdış gedişində xalqımızın başər sivilizasiyasının ümumi axınına qovuşması sürətlənməkdədir. Totalitar rejimin sosial həyatın bütün sahələrində törətmış olduğu dərin böhrandan çıxməq, milli dövlət quruculuğu ilə inamla irəliləmək üçün cəmiyyətimizin hər bir üzvünün həqiqi elmi nəzəri biliklərə yiyələnməsi çox vacibdir. Xüsusilədə ona görə ki, sovet rejiminin hökmran olduğu yetmiş ildən artıq bir dövrə ictimai elmlər sahəsində dərin kök salmış ideoloji təzyiq, sinfi mövqedən yanaşma sərbəst elmi axṭarışlara, azad yaradılığa ciddi maneələr yaratmışdı. Halbuki, insan hansı dövrə yaşamasından asılı olmayaraq, daim həqiqətə qovuşmağa, təbiət və səmiyyət haqqında, habelə öz beynində gedən təfəkkür prosesləri haqqında daha çox biliyə malik olmağa can atır. Təsadüfi deyildir ki, bəşəriyyət yarandığı gündən indiyə qədər idrakın bu enişli yoxusu yolunda bir çox si-naqlara məruz qalmış, lakin hər dəfədə də onlardan uğurla çıxaraq, öz idrakı imkanlarını genişləndirən yeni-yeni vəsi-tələr, metodlar kəşf etmişdir. Bu mənada XX əsrin tayı-berabəri yoxdur. İnsan zəkasının hüdudlarını qeyri-adi də-rəcədə genişləndirən möhtəşəm elmi kəşflər, modelləşdirmə və riyazi metodların geniş miqyaslı tətbiqi, çox böyük tu-tumlu informasiya bankı ilə heyrətamız dərəcədə sürətlə əməliyyat aparan EHM, gen mühəndisliyi metodlarının tətbiqi məhz bu dövrün məhsuludur.

İnsan təfəkkürünün malik olduğu metodlar və vasi-tələr nə qədər zəngin olursa, onlardan səmərəli istifadə edilməsi zərurəti də bir o qədər artır. Bu vəzifənin uğurlu işə düzgün təfəkkürün forma və qanunlarını öyrədən əntiq elmindən kənarda qeyri mümkündür. Məntiqi bilən dam daha düzgün və dəqiq fikirləşməyi bacarıır, onun

mühakiməsi aydın və səlis olur. Məntiqi təfəkkür bu və ya digər şəxsə öz mühakimələrinin doğruluğunu sübut etmək, başqalarının fikirlərini düzgün qiymətləndirmək, onlardakı yalanı aşkara çıxarmaq imkanı verir. Deyilənlərdən aydın olur ki, formal məntiqi bilmək, onun əsaslarına yiyelenmək hazırkı dövrdə ixtisasından, profilindən asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün peşə sahiblərinin intellektual səviyyəsinin ayrılmaz komponentinə çevriləmkədədir. Bəzən belə fikirlərə rast gəlinir ki, məntiq elmini öyrənmədən də məntiqi düşünmək mümkünkündür. Doğrudur, həyat təcrübəsinə əsaslanmaqla müəyyən məntiqi düşüncəyə malik olmaq mümkünkündür, lakin nəzərdə tutulmalıdır ki, əsil elmi təfəkkürün, yüksək səviyyəli, sərbəst və mücərrəd düşüncənin əldə edilməsində məntiq elminə yiyelenmək müstəsnə dərəcədə zəruridir.

1-ci mövzu: MƏNTİQ ELMİNİN PREDMETİ.

1.Məntiq və təfəkkür prosesini öyrənen digər elmlər.

Bütün digər elmlərdə olduğu kimi məntiqin öyrənilməsinə də onun predmetindən başlamaq lazımdır.

Ümumilikdə götürdükde məntiq təfəkkür prosesindən bəhs edən elmdir. Lakin insan təfəkkürünü bir çox elmlər (psixologiya, fəlsəfə, fiziologiya və s.) öyrənir. Deməli, onların hər biri həmin obyektdə öz predmeti baxımından ya-naşır. Belə ki, psixologiya təfəkkür prosesini digər psixiki hadisələr ilə six qarşılıqlı əlaqədə götürür, onu fərdi yaş xüsusiyyətləri baxımından öyrənir, təfəkkür fəaliyyətinin sövqədici motivlarını nəzərdən keçirir.

Təfəkkürün mahiyyətini təşkil edən obyektiv gerçəklilikin dərk olunması, fəlsəfə elminin də mühüm obyektidir. Bu elm məntiq ilə daha sıx bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, məntiq öz mənası və mahiyyətinə görə fəlsəfi elmlər sırasına

aid edilir. Lakin fəlsəfənin diqqət mərkəzində təfəkkür prosesinin pillələri, ümumi inkişaf qanuna uyğunluqları durur.

Məntiq elmi isə təfəkkürü yalnız idrakin, dərketmənin vasitəsi kimi götürür. Buna görə də o psixologiyadan fərqli olaraq təfəkkürə fərdi və yaş xüsusiyyətləri baxımdan deyil, bütün insanlara xas olan ümumi proses kimi yanaşır. Hər bir normal insanın təfəkkür prosesinin formaları və qanunlarını bilmək məntiqin əsas vəzifəsidir.

Bələliklə, məntiqin¹ predmetinə aşağıdakı kimi tərif vermək olar: *məntiq düzgün təfəkkürün forma və qanunlarını öyrənən fəlsəfi elmdir*.

Buradan aydın olur ki, təfəkkürün idrakda rolunu açmaq, təfəkkürün formaları və qanunları anlayışını izah etmək, məntiqin predmetini başa düşmək üçün son dərəcə vacibdir.

İdrak dedikdə, insanın təfəkküründə onu əhatə edən gerçəkliliyin dərk olunması başa düşülür. İdrakin məqsədi təbiətdə, cəmiyyətdə və insan beynində gedən prosesləri açmaq, onların qanuna uyğunluqlarını öyrənməkdir. Onların sirlərini bilməkə, insan öz fəaliyyətini daha səmərəli təşkil edə bilir.

Qeyd olunmalıdır ki, idrak sox mürekkeb prosesdir. O, bizi əhatə edən aləmin cismi və proseslərinin hiss üzvlərimizə təsirinin in'ikas etdirilməsindən başlayır. Bu in'ikas bizim dünya haqqında biliklərimizin ilkin mənbəyini və birinci pilləsini təşkil edir. İdrakin bu pilləsi hissi idrak adlanır və üç formada (duyu, qavrayış və təsəvvür) çıxış edir.

Bu formaların hər biri haqqında psixologiya elmində keçilmiş bilikləri qısa şəkildə də olsa, yada salmaq lazımdır. Bələliklə, duyu maddi aləmin cisim və predmetlərinin ayrı-ayrı xassə və əlamətlərinin hiss üzvlərimizə təsir edərək beyninizdə əks olunmasıdır. Duyğularımız biza konkret anda

¹ Məntiq sözü yunanca «loqos» sözündən olub, «fikir», «söz», «zəka», «qanuna uyğunluq» deməkdir.

təsir edən obyektlərin rəngi, forması, iyi, dadi və s. haqqında məlumat verir.

Qavrayış dedikdə obyektlərin hiss üzvlərimizə bilavasitə təsiri nəticəsində bəynimizdə onların bütöv obrazının yaranması başa düşülür. Deməli, qavrayış duyğulara nisbətən daha mürəkkəb formadır. O cism və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrini bəlli etmir, onlar haqqında bütöv məlumat verir.

Hissi idrakin daha yüksək forması olan təsəvvür əvvələrdə bizi təsir etmiş olan predmetlərin obrazının şurumuzda saxlanması ilə bağlıdır. Duyğu və qavrayışdan fərqli olaraq müəyyən bir obyekt haqqında təsəvvürün əmələ gəlməsi üçün, onun hazırkı anda bizi bilavasitə təsir etməsi vacib deyildir. Təsəvvür bizim hissi üzvlərimizə əvvəldə göstərilən təsirin nəticəsində yaranan obrazın yenidən canlandırılmasıdır.

Qeyd olunmalıdır ki, təsəvvür fərdi xarakteri malikdir. Yəni eyni bir obyekt haqqında müxtəlif təsəvvürlərə malik olmaq mümkündür. Digər tərəfdən, bəzən insanlarda real həyatda mövcud olmayan obyektlər (məsələn, su pərisi, kentavr və s.) haqqında da təsəvvürlər yarana bilir.

Hissi idrakin yuxarıda qeyd olunan hər üç forması ümumi idrak, dərkətmə prosesində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin insanlar yalnız bu formaların verdiyi biliklərlə kifayətlənə bilməzlər. Axi idrakin bu aşağı, hissi pilləsində dünyadakı hadisə və proseslərin yalnız zahiri, üzdə olan xassələri haqqında biliklər əldə edilir. İnsan isə öz qarşısına daha yüksək məqsəd qoyur o, ətraf dünyada gedən proseslərin daxilinə nüfuz etməyə, onların mahiyyətini və qanuna uyğunluqlarını aşkara çıxarmağa cəhd göstərir. Bu məqsədin yerinə yetirilməsi isə idrakin ikinci, daha yüksək pilləsi olan mücərrəd təfəkkür pilləsi ilə bağlıdır. Məhz bu pillədə insan müxtəlif fikri əməliyyatlar, ümumiləşdirmələr aparmaqla dünyani daha dərindən dərk edir. Hissi pillədən fərqli olaraq insan bu mərhələdə dünyani abstraksiyalar şeklinde ekstetdirir, onun ideal obrazını yaradır. Mücərrəd

təfəkkür prosesində insan konkret cisim və hadisələri, onların fərdi xüsusiyyətlərini bir kənara qoyur, əsas diqqəti eyni xassələrə malik olan obyektlərin ümumiləşdirilməsinə, onlar arasındakı daha dərin əlaqə və münasibətləri aşkar etməyə yönəldir. Məhz mücərrəd təfəkkürü sayəsində insan, ona hissi pillədə müyəssər olmayan həqiqətləri aça bilir. Məsələn, hissi idrak bizi ilin fəsillərinin bir-birini əvəz etməsi, Yerin Günəş ətrafında fırlanması, elementar hissəciklərin hərəkəti səbəblərini, ictimai inkişafın qanuna uyğunluqlarını izah etmir. Bunun üçün mütləq mücərrəd təfəkkür lazımlı gəlir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, idrak prosesində mücərrəd təfəkkür çox böyük rol oynayır. Bu pillə hissi idrak pilləsi ilə ayrılmaz vəhdətdə çıxış edir, onun verdiyi bilikləri daha da inkişaf etdirir, beləliklə də ümumi idrak prosesinin zənginləşməsinə xidmət edir.

İdrak prosesində mücərrəd təfəkkürün rolunu açarkən onun aşağıdakı dörd xüsusiyyətini qeyd etmək xüsusilə zəruridır:

1. Təfəkkür gerçəkliyi ümumiləşdirilmiş obrazlar vasitəsilə eks etdirir. Bu o deməkdir ki, həmin pillədə ətraf əlamətin obyektlərinə xas olan ümumi, təkrarolunan, mahiyyət xarakteri daşıyan cəhətlər seçilib götürülür və ümumiləşdirilir. Məsələn, biz, ayrı-ayrı insanlarca özünü göstərən əlamətləri (əmək fəaliyyəti ilə məşğul olma, dil vasitəsi, ilə ünsiyət yaratma, düşünmək qabiliyyəti və s.) ümumiləşdirməklə mücərrəd insan obrazını yaradırıq. Belə ümumiləşdirmə yolu ilə təfəkkür gerçəklilik hadisələrinin dərinliyinə nüfuz edə bilir, onlara xas olan qanuna uyğunluqları aşkar edir.

2. Təfəkkür gerçəkliyi vasitəli şəkildə eks etdirir. Bu xassə onu sübut edir ki, insan mücərrəd təfəkkür sayəsində bizim hiş üzvlərimizə bilavasitə təsir etməyən obyektlər haqqında da biliklər əldə edir. Başqa sözlə deyilsə, biz bilavasitə deyil, yəni vasitəli şəkildə-mövcud biliklərə əsaslan-

maqla yeni biliklər əldə edə bilirik. Deməli, bilik əldə etmək üçün insanın hər dəfə təcrübəyə, praktikaya bilavasitə müraciət etməsinə ehtiyac qalmır. İnsan öz idrak fəaliyyətində vasitəli yolla bilik əldə etməyə, hazır biliyə əsaslanmaqla yeni biliyə malik olmağa geniş yer verir.

3. Təfəkkür dil ilə ayrılmaz əlaqədə çıxış edir. Belə ki, insanın beynində yaranan hər hansı fikir, dil vasitəsilə maddiləşir, sözlərdə və cümlələrdə ifadə olunur. Bu mənada dil fikrin bilavasitə gerçəkliliyi deməkdir. Doğrudan da dil ilə təfəkkür o qədər sıx vəhdətdədir ki, nitq prosesi həm də təfəkkürün, onun səlistliyinin, düzgünlüğünün göstəricisidir. Məhz dil sayəsində insanlar öz fikri fəaliyyətinin məhsullarını mübadilə edir və bir-birini başa düşürlər. Dil həm də təfəkkürün nəticələrini tarixdə yaşıdır, nəsləndə-nəslə ötürür.

4. Təfəkkür gerçəkliliyi aktiv inikas etdirir. Doğrudur fəallıq bütünlük idrak prosesi üçün səciyyəvi keyfiyyətdir. Lakin bu, mücərrəd təfəkkürdə özünü daha qabarıq göstərir. İnsan təfəkkür prosesində müxtəlif abstraksiyalar yaratmaqla, dünyadakı predmetləri öz şüurunda sanki dəyişdirir və yeniləşdirir. Bunun aydın nümunəsini müasir elmlərin bir çox sahələrində yayılmış olan süni dillərin timsalında görmək olar. Belə ki, insanlar mücərrəd təfəkkürü sayəsində gerçəlik haqqındaki bilikləri tekçə təbii dillərdə deyil, həm də özünün yaratdığı süni dildə-müxtəlif formullarda ifadə edir.

Deyilənlər sübut edir ki, insan şüurunun xüsusi xassəsi olan mücərrəd təfəkkür ümumi idrak prosesində müstəsnə əhəmiyyətə malikdir.

2. Təfəkkürün forma və qanunları anlayışı

Yuxarıda deyildi ki, məntiq təfəkkürün forma və qanunlarını öyrənir. Deməli, bu elmin predmetini başa düş-

mək üçün təfəkkür formalarının və təfəkkürün qanunlarının nə demək olduğu açılmalıdır.

Qeyd edək ki, mücorrəd təfəkkürün formalarından səhbət getdikdə üç başlıca forma (anlayış, hökm, və aqli nəticə) nəzərdə tutulur. Bunların hər biri haqqında məntiq kursunun gələcək bölmələrində ayrı-ayrlıqda geniş səhbət açılacaqdır. Burada isə əsas diqqət "Məntiqi forma" və "Məntiqi qanun" anlayışlarının izahına verilir.

Bəlliidir ki, təfəkkür yuxarıda qeyd olunan üç formadan hər hansı birində baş verməsindən asılı olmayaraq bir sıra ümumi cəhətlərə malik olur. Yəni hər üç formada onların konkret məzmunundan asılı olmayan ümumi cəhətlər vardır. Bunlar hər şeydən əvvəl, vahid fikir prosesi məzmunun ayrı-ayrı ünsürləri arasında əlaqələrin üsulunu ifadə edir. Başqa sözlə deyilsə, anlayışlar formasında çıxış edən fikrin məzmununda, onun tərkib hissələri bir-biri ilə müəyyən əlaqədə çıxış edirlər. Eyni sözlər hökm forması, yəni anlayışlar arasındaki münasibətlər haqqında da deyilməlidir. Bu həm də əqli nəticə formasını təşkil edən hökmələr arasındakı əlaqələrə aiddir.

Deməli, istənilən fikrin məzmunu onu təşkil edən tərkib hissələrin müəyyən əlaqə üsuluna malikdir. Daha dəqiq deyilsə, məhz bu əlaqələr sayəsində bu və ya digər fikrin məzmunu müəyyən formada ifadə oluna bilir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək məntiqi formaya aşağıdakı tərifi verə bilerik.

Məntiqi forma və ya təfəkkür forması, müəyyən fikrin tərkib hissələrinin əlaqəsi üsulu, bütövlükdə fikrin quruluşu deməkdir, məhz onun sayəsində fikrin məzmunu mövcud olur və gerçəkliliyi əks etdirir.

Qeyd olunmalıdır ki, fikrin məzmunu və forması bir-birindən ayrılmazdır. Bu mənada məzmundan kənarda götürülmüş, xalis forma yoxdur. Eynilə də hər bir fikrin məzmunu onun məntiqi formasından ayrılıqda mövcud ola bilmez. Lakin məntiq elmində təfəkkür prosesinin təhlilini

asanlaşdırmaq üçün fikrin konkret məzmunundan sərf nəzər edilir. Başqa sözlə deyilsə, məntiq elmi fikrin formasını ayrılıqla götürür, onu müstəqil xüsusi tədqiqat obyekti kimini öyrənir.

Məntiq elminin predmetində çox mühüm yer tutan "təfəkkür qanunu" anlayışını izah etmək də son dərəcə vəcibdir. Bunun üçün ilk növbədə aşağıdakı iki cəhəti bir-birindən fərqləndirmək lazımdır:

- a) bu və ya digər fikrin həqiqiliyi (yəni onun gerçəkliliyə uyğun gəlib-gəlməməsi)
- b) bu fikrin məntiqi cəhətdən nə qədər düzgün qurulması.

Qeyd edək ki, mühakimə prosesində hər iki tərəf çox mühüm rol oynayır və onların hər ikisini nəzərə almaq zəruridir. Belə ki, fikrin öz məzmununa görə həqiqi olması, yəni gerçəkliliyə uyğun olması, idrakda düzgün nəticələr əldə etmək üçün zəruridir. Digər tərəfdən, mühakimə prosesinin məntiqi cəhətdən düzgün qurulması da çox mühüm şərtdir, əks halda məzmunca həqiqi olan fikirlərdən səhv, yalan nəticələrə gəlib çıxmaq mümkündür. Bu sonuncu tələb-mühakimə prosesinin məntiqi cəhətdən düzgün qurulması məhz təfəkkür qanunları ilə bilavasitə bağlıdır. Daha konkret desək, mühakimə prosesində düzgün nəticələr əldə etmək, məntiqi səhvlərə yol verməmək üçün, bu prosesə xas olan qanunlara riayət olunmalıdır. Məntiqi qanuna belə tərif vermək olar.

Məntiqi qanun dedikdə mühakimə prosesində fikirlər arasındaki daxili, zəruri, mühüm və ümumi əlaqələr başa düşüklər

Təfəkkür qanunları obyektiv gerçəkliliyin insan şüurunda əks etdirilməsi nəticəsində yaranır. Onlar real hadisə və proseslər arasındaki əlaqələrin beynimizdə inikası deməkdir. Məntiqin aşağıdakı dörd əsas qanunu vardır: eyniyət qanunu, ziddiyət qanunu, üçüncü istisna qanunu və kafı əsas qanunu. Formal məntiqin bu qanunları fikrin müəyy-

yənliyini, ziddiyətsizliyini, ardıcılılığını və əsaslılığını tələb edir. Məhz onlara əməl olunması mühakimə prosesinin məniqi düzgünlüyünü şərtləndirir.

Təfəkkür qanunları öz məzmununa görə obyektiv xarakter daşıyır. Yəni, insanlar öz arzusu ilə onları ləğv edə bilməz, onlar bizim şüurumuzdan, iradəmizdən aslı deyildir. Bununla yanaşı insanlar həmin qanunları gözləməklə öz təfəkkür mədəniyyətini artırır, mühakimə prosesində baş verə biləcək səhv'ləri aradan qaldırır, fikrin məntiqi cəhətdən düzgün qurulmasını təmin edirlər.

Bələliklə, təfəkkür prosesi məntiqi forma və qanunları əhatə edir. Bunlar obyektiv gerçəklilikdəki hadisə və proseslər arasındaki xassə, əlaqə və münasibətlərin insanın şüurunda əks olunması deməkdir. Məntiqi formalar və qanunlar insanların əsrlər boyu davam edən praktiki fəaliyyətinin nəticəsi, idrakin çoxəsrlik gedisiinin nəticəsi kimi yaranır və təkmilləşir.

3. Məntiq və dil

Məntiqin predmetini təşkil edən təfəkkürün forma və qanunları özü-özlüyündə ideal xarakter daşıyır. Onlar məhz dil vasitəsilə maddi forma kəsb edir və dil mətnlərini təhlil etmək yolu ilə öyrənilir. Buradan aydın olur ki, məntiq ilə dil bir-birilə sıx bağlıdır.

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. O, həm də toplanılmış biliklərin praktiki təcrübə və vərdişlərin nəslidən-nəslə ötürülməsində, təlim və tərbiyə prosesində müüm rol oynayır. Bu və ya digər informasiyanın saxlanılmasında, emosiyaların ifadə edilməsində və ümumiyyətdə dərk etmə prosesində dilin rolü əvəzsizdir. Sözün geniş mənasında dil dedikdə informasiyanın yaradılması, qorunub saxlanılması və ötürülməsi funksiyalarını yerinə yetirən, habelə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayan işarə - informasiya sistemi başa düşülür.

Dil ile bağlı problemlər semiotika adlanan elm (işarə sistemlərinin ümumi nəzəriyyəsi) tərəfindən öyrənilir. Semiotika dilə üç səpkidən yanaşır: 1)dilin strukturunu, yəni dil işarələri arasında əlaqələrin yaranması və dəyişilməsi qaydalarını öyrənən sintaksis; 2)dilin interpretasiyası, yəni dil işarələri ilə onların ifadə etdiyi obyektlər arasında münasibətləri aşşadıran semantika; 3)dilin daşıyıcıları olan insanların dilin özünə münasibətində praktiki əhəmiyyət kəsb edən tərəfləri (emosional-psixoloji, estetik, maddi və s.) öyrənən pragmatika.

Dillər iki növə (təbii və süni) ayrılır. Təbii və ya milli dil insanlar arasında tarixən qərarlaşmış informasiya işarə sistemini ifadə edir. Süni dillər isə bu və ya digər elm sahəsində istifadə olunan yardımçı işarə sistemləridir. Bunlar informasiyanı daha qənaətlə və asan yolla örtürmək məqsədi güdürlər.

Hər bir süni dil, müəyyən təbii dil və ya digər süni dil-dən istifadə etməklə yaradılır. Başqa bir dili ifadə etmək üçün istifadə olunan dil-metadil, onun özü isə dil-obyekt adlanır.

Qeyd olunmalıdır ki, müasir elmin bir çox sahələrində (riyaziyyat, kimya, fizika, hesablama texnikası, kibernetika və s.) süni dillərdən geniş miqyasda istifadə olunmaqdadır. Müxtəlif formullar vasitəsilə ifadə olunan süni dil, məntiq elmində də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu elmdə ondan fiki əməliyyatları təhlil edərkən istifadə olunur. Məntiqdə predikatların məntiqi dili adlanan dil geniş yer tutur. İndi həmin dilin əsas tərəflərini nəzərdən keçirək.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, dilin əsasında işarə durur. *İşarə dedikdə, digər bir obyekti, xassə və ya münasibəti ifadə edən və müəyyən informasiya daşıyan maddi predmet başa düşülür.* İşarələr dil işarələrinə və qeyri dil işarələrinə (surət işarələri, əlamət işarəsi, siqnal işarəleri və s.) ayrılır.

Məntiqi dildə aşağıdakı *semantik kateqoriyalar* müstəsna yer tutur: predmetlərin adları, xassələrin adları və cümlələr.

Ad-hər hansı bir predmeti ifadə edən ayrıca söz və ya söz birləşməsidir. Qeyd edək ki, məntiq elmində predmet, sözün ən geniş və ümumi mənasında götürülür, yəni o cinsimləri, xassələri, münasibətləri və prosesləri əhatə edir. Onun tərkibinə təkcə maddi deyil, həm də psixiki fəaliyyətin məhsulları daxil edilir. Adlar sadə, mürəkkəb və təsviri ola bilir. Öz əhatə dairəsinə görə isə adlar xüsusi və ümumi olur.

Hər bir ad ikili xarakter daşıyır: Onun mənası (*denotat*) və konsepti vardır. Birinci, yəni denotat bu və ya digər adın ifadə etdiyi predmetin mənəsini göstərir. Adın konsepti dedikdə isə onun öz predmetini ifadə etməsi üsulu, yəni bu adda predmet haqqında verilən informasiya başa düşülür. Adın predmet mənası (*denotat*) onun dildə necə ifadə olunmasından asılı olmayıaraq dəyişilmir, sabitdir. Adın konsepti isə ifadə formasına uyğun olaraq müxtəlif cür olur. Məsələn, 6 rəqəmini müxtəlif şəkildə ifadə etmək (9-3, 12:2 və s.) mümkündür. Bu halda onun denotati, predmet mənası eyni qalır, lakin onun predmeti ifadə etməsi üsulu-konsepti müxtəlif şəkil alır.

Məntiqi dildə ad funksiyaları daşıyan ifadələri və propositional funksiya daşıyan ifadələri bir-birindən fərqləndirirlər.

Ad funksiyası elə ifadəyə deyilir ki, buradakı dəyişən kəmiyyəti daimi kəmiyyət ilə əvəz etdiyidə, müəyyənən predmet alınır. Deməli, ad funksiyası hələ öz-özlüyündə bu və ya digər predmetin bilavasita adını ifadə etmir. Buna nail olmaq üçün onu daimi kəmiyyət ilə tamamlamaq lazımdır. Məsələn, "x-in əsəri" və ya x^2+y^2 ifadələri hələ heç bir predmet deyildir. Əgər birinci ifadədə biz x-in yerinə "Nizami Gəncəvi" daimi predmetini qoysaq, onda "Nizami Gəncəvinin əsəri" ifadəsi alınır ki, bu da predmetin adını ifadə edir.

Eynilə də 2-ci ifadədə x -in yerinə 5 , y -in yerinə 3 rəqəmini qoysaq, onda $x^2 + y^2$ ifadəsi 34 rəqəminə, yəni konkret rəqəm adına çevirilər.

Propozisional (latın dilindəki proposition sözündən olub "mülahizə", "fikir" deməkdir) funksiya elə ifadəyə deyilir ki, burada dəyişən kəmiyyətin yerinə müəyyən bir predmetin adını qoymuşda, o yalan və ya həqiqi fikir formasını alır. Məsələn, " x tələbədir" ifadəsinə götürək. Burada x -in yerinə "Cəfər" ad predmetini qoysaq, onda "Cəfər tələbədir" ifadəsi alınır ki, o da həqiqi və ya yalan fikri ifadə edir.

Dildə predmetlərin xassə və münasibətlərini bildirən ifadələrə predikatorlar deyilir. Onlar cümlədə xəbər rolunu oynayır. Əgər predikator bu və ya digər ayrıca predmetə məxsus xassəni ifadə edirse, o biryerli predikator (məsələn, x -bestəkardır) adlanır. İki və daha çox predmetlər arasındakı münasibətləri ifadə edən predikatorlara çoxyerli predikatorlar deyilir. Məsələn, x -y-dən böyükdür, predikatoru 2-yerli, Cəfər Vəliyə kitab bağışladı fikrindəki "bağışladı" predikatoru üçyerlidir.

Təbii dilin semantik kateqoriyaları sırasında cümlə mühüm yer tutur. Cümlə dedikdə gerçeklik haqqında müəyyən bir bitmiş fikrin ifadəsi başa düşülür. Hər bir cümlənin öz tərkibində isə deskriptiv (təsviri) və məntiqi terminlər mövcud olur. Deskriptiv terminlər aşağıdakı üç tərəfi əhatə edir:

a) predmetlərin adları, yəni ayrı-ayrı predmetləri və ya həmcins predmetlər sinfini əhatə edən sözlər və sözbirləşmələri; b) bu və ya digər predmetin xassəsini və ya predmetlər arasındakı münasibətləri bildirən sözlər və sözbirləşmələri; c) predmet funksiyalarını, əməliyyatları bildirən ad funksiyaları işarələri (məsələn "ctg", "tg" və s.).

Predikatlar məntiqinin dilində məntiqi terminlər (məntiqi sabit kəmiyyətlər və ya məntiqi konstantlar) da çox

mühüm yer tutur . Onlar aşağıdaki işaretler (simvollar) növlərini əhatə edir:

1) a,b,c,...-təkçə predmet adlarını bildirən simvollardır.Onları predmet sabit kəmiyyətləri (konstantlar) da adlandıırlar.

2) x,y,z-ümumi predmet adlarını bildirən simvollardır.Onlara predmet dəyişən kəmiyyətlər də deyilir.

3) $P^1, Q^1, R^1, \dots, P^2, Q^2, \dots, P^n, Q^n, R^n$ predikatorların simvollarıdır.Yuxarıdakı indekslər onların yerlərinin sayını bildirir.

4) p,q,r-başqalarının dediyi fikirləri bildirən simvollarıdır.Onlara propozisional dəyişən kəmiyyətlər də deyilir.

5)Məntiqi bağlayıcılar:a) konyunksiya, birləşdirici "və" işaretisi aşağıdakı formalarda işaret olunur: (\wedge ;) Məsələn, "Dərslər başa çatdı və tələbələr evlərinə getdilər" b)diz-funksiya işaretisi.Bunun özü də iki yerə ayrılır:birləşdirici,zəif diyunksiya-bələ işaret olunur-V.Məsələn,"Vəli tələbə və futbolçudur".Güclü və ayırıcı diyunksiya V. məsələn, "Cinayətlər qəsdən edilən və ya cəhiyatsızlıq üzündən baş verən cinayətlərə bölünür".c)implikasiya işaretisi (əgər...onda) \rightarrow və ya \supset .Məsələn. "Əgər bu cün hava yaxşı olsa,onda mən dənizkənarı parka gəzməyə gedəcəyəm".

c) ekvivalentlik işaretisi- $a = b$ və ya $a \Leftrightarrow b$

d) inkari bildirən işaretlər \neg, \exists, \forall .

Bunlardan əlavə kvantor (miqdar) bildirən simvollar da geniş tətbiq olunur:ümmüilik kvantoru- \forall (alman dilində bütün mənasını verən alle sözünün baş hərfinin çevrilmiş forması) və mövcudluq kvantoru- \exists , (yenə həmin dildə mövcudluq bildirən ekzistensiyera sözünün baş hərfi).

4.Məntiqi biliklərin yaranması və inkişafı

Məntiq qədim tarixə malik elmlərdəndir. O,müstəqil fəlsəfi elm kimi eradan əvvəl 4-cü əsrde qədim Yunanıstanda meydana gəlmışdır.Onun banisi görkəmli yunan filosofu Aristotel (e.ə. 384-322-ci illər) hesab olunur.İlk dəfə məhz o,

təfəkkürün forma və qanunlarını sistemləşdirmiş, sillogistika əsasında hazır hökmərdən nəticə çıxarmaq qaydalarını şərh etmişdir. Anlayış, hökm və əqli nəticələrin ilk mükəmməl təsnifatının verilməsi, bir sıra məntiqi əməliyyatların mahiyyətinin açılması da Aristotelin xidmətidir.

Məntiqə dair fikirlər Aristotelin "Kateqoriyalar", "Sofistlik təzkibləri haqqında", "Birinci və ikinci Analitika" və s. əsərlərində toplanmışdır. "Məntiq" sözünü isə elmə ilk dəfə stoisizm fəlsəfi məktəbinin nümayəndələri daxil etmişlər. "Formal məntiq" termini isə ilk dəfə İ. Kant tərəfindən işlənilmişdir.

Ümumiyyətlə, məntiqi biliklərin tarixindən danışarkən, onun iki istiqamətdə getdiyini göstərmək lazımdır. Əgər onlardan birinin mənbəyini Qədim yunan, Aristotel məntiqi təşkil edirə, digərinin mənbəyi qədim hind məntiqi hesab edilməlidir. Yunan məntiqi sonralar Avropa və müsəlman Şərqi ölkələrində, Hind məntiqi isə Çində, Yaponiyada və İndoneziyada, digər uzaq Şərq ölkələrində yayılmışdır. Hind məntiqinin banilərindən biri Vasubandhu (e.ə.-500-420) hesab olunur. O, üç məşhur məntiq traktatının müəllifi olmuşdur. Onun çin dilində tərcüməsi saxlanılan "Disput aparmaq sənəti" adlı əsəri daha məşhur idi.

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqi ölkələrində məntiqə dair biliklər geniş yayılmışdır. Bu, qədim yunan fəlsəfi ırsinin ərəb dilinə tərcüməsi ilə sıx bağlıdır. Hələ X əsrin sonlarında yaranmış "Saflıq qardaşları" adlı cəmiyyətin təlimində göstərilirdi ki, insan məlumatları üç yolla əldə edir: duygular yolu ilə, əqli yolu ilə və zəruri subut yolu ilə. Onlar zəruri subut yolu ilə dedikdə istidlalı (əqli nəticəni) başa düşürdülər.

Orta əsr Şərqi peripatetiklərinin əsərlərində isə məntiq elm, sənət və bilik əldə etmək aləti kimi yüksək qiymətləndirilmişdir. Aristoteldən sonra bütün şərqdə "ikinci müəllim" kimi tanınmış türk mənşəli orta Asiya filosofu Ə. Fərabi (874-950) yazdı ki, məntiq əqli kamilləşdirən, idrakda insa-

ni düzgün yola, həqiqətə yönəldən, onu yanılmaqdan qoruyan qaydalar məcmusunu öyrədir. Orta əsr şərqiinin digər dahi mütəfəkkiri İbn Sinaya görə məntiq elə bir elm və sənətdir ki, onun vasitəsilə zehrin məlumdan məchulu keçməsinin yolları aşkar edilir.

X-XI əsrlərin məşhur azərbaycan filosofu Əbü'l-həsən Bəhmənyarın (993-1066) yaradılığında məntiq məsələləri çox geniş yer tutur. Onun "Təhsil", "Məntiqə dair zinət" "Metafizikanın mövzusu", "Mövcudatın mərtəbələri" və s. əsərləri bilavasitə məntiq, fəlsəfə problemlərinə həsr olunmuşdur. Bəhmənyar göstərirdi ki, məntiq məchulu arayan elmdir, o həm də idrak alətidir, çünki başqa elmlərdə tətbiq edilir. Onun fikrincə, əvvəlcə məchulu olub, sonra isə düşünməklə məluma çevrilən axtarılanlar, tərisin və sillogizmin sayəsində tapılır. Bəhmənyar təfəkkür forması olan hökmü və onun müxtəlif növlərini əsaslı surətdə araşdırılmışdır. O hökmü bir şey haqqında nəyisə iqrar, yaxud inkar edən fikir kimi səciyyələndirirdi. Bəhmənyar həm də hökmərin qəti və şərti formalarını geniş nəzərdən keçirmışdır. Onun istidlal (əqli nəticə) və sillogizm haqqındaki fikirləri bu gün üçün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. "Təhsil" kitabında sillogizmin figurları, ixtisarı və mürəkkəb sillogizmlər haqqında mühüm məlumatlar verilmişdir. Burada həm də induksiya, analogiya və sübutlar haqqında elmi təsvürlər geniş şərh olunmuşdur.

Yeni dövrədə məntiq elmi, qərbi Avropada daha çox inkişaf etmişdir. İngilis filosofu F. Bekon (1561-1626) induksiya nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir ki, sonralar onu C. Mill (1806-1873) daha da təkmilləşdirmiştir. Məntiq elminin sonrakı inkişafı fransız filosofu P. Dekartın (1596-1650) və klassik alman fəlsəfəsi nümayəndələri I. Kantın (1724-1804) və G. Hegelin (1770-1831) adı ilə bağlıdır.

Əsası Aristotel tərəfindən qoyulan məntiq formal və ya ənənəvi məntiq adlanır. Bu ad həmin elmin təfəkkür formaları haqqında elm olması ilə izah edilir. Lakin sonralar,

yəni XIX əsrin II yarısından etibarən riyaziyyatda işlənib hazırlanmış tənliklər metodu məntiqdə geniş tətbiq edilməyə başladı. Nəticədə məntiq elminin yeni bir sahəsi - riyazi məntiq və ya simvolik məntiq yarandı. Bu elmin əsasları hələ alman filosofu V. Leybnits (1646-1716) tərəfindən qoyulmuşdu. XIX əsrдə isə riyazi məntiq Q. Freqenin, E. Şrederin, P. Poretskinin və başqalarının əsərlərində intensiv inkişaf etdirildi.

Müasir məntiq elmi özündə iki böyük istiqaməti birləşdirir: dialektik məntiq və formal məntiq. Onlar bir-birilə sıx vəhdətdə olsalar da, nisbi müstəqil elm sahələridir. Həm dialektik məntiq, həm də formal məntiq eyni obyekti-insan təfəkkürünü öyrənir. Lakin onların hər biri təfəkkür prosesinə öz predmeti mövqeyindən yanaşır. Belə ki, dialektik məntiq təfəkkür formalarını və qanunlarını inkişaf halında öyrənir, idrak prosesinə xas olan ümumi qanuna uyğunluqları araşdırır. Formal məntiq isə təfəkkür formalarını hazırlı, bitmiş halda götürür, fikrin strukturunu öyrənir. Bu iki elmin bir-birilə münasibəti ali riyaziyyatın elementar riyaziyyata olan münasibəti kimidir.

Formal məntiq təfəkkürün müəyyənliyi, əsaslılığı və ardıcılığına diqqət yetirirsə, onun sabitliyini eks etdirir-sə, dialektik məntiqi təfəkkür formalarının inkişafı, onlardan birinin digərinə keçməsi qanuna uyğunluqları maraqlandırır.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Məntiq elmini öyrənməyin əhəmiyyəti nədir?
2. Mücərrəd təfəkkür idrak prosesində hansı rol oynayır?
3. «Təfəkkürün forması» və «Təfəkkürün qanunu» anlayışı nə deməkdir? 4. Məntiqin predmetinin tərifi necədir? 5. Formal məntiq ilə dialektik məntiqin münasibəti necədir?

1. Aşağıdakı ifadələrin predmet (denotat) və məna (konsept) qiymətini göstərin: Müstəqil Azərbaycan respub-

likası, demokratiya, bazar iqtisadiyyatı, tələbə, Qarabağ müharibəsinin iştirakçısı.

2. Aşağıdakı ifadələrin hansı semantik kateqoriyalara aid olduğunu müəyyənlaşdırın:

- a) Müstəqil Azərbaycanın ilk Konsitusiyası
- b) Yaxın vaxtlarda əsrin müqaviləsi imzalanmışdır.
- c) Azərbaycan sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumaq, hər bir əsgərin müqəddəs borcudur.

ç) Cəfər son bu gün kitabxanaya gedəcəksənmi?

3. Aşağıdakı hökmərdə deskriptiv və məntiqi terminləri ayırd edin:

- a) Azərbaycan dövləti müstəqillik və demokratiya yolu ilə inamla irəliləyir.
- b) Bütün cinayətlər qəsdən törədilən və ya cəhətiyatsızlıq üzündən baş verən cinayətlərə ayrılr.

c) Qarabağ müharibəsinin bütün əlləri və iştirakçıları güzəştli mənzil almaq hüququna malikdir.

4. Aşağıdakı hökməri simvolik formada ifadə edin:

- a) Əgər insan uşaqlıq və yeniyetmə dövründə vətəne məhəbbət ruhunda tərbiyə olunursa, onda o böyükündə öz əlkəsinin qədrini bilir və onu göz bəbəyi kimi qoruyur.

b) Ədalətsizliyi görmək və susmaq, bu ədalətsizlikdə iştirak etmək deməkdir.

c) işğal olunmuş torpaqlarımızı ya dinc danışqlar yolu ilə, ya da müharibə vasitəsilə geri qaytarmalıyıq.

2-ci mövzu: ANLAYIŞ

1. Anlayışım ümumi səciyyəsi

İnsanın dərkətmə prosesində istifadə etdiyi təfəkkür formalarından biri anlayışdır. Məhz anlayışlar vasitəsilə insan dünyadakı hadisə və proseslərin daxili təbiətini və məzmununu aşkar edir, gerçəklilik haqqında yeni biliklərə yiye-

lənir. Obrazlı şəkildə desək, anlayış ilə bir hüceyrədir ki, bütünlükdə fikir prosesi onun üzərində yüksəlir.

Məntiq elmində anlayışa aşağıdakı kimi tərif verilir.
Anlayış predmetlərin ən mühüm və fərqləndirici əlamətlərini əks etdirən təfəkkür formasıdır.

Göründüyü kimi, anlayışın səciyyəsi əlamətlərdən başlamalıdır. Predmetin əlaməti dedikdə onun başqa predmetlər ilə oxşar və ya fərqli cəhətləri başa düşülür. Əlamət təkçə bu və ya digər predmetdə mövcud olan cəhətləri əks etdirmir. Bəzən predmetdə müəyyən xassənin olmaması da onun əlaməti hesab edilir. Məsələn, sərnişində gediş biletinin olmaması, cinayətkarda silahın olmaması və s. bu qəbildəndir.

İstənilən predmet çoxlu sayıda əlamətlər məcmusunu əhatə edir. Buna görə də məntiqdə mühüm və qeyri-mühüm əlamətlər bir-birindən fərqləndirilir. Mühüm əlamətlər dedikdə bu və ya digər predmetin daxili təbiətini, mahiyyətini müəyyən edən, onu başqalarından fərqləndirən xassələr başa düşülür.

Anlayış mütərrəd təfəkkür formasıdır. O, hissi idrak formalarından (qavrayış və təsəvvürlərdən) fərqlənir. Belə ki qavrayış və təsəvvürlər insan beynində ayrı-ayrı predmetlərin hissi-əyani obrazı kimi çıxış edir. Məsələn, biz ümumiyyətdə binanı deyil, bu və ya digər konkret məqsədűcün istifadə olunan binanı qavrayır və təsəvvür edirik. Anlayış isə bunun əksinə olaraq, əyani xarakter daşıdır. Məsələn, "binan" anlayışı ayrı-ayrı binalara məxsus olan fərdi xassələri deyil, bütün binalar üçün ümumi olan əlamətləri əks etdirir. Hər bir anlayış müəyyən yekcins predmetlər çoxluğunun mühüm əlamətlərinin ümumiləşdirilməsi nəticəsidir.

Anlayış, dil vahid olan söz ilə ayrılmaz əlaqədədir. Hər bir anlayış sözlərdə və söz birləşmələrində, ifadə olunur. Söz, anlayışın maddi, dil əsasını təşkil edir. Lakin anlayış ilə sözün vəhdəti onların eyniləşdirilməsinə əsas vermir. Belə ki, eyni bir anlayış ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif şəkildə ifadə

olunur. Bundan əlavə bir dilin öz daxilində də anlayış ilə söz üst-üstə düşməyə bilir. Buna misal olaraq sinonim və omonim sözləri göstərmək olar. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, bir sıra sözlər çoxmənali (polisemiya) xarakter daşıyır. Bu da bəzən anlayışların dolaşdırılmasına və mühakimə prosesində səhvlərə gətirib çıxarır. Nəhayət, söz bəzi hallarda təkcə anlayış deyil, hökm də bildirir.

Elmin müxtəlif sahələrində və texnikada xüsusi anlayışlar-terminlər sistemi tətbiq olunur. Termin müəyyən bir elm daxilində və ona yaxın elmlərdə dəqiq və birmənali anlayışı ifadə edən söz və sözbirləşmələridir.

Qeyd olunmalıdır ki, anlayışlar birdən-birə, hazır şəkildə yaranmır. Onlar insanların soxillik təcrübəsinin ümumişdirilməsi nəticəsidir. İnsanların maddi istehsal və idrak fəaliyyəti gedişində anlayışlar formalaşır və təkmilləşir. Anlayışların yaranması prosesi aşağıdakı məntiqi əməliyatlar əsasında gedir:

Müqayisə - predmetlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edən məntiqi əməliyyatdır. Analiz-predmetləri da-ha dərindən öyrənmək üçün onları fikrən öz tərkib hissələrinə ayırmak deməkdir. Sintez- öyrənilmiş ayrı-ayrı hissələrin fikirdə bütöv predmet şəklində yenidən canlandırılması deməkdir. Mücərrədlaşdırma- predmetlərdə mühüm əlamətləri, qeyri mühümlərdən ayıraq, əsas diqqətin onlar üzərində cəmləndirilməsini əhatə edən məntiqi əməliyyatdır. Ümumildəşdirme- elə bir məntiqi əməliyyatdır ki, onun vəsi-təsi ilə öyrənilmiş predmetlərin xassələri bütün digər oxşar predmetlərə aid edilir.

Hər bir anlayışın məzmunu və həcmi vardır.

Anlayışın məzmunu dedikdə onun ifadə etdiyi pred-metin mühüm əlamətlərinin məcmusu başa düşülür. Məsə-lən, "cinayət" anlayışının məzmunu onun mühüm əlamətlərini (ictimai təhiükəlliyi, hüquqa zidd olması, cəzalandırılma və s.) əhatə edir. Məzmun, anlayış üçün zəruri-dir. Məzmunsuz anlayış yoxdur.

Məzmun ilə yanaşı hər bir anlayışın həcmi də vardır. Həcm həmin anlayışda eks olunan predmetlərin məcmusu deməkdir. Məsələn, yuxarıda göstərilən "cinayət" anlayışının həcmində bütün cinayət növləri daxildir.

Anlayışın məzmunu ilə həcmi bir-biri ilə əlaqəlidir. Bu əlaqə anlayışın məzmunu ilə həcmi arasındaki eks münasibət qanunda ifadə olunur. Həmin qanuna görə anlayışın məzmunu genişləndikcə, onun həcmi daralır və əksinə. Məsələn, "dərslik" anlayışının məzmununu genişləndirərək "məntiq dərsliyi" anlayışını almaqla, biz eyni zamanda əvvəlki anlayışa nisbətən həcm etibarilə daha dar anlayış əldə edirik. (1-ci anlayış 2-cidən məzmunca dar, həcmse isə daha genişdir).

Məntiq elmində «sinif» (çoxluq), «yarımsinif» (yarımçoxluq) və «sinfin elementi» (ünsürü) anlayışları ilə də əməliyyatlar aparılır.

Sinif və ya çoxluq dedikdə müəyyən ümumi əlamətlərə malik olan predmetlər məcmusu başa düşülür. Məsələn, «kali məktəb», «tələbələr», «qanun» və s. bu qəbildəndir. Hər bir sinfin tərkibinə müəyyən yarımsinif (yarımçoxluq) daxil olur. Məsələn «tələbə» sinfi öz daxilində «müxtəlif sahə institutlarının tələbələri» yarımsinfini birləşdirir. Yaxud da «cinayət» sinfi, «vəzifə cinayətləri» yarımsinifini əhatə edir. Sinif ilə yarımsinif arasında münasibət aşağıdakı işaret ilə göstərilir: «A ⊂ B». (Bu o deməkdir ki, a-yarımsinfi, b- sinfinə daxildir).

Hər bir sinif müəyyən ünsürlərdən (elementlərdən, təşkil olunur. Sıtnfin ünsürü ona daxil olan hər bir predmetdir. Ünsür ilə sinif arasındaki münasibətin işaretini belədir. Yəni A ⊂ B, bu o deməkdir ki, A B sinfinin ünsürüdür. Məsələn, «Hüquqşunasç Cəfər» «hüquqşunas»-sinfinin (B) ünsürüdür (elementidir).

Siniflərin «universal», «fərdi» və «heçlik» (boşluq) növlərini bir-birindən fərqləndirmək lazımlı gəlir. Unievrsal sinif dedikdə, haqqında söhbət gedən sahənin bütün ele-

mentlərni əhatə edən sinif nəzərdə tutulur. Məsələn, «Günəş sisteminin planetləri» sinifi bu qəbildəndir. Əgər sinif yalnız bir elementdən ibarətdirsə, (məsələn, Jupiter planeti) o fərdi sinif adlanır. Heçlik (boşluq) sinifi isə heç bir elementə malik olmayan sinifdir. Məsələn, «əbədi mühərrrik», «cin», «qulyabani» və s. heçlik sinfinə nümunə ola bilər.

2. Anlayışların növləri

Məntiq elmində anlayışlar aşağıdakı növlərə ayrılır: a) fərdi və ümumi; b) konkret və mücərrəd; c) müsbat və mənfi; ç) mütəqə (qeyri-nisbi) və nisbi. Birinci qrup (fərdi və ümumi) bölgü anlayışlarının əks etdirdiyi predmetlərin bir və ya çox olmasından asılıdır. Yəni, bölgü anlayışların həcmində görə aparılır. Başqa sözlə desək, əgər anlayışın bir predmeti ifadə edirsə, ona fərdi anlayış deyilir. Məsələn, «Bakı», «Azerbaijan Respublikasının Ali məhkəməsi» və s. Anlayış müəyyən elementlər çoxluğununu əks etdirirsə, o ümumi anlayış adlanır. «Məhkəmə», «qanun», «ali məktəb» anlayışları bu qəbildəndir.

Ümumi anlayışların özü də iki yerə ayrılr: a) qeydə alınan; b) qeydə alınmayan. Birinci növ-qeydə alınan ümumi anlayışlar onunla səciyyələnir ki, onların əks etdirdiyi predmetlər sayca çox olsa da, qeydə alınandır, yəni sonludur, məhduddur. Məsələn, "Milli Məclisin üzvləri", "Günəş sisteminin planetləri" və s. belə anlayışlardır. Qeydə alınmayan ümumi anlayışlar isə say etibarilə qeyri müəyyən miqdarda predmetlər çoxluğununu əks etdirən anlayışlara deyilir. Buna misal olaraq "insan", "qanun", "demokratiya" və başqalarını göstərmək olar. Bu növdən olan anlayışlar sonsuz həcmə malikdir.

Anlayışların həcmə görə bölünməsində toplayıcı anlayışlar xüsusi qrupu təşkil edir. Bu ad altında vahid bir tam kimi nəzərdə tutulan elementlər çoxluğu başa düşür. Məsələn, "kollektiv", "polk", "kəhəkəşan" və s. Lakin qeyd edil-

məlidir ki, toplayıcı anlayışlar ümumi ("kollektiv", "polk") və fərdi ("bizim institutun kollektivi", "96-ci polk" və s.) olabilir.

Mühakimə prosesində ümumi anlayışlar *həm ayri- ci, həm də toplayıcı mənada işlənə bilir*. Birinci halda ümumi anlayış, haqqında söhbət gedən çoxluğun ayrı-ayrılıqda hər bir üzvünə aid edilir. Məsələn, "İnstitutumuzun tələbələri məntiq dərsi öyrənirlər" cümləsində "İnstitutumuzun tələbələri" anlayışı ayriçi mənada işlənir, belə ki, məntiq dərsi keçmək əlaməti hər bir tələbəyə aiddir. Başqa halda isə ümumi anlayış çoxluğun hər bir üzvünə deyil, toplayıcı mənada götürülən kollektivə aid edilir. Məsələn "İnstitutumuzun tələbələri nəzəri konfrans keçirdilər", hökmündə "konfrans keçirmə" əlaməti hər bir tələbəyə deyil, bütövlükdə institutumuzun kollektivinə tətbiq olunur. Bu mənada institutumuzun hər bir tələbəsinin nəzəri konfrans keçirdiyini söyləmək doğru olmazdı.

Anlayışların konkret və mücərrəd növlərə ayrılması, onların müstəqil predmeti və ya xassəsini (predmetlər arasındakı münasibətləri) əks etdirməsindən asılıdır. Əgər anlayış müstəqil mövcud olan predmeti və ya predmetlər sinfini əks etdirirsə, o konkret anlayış hesab olunur. Məsələn, "kitab", "ev", "dövlət" anlayışları bu qəbildəndir.

Bütövlükdə predmeti deyil, onun hər hansı bir xassəsi ni və predmetlər arasındaki münasibətləri əks etdirən anlayışlara mücərrəd anlayış deyilir. Məsələn "cəsarət", "ədalət", "məsuliyyət" anlayışları müəyyən bir predmetin (bu halda insanların) xassəsini ifadə edir. Odur ki, bu qəbildən olan anlayışlar müstəqil deyil, hansısa bir predmetlə birlikdə götürüldükdə məna kəsb edir. Özü-özlüyündə cəsarət və ya məsuliyyət yoxdur. Müəyyən şəxsin (predmetin), deyək ki, "polisin cəsarəti", "vəzifədə olan kiminə məsuliyyəti" vardır. Mücərrəd anlayışlar həm də predmetlər arasındaki münasibətləri əks etdirirlər. Məsələn, iki və ya daha çox predmet

arasındaki "oxşarlıq" , "fərqlilik" , "qeyri-bərabərlik" və s. münasibətləri ifadə edən anlayışları göstərmək olar.

Qeyd edək ki, konkret anlayışları fərdi anlayışlarla, mücərrəd anlayışları isə ümumi anlayışlarla eyniləşdirmək doğru deyildir. Belə ki, həm ümumi, həm də fərdi anlayışlar konkret və ya mücərrəd şəkildə çıxış edir. Məsələn, "cinayət" anlayışı ümumi anlayışdır, amma konkretdir. Yaxud "cinayətkarlıq" anlayışı ümumidir, lakin mücərrəddir. Eynilə də fərdi anlayış konkret və ya mücərrəd ola bilər. Məsələn, "Müstəqil Azərbaycan Respublikası" anlayışı fərdi anlayışdır, həm də konkret anlayışdır, "zabit Vəli Həsənovun cəsarəti" fərdi olsa da, mücərrəd anlayışdır.

Anlayışlar öz məzmununda predmetə xas olan əlaməti göstərməsindən və ya onda olmayan əlaməti ifadə etməsindən asılı olaraq müsbət və mənfi növlərə bölünür. Müsbət anlayışlar dedikdə məzmununda bu və ya digər predmetə məxsus əlaməti eks etdirən anlayışlar başa düşülür. Mənfi anlayışlar isə predmetdə haqqında söhbət gedən əlamətin olmadığını bildirir. Məsələn, "savadlı", "dindar", "səliqəli" və s. müsbət anlayışlar, "savadsız", "saliqəsiz", "dinsiz" anlayışları isə mənfi anlayışlara nümunədir.

Göstəriiməlidir ki, məntiq elmində anlayışların müsbət və mənfiyə ayrılmazı, adı dənişqdə onlara verilən siyasi, əxlaqi və hüquqi qiymət ilə üst-üstə düşməyə bilər. Məsələn, "istismarçı", "hiyləgər", "stixiyalı hadisə" anlayışları məntiqdə müsbət anlayışlar hesab olunur, hərcənd onlar siyasi, əxlaqi və hüquqi mənada mənfi kimi səciyyələndirilir. Yaxud da eksinə ", təmənnasız kömək" anlayışı konkret elmlərdə və adı dənişqdə müsbət kimi qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, məntiqi planda mənfi hesab olunur.

Anlayışlar həm də mütləq və nisbi növlərə ayrırlar. Bu bölgünün əsasında anlayışların ayrıca müstəqil mövcud olan predmeti eks etdirməsi və ya başqaları ilə müəyyən nisbətdə başa düşülən predmeti eks etdirməsi durur. Mütləq anlayışlar dedikdə başqasından asılı olmayaraq müstəqil

olan predmeti eks etdirçən anlayışlar ("*talabə*", "*dövlət*", "*insan*", "*ev*" və s.) başa düşülür. Nisbi anlayışlar isə bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olan predmetləri eks etdirən anlayışlardır. Məsələn, "*valideyn-uşaq*", "*müəllim-şagird*", "*baci-qardaş*", "*səbəb-nəticə*" və s. anlayışlar bu qəbildəndir.

Bu və ya digər anlayışın öz həcmində və məzmununa görə yuxarıda göstərilən qruplardan hansına aid olduğunu müəyyən etmək çox vacibdir. Buna anlayışın məntiqi səciyyəsini vermək deyilir. Məsələn, "*kollektiv*" anlayışının məntiqi səciyyəsini versək, deyə bilərik, o ümumi, konkret, nisbi, müsbət və toplayıcı anlayışdır. "*Ədalətsizlik*" anlayışının məntiqi səciyyəsini isə onun ümumi, mücərrəd, mütləq, mənfi, qeyri-toplayıcı olması təskil edir.

3. Anlayışlar arasında münasibətlər

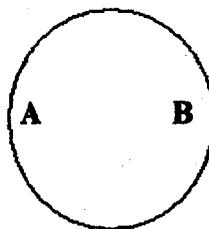
Dünyadakı hadisə və proseslər (məntiq dilində desək predmetlər) bir-birilə müxtəlisif əlaqə və münasibətlərdədir. Buna uyğun olaraq həmin predmetləri eks etdirən anlayışlar arasında da müəyyən münasibətlər mövcuddur.

Ümumi mənada yanaşdıqdə anlayışlar müqayisə edilməyən anlayışlara və müqayisə edilən anlayışlara bölündür. Birinci qrupa elə anlayışlar daxildir ki, onlar arasında ümumi əlamət yoxdur. Belə anlayışlar öz məzmununa görə bir-birindən uzaq olduğu üçün, onları müqayisə etmək də qeyri mümkündür. Məsələn, "*kvadrat və romans*", "*məsuliyyətsizlik və sap*", "*kosmik fəza və kərpic*" anlayışları bu qəbildəndir.

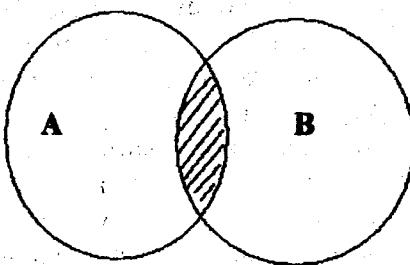
Anlayışların ikinci qrupu-müqayisə edilən anlayışlar bir-biri ilə müəyyən oxşar xassə və əlamətlərə malik olur. Buna görə də onlar müqayisə edilə, yəni bir-biri ilə məntiqi münasibətlərdə ola bilir. Qeyd olunmalıdır ki, müqayisə edilən anlayışların özü də iki yerə ayrılır: **uyuşan anlayışlar və uyışmayan anlayışlar**. Həcmi tam və ya qismən uyğun gələn anlayışlar uyuşan anlayışlar adlanır. Belə an-

layışların məzmununda onların həcminin uyğun olmasını istisna edən əlamətlər yoxdur. Məsələn, "tələbə və idmançı", "Milli Məclisin üzvü" və " hüquqşunas", "fakultə" və "ali məktəb" belə anlayışlardır. Uyuşmayan anlayışlar dedikdə həcmi tam və qismən uyğun gəlməyən anlayışlar başa düşülür. Bu anlayışlarda elə əlamətlər olur ki, onlar həmin anlayışların həcmə uyğun olmasını istisna edir. Məsələn, "ağ" və "qara", "ali məktəb" və "tibb universiteti", "savadlı" və "savadsız" anlayışları bu qəbildəndir.

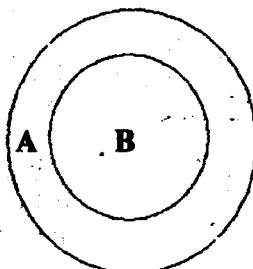
Uyuşan anlayışların özü də üç növə ayrılır: 1) eynimənalı 2) kəsişən 3) tabeli anlayışlar. Birinci növ anlayışlar (eynimənalı) həcm etibarilə tam üst-üstə düşür (məzmunu isə müxtəlifdir). Məsələn, "borabər təraflı düzbucaqlı" və "kvadrat" anlayışları, "Azərbaycan Demokratik Respublikasının banisi" və "M.Ə.Rəsulzadə" belə anlayışlardandır. Onların həcmi tam uyğun gəlir, məzmunu isə fərqlənir. Anlayışlar arasındaki münasibəti əyani göstərmək üçün Eyler dairələrindən (Leonard Eyler XVIII əsrin görkəmli riyaziyyatçısı, fizik və astronomu olmuşdur) istifadə olunur. Eyni-mənalı A və B anlayışlarını bu dairələr vasitəsi ilə göstərsək, onda iki bir-birinin üstüne düşən dairə alarıq.

Kəsişən anlayışlar elə anlayışlardır ki onlardan birinin həcmi, qismən digərinin həcmində daxil olur. "Milli Məclisin üzvü" (A) və " hüquqşunas" (B) anlayışları belə anlayışlardandır.

Uyuşan anlayışların üçüncü qismini tabeli anlayışlar təşkil edir, Bunlardan birincisinin həcmi tamamilə digərinin həcmində daxil olub, onun müəyyən hissəsini təşkil edir. Məsələn, "cinayət" (A) və "vəzifə cinayəti" (B) bu qəbildəndir.

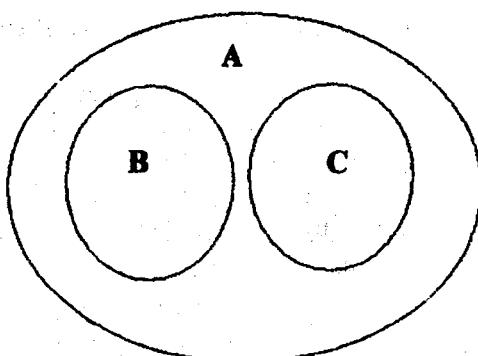
Bu cür münasibətdə olan anlayışlardan birincisi tabeedən, ikincisi isə tabeolunan adlanır. Əgər iki ümumi anlayış tabeli münasibətdədirse, onlardan təbeedən cinsi, təbeolan isə növü ifadə edir. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, tabeli münasibətdə olan anlayış digəri ilə eyni zamanda növ (özündən daha ümumi anlayışa münasibətdə, həm də cins, daha az ümumi olan anlayışa nəzərən) münasibətində ola bilir. Məsələn, yuxarıda göstərilən "vəzifə cinayəti" anlayışı "vəzifə saxtakarlığı" anlayışına münasibətdə cins kimi, eyni zamanda "cinayət" anlayışının növü kimi çıxış edir.

Əgər tabeli münasibətdə olan anlayışlar biri ümumi və digəri fərdi xarakterlidirsə, onda birinci növ, ikinci isə (fərd)

individ olur. Məsələn, "hüquqşunas" və "hüquqşunas Əli" anlayışları bu qəbildəndir.

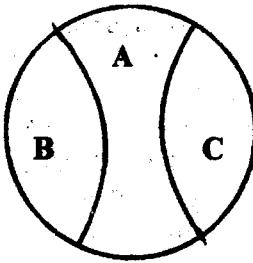
Uyuşmayan anlayışlar qrupuna gəldikdə bunların da üç növdən olduğu qeyd edilməlidir: 1) müstərək tabeli (koordinasiya) 2) əks (kontrar) və 3) zidd (kontradiktör).

İki və daha çox anlayışın onların hamısı üçün tabeediçi anlayış ilə münasibəti müstərək tabeli adlanır. Məsələn, «palid» (B) «cökə» (C) və «ağac» (A) anlayışları bu qəbil-dəndir.

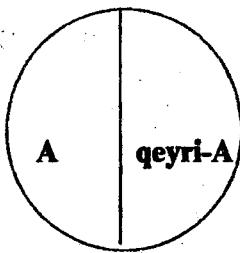
Müstərək tabeli anlayışlar ilə məntiqi əməliyyat aparı-larkən aşağıdakılara diqqət yetirmək tələb olunur: 1) tabe olan anlayışlar bir cinsin yaxın növləri olmalıdır; 2) tabeli anlayışlar bir-birilə kəsişməməlidir.

Əks münasibətdə olan anlayışlar elə anlayışlardır ki, onlardan birində olan bəzi əlamətlər digərində inkar edilir. Məsələn, "nəhəng" və "cirtdən", "ağ" və "qara" anlayışları arasındakı münasibət bu cürdür. Qeyd olunmalıdır ki, iki əks anlayışın birlikdə götürülen həcmi onların təbe olduğu və növlərini təşkiletdiyi ümumi cins anlayışının həcmini tam əhatə etmir. Məsələn, bu deyiləni yuxarıda götərilən "ağ" (B) və "qara (C) və "rəng" (A) anlayışlarına tətbiq etsək aşağıdakı dairələri alarıq.

Göründüyü kimi, qara və aq rəng anlayışlarının birlikdə həcmi, onların hər ikisi üçün ümumi cins rolunu oynayan "rəng" anlayışının həcmini tam əhatə etmir.

Uyuşmayan anlayışlar arasındaki münasibətin üçüncü növünü zidd (kontradiktor) münasibətlər təşkil edir. Bu cür münasibətdə olan anlayışların birinə xas olan əlamətlər, digəri tərəfindən istisna edilir. Məsələn, "qara" və "qeyri-qara", "aq" və "qeyri-aq" anlayışları arasındaki münasibət bu qəbildəndir. Qeyd olunmalıdır ki, iki zidd anlayışın birlikdə həcmi onların müstərək surətdə tabe olduğu ümumi anlayışın həcmini tam əhatə edir. Bunu "A" və "qeyri-A" anlayışlarını eks etdirən aşağıdakı dairədən də görmək olar.

4. Anlayışlar üzərində məntiqi əməliyyatlar.

Tərif

Anlayışlar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar aşağıdakılardır: 1) anlayışların ümmüniləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması; 2) anlayışlara tərif verilməsi; 3) anlayışların

bölgüsü; 4) sınıflar üzərində əməliyyatlar. İndi həmin qrup əməliyyatların hər birini ayrıca izah edək.

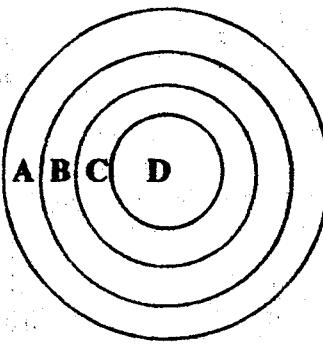
Anlayışların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması təfəkkür prosesində ən çox istifadə olunan əməliyyatdır. Anlayışların ümumiləşdirilməsi həcmcə kiçik, lakin məzmunca geniş anlayışdan, həcmcə geniş, lakin məzmunca məhdud anlayışa keçmək deməkdir. Məsələn, bize verilmiş "təhsil nazirliyi" anlayışını ümumiləşdirmək, onda həcmcə daha geniş, məzmunca dar olan "nazirlik" anlayışını alarıq, ümumiləşdirməni davam etdirək, "dövlət idarəçilik orqanı" anlayışını əldə edirik.

Qeyd olunmalıdır ki, anlayışın ümumiləşdirilməsi prosesi sonsuz halda davam edə bilməz. On geniş anlayışlar olan "kateqoriyalar" forması bu prosesin son həddini təşkil edir.

Ümumiləşdirmənin əksi olan məhdudlaşdırma əle məntiqi əməliyyatdır ki, onun vasitəsi ilə həcmcə böyük anlayışdan daha dar həcmli anlayışa keçirilir. Bu proses eyni zamanda dar məzmunlu malik anlayışdan daha geniş məzmunlu anlayışa keçmək deməkdir. Məsələn, " hüquqşunas" anlayışını məhdudlaşdırıraq. Birinci məhdudlaşdırma səviyyəsində "müstəntiq" anlayışı əldə edirik ki, o, əvvəlki anlayışa nisbətən həcm etibarilə məhdud, məzmunca isə daha genişdir. Məhdudlaşdırma əməliyyatını davam etdirək, "prokuror müstəntiqi" və sonra isə "prokuror müstəntiqi Eyvaz" anlayışı alarıq. Deyilənlərdən görünür ki, anlayışı məhdudlaşdırmaq üçün cinsdən növə keçmək lazımdır. Bu halda yeni növ əlamətləri kəsb etməklə, anlayışın məzmunu daha da genişlənir.

Qeyd olunmalıdır ki, anlayışın məhdudlaşdırılması prosesi də sonsuz deyildir. Onun son həddini fərdi anlayışa keçilməsi təşkil edir.

Anlayışın ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılmasına dair yuxarıda göstərilən misalları dairələrlə bu şəkildə göstərmək olar.

Anlayışın ümmükləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması əməliyyatı fikrin dəqiqləşməsinə, onun daha müəyyən və ardıcıl olmasına kömək edir.

Anlayışa tərif verilməsi məntiqi əməliyyatı onun məzmununu açmaq deməkdir. Tərif anlayışın malik olduğu ən mühüm əlamətləri seçib ayırmaya imkan verir. Bu isə həm elmi, həm də praktiki fəaliyyətdə çox mühümdür. Tərif nəticəsində məzmunu açılan anlayış, tərifi verilən (latınca definiyendum-Dfd), məzmunu açmaq üçün işlədilən anlays isə tərif verən (latınca definiyens-Dfn) adlanır. Tərifin ikənəsas növü (nominal və real tərif) vardır. Nominal tərif eətərifdir ki, onun yasitisi ilə predmetin təsviri edilməsi əvəzində yeni bir termin irəli sürülür və onun əhəmiyyəti, mənşəyi göstərilir. Məsələn, kosmonavтика elminin nominal tərifi belədir: "Kosmik uçuşların həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər kompleksini öyrənən yeni elm sahəsinə kosmonavтика deyilir".

Cox vaxt nominal tərifdə bu və ya digər terminin etimologiyası (mənşəyi) göstərilir. Məsələn, fəlsəfə elminə bu qaydada verilən tərif aşağıdakı kimidir: "Fəlsəfə termini qədim yunan sözləri olan fileo-sevirəm və sofiya-hikmət sözlərindən əmələ gəlib hikməti sevmək deməkdir".

Nominal tərif üçün bir qayda olaraq "deyilir" sözünün işlənməsi səciyyəvidir.

Anlayışa real tərif vermək, onun əks etdirdiyi predmetin mühüm əlamətlərini açmaq deməkdir. Məsələn, "Barometr havanın təzyiqini ölçmək üçün cihazdır". Yaxud belə bir tərif: "Maddi dəlil-müqəssirin edilmiş cinayətdə günahkar olduğunu göstərən sübüt".

Göründüyü kimi, nominal tərif yeni bir termin daxil edib, onun əhəmiyyətini izah edirə, real tərif predmetin əsas əlamətlərini göstərir. Bəzən nominal tərif verərkən, terminin əhəmiyyəti bu terminin əks etdirdiyi predmetin mühüm əlamətini göstərmək yolu ilə açılır. Belə nominal tərifi asanlıqla real tərifə çevirmək olur. Məsələn, yuxarıda "Kosmonavtikaya verilən nominal tərifi bu yol ilə real tərifə çevirə bilərik: "Kosmonavтика kosmik uçuşların həyata keçirilməsi ilə bağlı kompleks məsələləri öyrənən yeni elm sahəsidir". Eynilə də real tərifi nominal tərifə çevirmək mümkünündür. Məsələn, maddi dəlili yuxarıda verilən real tərifi nominal tərifə çevirsək, aşağıdakı kimi olar: "Maddi dəlil termini müqəssirin edilmiş cinayətdə təqsirli olduğunu göstərən sübüt".

Tərifin aşkar və aşkar olmayan növlərini de qeyd etmək lazımdır. Aşkar tərifdə tərifi verilən tərifi tərif verən tərəf arasında bərabərlik və ekvivalentlik münasibəti qəti şəkildə müəyyənləşdirilir.

Aşkar tərifin iki əsas növü vardır: a) cinsə və növ fərqiənə görə verilən tərif; b) genetik tərif.

Cinsə və növ fərqiənə görə tərif verilməsi, iki ardıcıl əməliyyatı əhatə edir: əvvəla, tərifi verilən anlayış öz həcmində görə daha geniş olan cins anlayışına daxil edilir. Məsələn, "mənTİq elmine" bu qayda ilə tərif verdikdə, onu daha geniş cins anlayışı olan "fəlsəfə elmine" daxil edirik: "MənTİq-fəlsəfi elmdir". Lakin bu hələ tam tərif deyildir. Onu təmələmək üçün ikinci əməliyyatı aparmaq lazımdır. Bu o deməkdir ki, tərifi verilən predmetin həmin cinsə daxil olan digər predmetlərdən növ fərqi göstəriləlidir. Məsələn, mənTİq elmine verilən tərifi təmələmək üçün onu fəlsəfi

elmlər cinsində digər elmlərdən ayıran növ fərqi – onun "təfəkkürün forma və qanunları haqqında" elm olması göstərilməlidir.

Qeyd edilməlidir ki, cinsə və növ fərqinə görə tərif verəkən, tərifi verilən anlayışa daha yaxın olan cins anlayışı tapılmalıdır. Əks halda tərif vermə çətinləşə bilər. Məsələn, biz yuxarıda məntiq elminə tərif verəkən onu daha yaxın olan fəlsəfə elmləri cinsinə deyil, bütünlükdə elm cinsinə daxil etsəydik, onda belə çətinlik ilə üzləşməli olardıq.

Cinsə və növ fərqinə görə tərif verilməsi bütün elmlərdə ən geniş yayılmış üsuludur.

Aşkar tərifin ikinci növü genetik tərifdir. Adından görünündüyü kimi bu növ tərifdə predmetin mənşeyinin, onun əmələ gəlmə üsulunun göstəriiməsi əsas yer tutur. Məsələn, «Kürə, dairənin öz diametrlərindən biri boyunca fırlanması nəticəsində yaranan cisimdir».

Genetik tərif predmetin yaranması üsulunu, mənşeyini müəyyən edir. Buna görə o, mühüm idraki əhəmiyyət kəsb edir və bir sıra dəqiq elmlərdə geniş istifadə olunur.

Yuxarıda deyildiyi kimi, tərifin digər bir növü aşkar olmayan tərifdir. Bu cür tərif müəyyən hallarda (aşkar tərif vermək üçün şərtləri həyata keçirmək mümkün olmadıqda) tətbiq edilir. Məsələn, ən geniş anlayışlara tərif verəkən, cinsə və növ fərqinə görə tərif vermə üsulunu tətbiq etmək olmaz, çünki, onları daxil etmək üçün daha geniş cins yoxdur. Eynilə də fərdi anlayışlara tərif verəkən, bu qayda yaramır, çünki, onların növ fərqini müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Belə hallarda aşkar olmayan tərifdən və ya tərifi ənəz edən usullardan istifadə edilir.

Aşkar olmayan tərifin özünün bir neçə forması vardır; a) tərifi verilən predmetin onun əksi olan predmetə münasibətinin göstərilməsi; b) kontekstual tərif c) induktiv tərif ç) aksiomatik tərif.

Birinci formadan fəlsəfi kateqoriyalara tərif verəkən, geniş istifadə olunur: «Azadlıq dərk olunmuş zərurətdir»,

"İmkan - potensial vəziyyətdə olan kerçəqlikdir" və s. Kontekstual tərifdə tərifi verilən anlayışın məzmununu müəyyən kontekst vasitəsi ilə açılır,

İnduktiv tərif daha çox riyaziyyatda tətbiq olunur. Ona misal olaraq natural ədədlərin tərifini göstərmək olar. Bu halda tərifi verilən termin onun mənasını göstərən anlayış vasitəsi ilə ifadə olunur.

Aksiomatik tərifin səciyyəsini onun aksiomları, yəni sübuta ehtiyacı olmayan mülahizələr vasitəsi ilə verilməsi təşkil edir.

10 Elmdə və praktikada heç də həmişə bütün anlayışlara tərif vermək mümkün olmur. Bəs hallarda *tərifi* əvəz edən *aşağıdakı üsullardan* istifadə edilir: təsviretmə, xarakterizətmə, müqayisə, fərqləndirmə nə ostensiv (göstərmə deməkdir) tərif. Təsviretmə predmetin əlamətlərini daha dəqiq və dolğun göstərmək məqsədi güdürlər. Xarakteristika fərdi predmeti, digərlərindən ayıran səciyyəvi əlamətləri bildirir. Müqayisə yolu ilə bir predmetin digəri ilə oxşar cəhətlərt (özü də obrazlı şəkildə) göstərilir. Fərqləndirmə priyomu vasitəsilə predmeti digər oxşar predmetlərdən ayıran əlamətlər sadalanır. Ostensiv tərifdə isə tərifi verilən terminin əhəmiyyəti, həmin terminin ifadə etdiyi predmetin nümayiş etdirilməsi yolu ilə müəyyən olunur.

5. Anlayışlara tərif verilməsi elmdə və praktikada çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, tərif müəyyən predmet haqqında qısa və yiqçam bilik verir. Bütün elmlərdə istifadə olunan əsas anlayışlara düzgün tərif verilməsi son derecə zəruridir. Üks halda anlayışların izahında səhvələr, onların eks etdirdiyi hadisələrin yanlış başa düşülməsi labüddür.

3. *Tərifin bir sıra qaydaları* vardır ki, onlara riayət etmək tərifi verilən tərif veren arasındakı münasabətin düzgün olması üçün zəruridir. Bu qaydalar tərifin təkcə məzmun etibarilə deyil, həm də öz quruluşuna və formasına görə düzgün olmasına xidmət edir. Onlar aşağıdakılardır:

1) Tərif mütənasib olmalıdır. Bu o deməkdir ki, tərifi verilən anlayış (Dfd) ilə tərif verən anlayışın (Dfn) həcmi bərabər olmalıdır (Dfd=Dfn). Bu qaydanın pozulması aşağıdakı üç məntiqi səhvə gətirib çıxarır: a) həddindən artıq geniş tərif; b) həddindən artıq məhdud tərif; c) bir münasibətdə həddən artıq geniş, digər münasibətdə həddən artıq məhdud tərif. Birinci halda tərif verən anlayış öz həcminə görə tərifi verilən anlayışdan geniş olur ($A < Bs$), Məsələn, biz əgər residivistə "çinayət tərətmış şəxs" kimi tərif versək, bu səhvə yol vermiş olarıq. Tərifin mütənasibliyinin pozulması halında yol verilən ikinci səhv həddindən artıq məhdud tərif verilməsidir ($A > Vs$). Bu zaman tərif verən anlayış öz həcminə görə tərifi verilən anlayışdan məhdud həcmə malik olur. Məsələn, əgər biz virdana aşağıdakı kimi tərif versək, bu səhvi buraxmış olarıq: «Viçdən insanın hərəkət və əməlləri üçün öz qarşısında məsuliyyətini dərk etməsi deməkdir». Bu halda tərif ona görə məhduddur ki, «insanın cəmiyyət qarşısında məsuliyyəti» kimi mühüm əlamət ondan kənarda qalır.

Üçüncü səhvi, yəni bir münasibətdə çox geniş, digər münasibətdə isə həddən artıq məhdud tərif verilməsini aşağıdakı misallardan görmək olar: "Çən maye saxlamaq üçün işlənilən qabdır". "Müəllim uşaqa təlim verən insandır". Birinci misalda çənə verilmiş tərif bir münasibətdə həddən artıq genişdir. Belə ki, maye saxlamaq üçün qab kimi çaynik və ya vedrə də istifadə oluna bilər. Digər münasibətdə isə bu həddən arqıq məhdud tərifdir, çünkü çən təkcə maye saxlamaq üçün deyil, həm də bərk cisimləri saxlamaq üçün qabdır. Eyni fikri 2-ci misalda da görmək olar,

2. Tərif dövredici olmamalıdır. Bu qayda tərifi verilən anlayışın onun özünün vasitəsi ilə izah edilməsinə yol vermir. Qeyd olunan qaydanın pozulması tərifdə mənasız (əbəs) dairəyə və tavtaloliyaya (özünün təkrarı deməkdir) gətirib çıxarır. Birinci səhv aşağıdakı tərifdə özünü göstərir:

«Fırlanma hərəkəti öz oxu ətrafında hərəkət deməkdir» Tərifdə tavtalogiyani isə belə misaldan görmək olar: «Kəmiyyət predmetin kəmiyyət baxımından səciyyəsi deməkdir».

3. **Tərif aydın və dəqiq olmalıdır**. Bu qayda onu göstərir ki, tərif verərkən anlayışın məlum əlamətləri sadalanmalı, ikimənalılığa yol verilməməlidir. Bir anlayışa tərif verərkən öz əlamətləri aydın olmayan başqa anlayışdan istifadə olunarsa, onda naməlum olanın naməlum vasitəsilə izahı adlı məntiqi səhvə yol verilər. Buna aşağıdakı tə'rif nümunədir: «İndeterminizm, determinizmə zidd olan fəlsəfi konsepsiyadır» Burada tərif vermək üçün istifadə olunan determinizm anlayışının özünün izahata ehtiyacı vardır.

Tərifin aydın olması tələbi bürada bədii-obrazlı vasitələrdən, metaforalardan və müqayissələrdən istifadə olunmasına yer vermir. Məsələn, aşağıdakı nümunələri tərif hesab etmək olmaz: "Pələng heyvanlarının padşahıdır", "Dəvə səhranın gəmisi"dir" və s.

4. **Tərif inkari olmamalıdır**, çünki inkari tərif, tərifi verilən ailayışın məzmununu açmır. Belə tərifdə sadəcə olaraq müəyyən predmetdə olmayan əlamətlər göstərilir, Məsələn, aşağıdakı tərifdə bu qayda pozulmuşdur: "Müqayisə sübut demək deyildir". Lakin bəzi mənfi anlayışlara tərif verərkən bu qaydaya əməl olunmur. Aşağıdakı iki tərifə diqqət yetirək: «Allahsız adam Allahın olduğunu inkar edən adama deyilir». «Sahibsiz əmlak sahibi olmayan və ya sahibi naməlum olan əmlak deməkdir». Hər iki tərif inkari xarakter daşımاسına baxmayaraq düzgün verilmiş tərifdir.

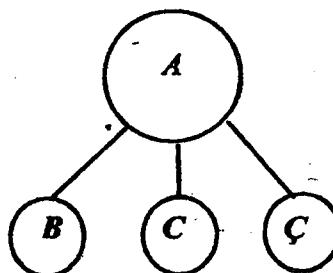
5. **Bu və ya digər predmetə tərif verərkən ona dəyişmə və inkişaf halında yanaşmaq lazımdır**. Bu qayda tərifdə doq-matizmə yol vermir. Göstərir ki, dünyadakı predmetlər haqqında bilik və təsəvvürlər dəyişdikcə, onların yeni-yeni əlamətləri üzə çıxa bilir ki, bunlar da tərifdə öz əksini tapmalıdır.

5. Anlayışların bölgüsü

Əgər anlayışa tərif vermək, onun məzmununu açmaq deməkdirse, bundan fərqli olaraq bölgü əməliyyatı onun həcmini müəyyən edir. Bu sonuncu çox vacib olub, idrakda mühüm rol oynayır.

Anlayışın həcmini açmaq burada əks olunan predmetlərin növlərini göstərmək deməkdir.

Anlayışın həcmini açmaq məqsədi ilə aparılan məntiqi əməliyyat bölgü adlanır. Hər bir bölgü üç torəfi əhatə edir: bölnən anlayış(A), bölgünün üzvləri (B,C,D) və bölgünün əsası, yəni bölgünün aparıldığı əlamət. Bunu əyani olaraq dairələrlə belə göstərmək olar

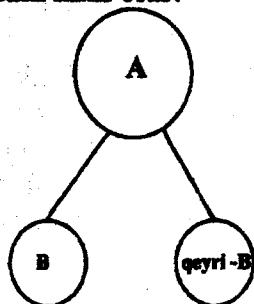
Bu halda bölnən anlayış cins anlayışı kimi çıxış edir, yəni onun həcmi müəyyən müstərək tabeli növlərə ayrıılır. Anlayışın bölgüsü ilə onun fikrən hissələrə ayrılmasını eyniləşdirmək olmaz. Sonuncu halda tam ilə hissənin münasibəti mövcud olur.

Bölgünün iki əsas forması vardır: a) əlamətin növünün dəyişməsinə görə bölgü; b) dixotomik (iki hissəyə ayırma deməkdir) bölgü.

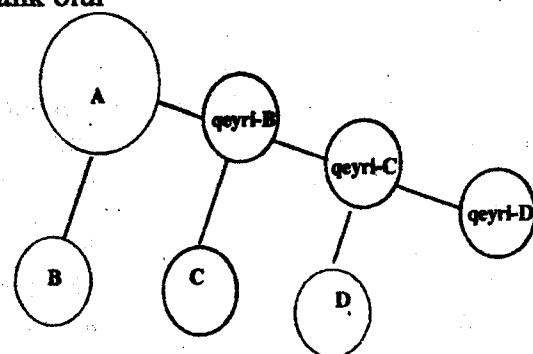
Birinci formada olan bölgünün əsasını elə əlamət təşkil edir ki, o dəyişdikcə, yeni növ anlayışlar əmələ gəlir. Bunlar bölnən cins anlayışının həcmində daxildir. Qeyd olunmalıdır ki, anlayışın bölgüsünü müxtəlif əlamətlər əsasında aparmaq olar. Məhz bu və ya digər bölgü əlamətlərinin seçilməsi bölgünün məqsəd və vəzifələrindən asılıdır. Lakin

hər bir mərhələdə bölgü vahid əsasə görə aparılmalıdır. Digər bir mühüm məsələ bölgünün əsasında duran prinsipin obyektiv xarakter daşımasıdır. Məsələn, kitabları maraqlı və maraqsız növlərə bölmək doğru deyildir, çünki bu bölgünün əsasında subyektiv rəy dayanır. Belə ki, birinin maraqlı hesab etdiyi kitab, digəri üçün maraqsız görünə bilər və ya əksinə.

Bölgünün dixotomik növü bölünən anlayışın həcmini iki bir-birinə zidd tərəfə ayırmak deməkdir. Bu halda bölgünün sxemi aşağıdakı kimi olur.

Lakin dixotomitik bölgü heç də həmişə birinci səviyyə ilə bitmir. Bəzən ikinci səviyyədə və sonrakı səviyyələrdə dixotomik bölgü davam edir. Yəni birinci bölgündə alınmış tərəfin özü müvafiq surətdə bir-birinə zidd anlayışa ayrıılır və beləliklə, dixotomik bölgü davam edir. Belə bölgü aşağıdakı sxemə malik olur

Məsələn, cəza dərəcəsi təyin olunarkən cinayət işlətmiş şəxsin həddi-buluğa çatmış (B) və həddi -buluğa çatmamış yaşda olması (qeyri-B) nəzərə alınır. Həddi buluğa çatmamış yaş mərhələsinin özü iki yerə bölünür: 16 yaşa çatmış şəxslər (C) və bu yaşa çatmamış şəxslər (qeyri-C)

Dixotomik bölgü bir sıra üstünlük'lərə malikdir. a) bölünən anlayışın cinsinə daxil olan bütün növləri saymağa ehtiyaj qalmır; b) bu bölgünün üzvləri bir-birinə zidd iki anlayış olduğundan bölgü həmişə mütənasibdir.;c) bölgü yalnız bir əsas üzrə-predmetdə bu və ya digər əlamətin olmamasına görə aparılır.ç) dixotomik bölgünün növləri həmişə biri digərini istisna edir, çünki istənilən predmet onu təşkil edən iki zidd anlayış kimi təsəvvür oluna bilər.

Lakin dixotomik bölgünün nöqsanları da vardır: Əvvələ, bu halda bölgünün bir tərəfini təşkil edən mənsi anlayışın həcmi qeyri-müəyyən olaraq qalır. Sonra, dixotomik bölgü əslinde yalnız birinci mərhələdə dəqiq və ardıcıl xarakter daşıyır. Bölgü davam etdikcə bu keyfiyyət zəifləyir və pozulur. Məsələn, cinayətlərin vəzifə cinayətlərinə və qeyri-vəzifə cinayətlərinə bölünməsi dəqikdir. Sonrakı mərhələdə bu bölgünü davam etdirsek, onda qeyri-vəzifə cinayətlərinin özüne təsərrüfat və qeyri-təsərrüfat cinayətlərin-dən başqa bütün yerdə qalan cinayət növləri, o cümlədən vəzifə cinayətləri daxildir.

Bölgü prosesini dəqiq aparmaq üçün bir sıra qaydaları gözləmək vacibdir. Onlar aşağıdakılardır.:

1. **Bölgü mütənasib olmalıdır.** Bu o deməkdir ki, bölgü üzvlərinin ümumiliklə həcmi bölünən anlayışın həcmində bərabər olmalıdır. Buna nail olmaq üçün isə bölünən anlayışın bütün növləri sadalanmalıdır. Əks halda , məsələn «Enerji mexaniki və kimyəvi enerjiyə bölünür» (elektrik və atom yoxdur) bölgü natamam olur. Mütənasiblik tələbi həm də bu halda pozulur ki, lazımlı olandan artıq bölgü üzvləri göstərilir, yəni bölünən anlayışın cinsinə daxil olmayan növlər qeyd olunur. Məsələn, «Kimyəvi elementlər

metallara, qeyri-metallara və ərintilərə bölünür». Belə bölgü lazımlı olduğundan artıq üzvlü bölgü adlanır.

2. **Bölgü yalnız bir əsas üzrə aparılmalıdır.** Bü tələbə görə bölgü aparıldığı əlamət bütün proses boyu sabit qalmalı, başqa əlamət ilə əvəz olunmalıdır. Məsələn, əgər biz nəqliyyatın bölgüsünü mülkiyyət əlamətinə görə aparırsa, onun yalnız iki növünü - (şəxsi və içtimai) qeyd etməliyik. Bu bölgünü aşağıdakı kimi aparmaq səhv olardı: «Nəqliyyat şəxsi və içtimai növlərə, yerüstü nəqiyyata, su və hava nəqliyyatına ayılır». Göründüyü kimi, bu halda bölgü prosesində əvvəldə götürülən əlamət başqa əlamətlərlə əvəz olunur.

3. **Bölgünün üzvləri biri-digərini istisna etməlidir.** Əslində bu qayda əvvəlkinin müəyyən mənada davamı deməkdir. Çünkü əvvəlki qayda pozularsa, yəni bölgünün aparıldığı əsas əlamət sabit qalmayıb, digərləri isə qarışdırılsara, onda bölgünün üzvləri də bir-biri ilə qismən üst-üstə düşür. Bunu yuxarıda göstərilən misaldan da görmək olar: nəqliyyat növlərə bələndəkən, müxtəlif əlamətlər qarışdırıldıq üçün mülkiyyət növlərinə görə olan bölgü üzvləri (şəxsi və içtimai), digər əlamətə görə olan bölgü üzvləri (yerüstü, hava və su nəqiyyatı) ilə qismən uyğun gəlir, çünki sonuncular hər iki mülkiyyət novündə ola bilər. Belə səhv aşağıdakı nümunədə də özünü göstərir: "institut tələbələri - qiyabiçı tələbələrə, əyani oxuyan tələbələrə və idmançılara bölünür".

4. **Bölgü ardıcıl surətdə aparılmalıdır.** Bu o deməkdir ki, anlayışı növlərə ayıranken ən yaxın olan növlərə keçilməlidir, yəni arada növ ötürülməsinə yol verilməməlidir; Məsələn, aşağıdakı bölgüyə diqqət yetirək: "cinayətlər dövləti cinayətlərə, vəzifə cinayətlərinə və hərbi hissəni özbaşına tərk etmə cinayətlərinə bölünür". Göründüyü kimi, burada ardıcılıq pozulmuşdur, yəni arada bir növ (cinayətlərin hərbi cinayətlərə bölünməsi) ötürülmüşdür,

Bu cür səhvə yol verilməsi *bölgüdə sıçrayış* adlanır.

Təsnifat dedikdə predmetlərin ümumi əlamət əsasında sabit və müəyyən yerdə malik qruplara (siniflərə) ayrılması başa düşülür. Əgər təsnifat elmi əsaslar üzrə aparılırsa, o bölgüdən fərqli olaraq sabit xarakter daşıyır və uzun bir dövr ərzində qüvvədə olur. Bundan əlavə təsnifat elə bir şaxələnmiş sistemdir ki, burada hər bir bölgü üzvünün özü yenidən təzə üzvlərə ayılır.

Təsnifatdan bütün elmlərdə geniş miqyasda istifadə olunur. Hazırda biologiya elmində heyvanların 1,5 milyon müxtəlif növlərə, botanika elmində bitkilərin 500 min növə təsnifatı tətbiq olunur. Təsnifat müəyyən sistemi xas olan rəngarəngliyi görməyə, onu ardıcıl surətdə növlərə və yarımnövlərə ayırmaya imkan verir.

Təsnifat idrakda və praktiki fəaliyyətdə çox böyük rol oynayır. Onun sayesində predmetləri öz yerinə görə düzgün şəkildə qruplara ayırmak və beləliklə də, dərindən öyrənmək mümkün olur.

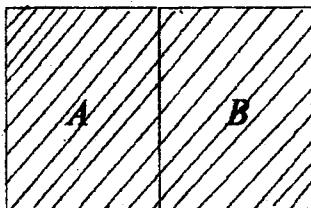
Təsnifatın iki növünü—təbii və köməkçi (sün'i) bir-birindən ayıırlar. Birinci halda təsnifatın əsasını mühüm və ümumi əlamətlər təşkil edir. Məsələn, kimyəvi elementlərin atom çəkisine görə təsnifatı buna misaldır. Köməkçi təsnifatda isə bölgü qeyri-mühüm, ikinci dərəcəli əlamətlərə görə aparılır. Onu tətbiq etməkdə məqsəd hər hansı bir predmeti və ya termini axtarır tapmaqdır. Belə təsnifata nümunə kimi dərman preparatları haqqında məlumat siyahılərini, kitabların və jurnal məqalələrinin əlisba kataloqlarını və s. göstərmək olar.

Qeyd edilməlidir ki, hər bir təsnifat (təbii və sünü olmasına asılı olmayaraq) müəyyən qədər nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, idrak prosesi zənginləşdikcə, yəni insanların təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında bilikləri təkmilləşdikcə, təsnifatlar da inkişaf edir, dəyişir. Buna görə də onun idrakda rolunu mütləq və dəyişməz kimi qəbul etmək doğru olmazdı.

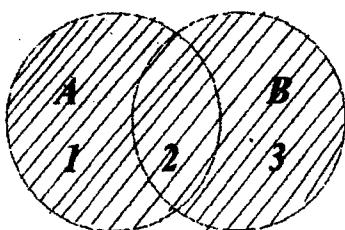
6. Sınıflar üzerinde əməliyyatlar

Sınıflar üzerinde mətiqi əməliyyatların köməyi ilə iki və daha çox sınıfından yeni bir çoxluq (sınıf) əldə edilir. Belə əməliyyatlar aşağıdakı kimi dörd cürdür: sınıfların toplanması (birləşdirilməsi), sınıfların kəsişməsi (hasil edilməsi), sınıfların çıxılması və sınıfə əlavələr edilməsi (inkar).

Sınıfların toplanması, iki və daha çox sınıfın ünsürlərinin birləşdirilməsi əsasında yeni sınıf yaradılması deməkdir. Bu əməliyyat aşağıdakı işaret ilə qeyd olunur -A UB. Toplanma nəticəsində əldə olunan yeni sınıf (çoxluq) cəm adlanır. Bu, sxemdə ştrixlə qeyd olunur. Məsələn, hüquqşunaslar (A) sınıfı ilə müstəntiqlər sınıfının (B) toplanılması nəticəsində alınan yeni sınıf, hüquqşunas-müstəntiqləri və müstəntiq olmayan hüquqşunasları əhatə edir.

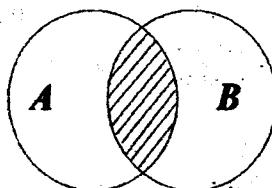

Yaxud da qismən uyğun gələn, hüquqşunaslar (A) və Milli Məclisin üzvləri (B) sınıfını toplamaqla biz elə bir yeni sınıf (çoxluq) əldə edirik ki, o deputat olmayan hüquqşunasları (1), hüquqşunas deputatları (2) və hüquqşunas olmayan deputatları (3) özündə birləşdirir.

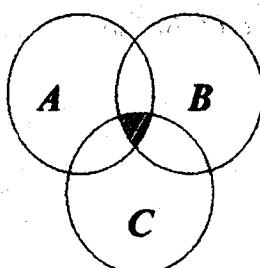
Siniflərin toplanması əməliyyatında altı hal (eyniyyət, tabelilik, kəsişmə, müstərək tabelilik, əkslik və zidd hallar) özünü göstərə bilər,

Siniflərin kəsişməsi (hasıl edilməsi, vurulması) əməliyyatının mahiyyəti iki və daha çox sinif üçün ümumi elementlərin birləşdirilməsi deməkdir. Bu əməliyyat aşağıdakı kimi işarə olunur. $A \cdot V$ və ya $- A \cap V$. Siniflərin bir-birinə vurulması nəticəsində alınan yeni sinif (çoxluğa) hasıl deyilir. Məsələn, "tələbə" (A) və "idmançı" (B) sinifləri üzərində kəsişmə əməliyyatı aparsaq, yeni tələbə-idmançı sinifi əldə edərik.

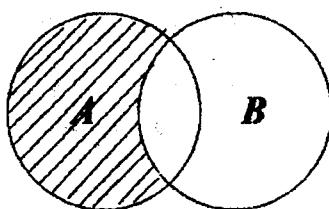
Yuxarıdakı dairələrin xətlənmiş hissəsi yeni sinifi (hasili) ifadə edir.

Kəsişmə əməliyyatını təkcə iki deyil, üç və ya daha çox sinif üzərində də aparmaq olar. Məsələn, "Milli Məclisin üzvü" (A) " hüquqşunas" (B) və "gənclər" (C) siniflərin bir-birinə vurulmasını aşağıdakı şəkildən görmək olar. Xətlənmiş sinif hasıl deməkdir.

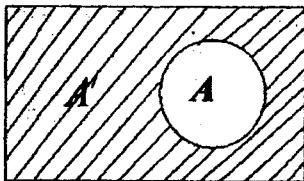

Qeyd olunmalıdır ki, uyuşmayan anlayışların daxil olduğu siniflər kəsişdirildikdə, hasil boşluq sinfi (işarəsi-O) ahnır. Belə ki, belə siniflər arasında ümumi elementlər yoxlur. Məsələn, "müstəntiq" və "vəkil" sinifləri bu qəbildəndir.

Növbəti əməliyyat *siniflərin çıxılması* adlanır. Bunu aydınlaşdırmaq üçün iki - A və B siniflərini (bu şərtlə ki, B sinfi A-ya tabe olmasın) götürək. Bu çoxluqların fərqi A sinfinin B sinfinə daxil olmayan elementləridir. Siniflərin çıxılması belə işarə olunur: $A \cdot B$. Məsələn, "tələbə" (A) sinfindən "idmançı" (B) sinfini çıxsaq, onda aşağıda şəkildə göstərilən "idmançı olmayan tələbə" sinfini (xətlənmiş hissə) alarıq.

Nəhayət, sinflar üzərində əməliyyatlarının axırıncı növünü *sinfə əlavə edilməsi (inkar)* təşkil edir, Məsələn, A sinfinə əlavə edilən sinif «qeyri-A» ,(A') adlanır. Bu əlavə əvvəlki sinif ilə birlikdə götürüldükdə nəzərdə tutulan predmetlər çoxluğununu (bu 1-lə işarə olunur) tam əhatə edir. Sinfin əlavəsi həmin sinif ilə kəsişdirildikdə isə boşluq, heçlik sinfi alınır. Bu əməliyyat belə işarə olunur: $A : A = \emptyset$. Göründüyü kimi, A sinfinə əlavə etmək üçün universal sinifdən (yəni 1-dən) onu çıxməq lazımdır: $1 - A = A'$. Buna görə də bəzən sinfə əlavə eliməsi əməliyyatını universal sinifdən çıxma əməliyyatının müəyyən xüsusi hali hesab edirlər. Məsələn, ümumi ədədlər sinifindən (I) tək ədədlər sinfini (A) çıxsaq, onda çüt ədədlər sinfini (A') alarıq. Qrafik şəkildə bu xətlənmiş hissə deməkdir.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Təfəkkür forması kimi anlayışın əsas səciyyəsi necədir?
2. Anlayışların məzmunu və həcmi, onlar arasındakı əks münasibət qanunu nə deməkdir?
3. Anlayışların növlərini və onlar arasında münasibətləri izah edin.
4. Anlayışların ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması əməliyyatının mahiyyəti necədir?
5. Tə'rif nədir, onun hansı növləri və qaydaları vardır?
6. Anlayışların bölgüsü nə deməkdir?
7. Bölgünün növləri və qaydaları hansılardır?
8. Elmdə və praktiki fəaliyyətdə təsnifatın rolü nədədir?
9. Sınıflar üzərində məntiqi əməliyyatlar hansılardır?
1. Aşağıdakı anlayışların məzmununa daxil olan 3-4 əlamət göstərin: a) kitab b) müstəqil dövlət c) demokratik qurulusu ç) sərbəst rəqabət.
2. Aşağıdakı çüt anlayışlardan hansının məzmunu daha zəngindir: a) ordu, müstəqil dövlətin ordusu. b) insan, ədalətli insan. c) iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı.
3. Aşağıdakı predmetləri hansı anlayışların həcmində daxil etmək olar; a) qrupumuzun tələbələri, 1-ci kurs tələbələri, fakultəmizin tələbələri; b) 2, 4, 6, 8, 10, 12 rəqəmləri; c) 1-ci ADR, 2-ci ADR-

4. Aşağıdakı anlayışların məzmununu və həcmini müəyyənləşdirin: "müstəqil dövlət", "insan", "bərabərlik", «ata», "diplomiya fakültəsi"

5. Aşağıdakı anlayışların məntiqi səciyyəsini vərfin: "qəhrəmanlıq; "S.Vurğunun 90-illiyi", «kitab», "ev", "qeyri-üzvi maddə»

6. Aşağıdakı anlayışlar arasındakı münasibəti göstərin: a) Milli Məclisin üzvü, hüquqşunas, qadın; b) cəsurluq, qorxaqlıq; c) ali məktəb, fakültə, ixtisas, ç) ana, qız, nənə, nəvə, bacı; d) ədalətli müharibə, ədalətsiz müharibə; e) ağaç, fistiq ağaçı, söyüd ağacı. ,

7. Aşağıdakı anlayışları ümmumilaşdırın və məhdudlaşdırın: a) tələbə; b) şəhər; c) bədii ədəbiyyat; ç) azadlıq.

8.Aşağıdakı anlayışlarda məhdudlaşdırma əməliyyatının düzgün olub, olmadığını müəyyənləşdirin: a) Respublika -müstəqil respublika - Müstəqil Azərbaycan respublikası; b) Dağ - vulkan - sönmüş vulkan: c) yaşayış məntəqəsi - şəhər -şəhərin mərkəzi.

9. Aşağıdakı anlayışlara cinsə və növ fərginə görə tərif verin (bu yol ilə tərif vermək mümkün olmayan varsa, göstərin): "demokratik cəmiyyət", "hüquqi dövlət", "azadlıq", "cinayət",

10. Aşağıdakı təriflərin doğru olub-olmadığını göstərin; a) Demokratiya xalq hakimiyyəti deməkdir, b) Müəllim uşaqlara tə'im verən insan deməkdir; c) Düzgün təfəkkür məntiqi forma və qanunlara uyğun gələn təfəkkürdür.

11. Aşağıdakı anlayışlar üzərində bölgü əməliyyatı aparın: "kitab", "dövlət", "çay", "üzvi aləm".

12. Aşağıdakı bölgü nümunələrinin düzgün olub - olmadığını müəyyənləşdirin: a) kitablar maraqlı və məraqsız kitablara ayrıılır; b) beynəxalq müqavilələr ədalətli, ədalətsiz, yazılı və şifahi növlərə bölünür; c) cümlə üzvləri mübtədaya, xəbərə və ikinci dərəcəli üzvlərə bölünür: ç) bədii əsərlər şeirlərə və nəşr əsərlərinə bölünür: d) cinayətlər

vəzifə cinayətlərinə, təsərrüfat cinayətlərinə və fərarilik cinayətlərinə bölünür.

13. Aşağıdakı anlayışların ifadə etdiyi sınıflar üzərində məntiqi əməliyyatlar aparın: a) "hüquqşunas və şahmatçı"; b) "müstəntiq və vəkil"; c) "tələbə və idmançı".

3-cü mövzu: HÖKM

1.Hökmün ümumi səciyyəsi. Hökm və cümle

İnsanlar dünyadakı hadisə və prosesləri öyrənərkən onlar arasındaki əlaqə və münasibətləri aşkar edirlər. Bu əlaqə və münasibətlər təfəkkürdə hökm formasında ifadə olunur. Hökm anlayışlar arasındaki əlaqələr kimi çıxış edir. Hökmə aşağıdakı kimi tərif verilir.

Hökm predmetlərin mövcudluğunu, onların xassələrini, aralarındaki əlaqə və münasibətləri iqrar və ya inkar edən fikirdir ki, bu da doğru və ya yanlı ola bilir.

Aşağıdakı hökm nünaunələrinə diqqət yetirək, 1) "Vəli xalq deputatıdır", 2) "Buzqırın gəmilər mövcuddur". 3) "Namiq Həsənin qardaşıdır". Bunlardan birincisi predmet (Vəli) ilə onun xassəsi (xalq deputatı olması) arasındaki əlaqələri, ikincisi predmetin (buzqırın gəmi) mövçud olduğunu, üçüncüüsü isə iki predmet (Namiq və Həsən) arasındaki münasibətləri bildirir.

Hökmün çox mühüm xassəsi, onun iqrarı (təsdiqedici) və ya inkari (rəddedici) formada olmasıdır. Yuxarıda göti-rilən hökmələrin hər üçü birinci növdəndir (iqraridir), yəni haqqında söhbət gedən əlaqə və münasibətlərin olduğunu təsdiq edir. Aşağıdakı hökmələr isə bəhs olunan əlaqə və münasibətlərin olduğunu inkar edir: "Bəzi cinayətlər qəsdən törə-dilən cinayətlər deyil", "Bəzi adamların ali təhsili yoxdur".

Hökmələrin ümumi səciyyəsini verərkən, onların həqiqi və ya yanlı ola bilməsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Hökmün həqiqiliyi dedikdə, burada ifadə olunan fikrin real həyat-

dakı əlaqə və münasibətlərə uyğun gəlməsi, onları mütabiq (düzgün) əks etdirilməsi başa düşülür, Məsələn: «Bütün tələbələr ali məktəblərdə oxuyurlar». Həqiqi hökmələr təkçə iqrarı deyil, həm də inkari olur. Məsələn: "Astrologiya elm deyildir". Bu halda, gerçeklikdə predmetlərin mövcudluğu, xassələri və münasibətləri arasında əlaqələrin olmadığı fikrimizdə əks olunur.

Əgər hökm gerçeklikdə mövcud olmayan əlaqələri ifadə edirse və ya real mövcud olan əlaqələri inkar edirse, onda bu yalan hökm adlanır. Məsələn: «Astrologiya - elmi təlimdir» hökmündə əslində astrologiya ilə elmlilik arasında reallıqda olmayan əlaqələr iqrar edilir. Bundan fərqli olaraq «Oğurluq cinayət deyildir», hökmündə oğurluq ilə cinayət arasında əlaqələr mövcud olduğu halda, onlar inkar edilir. Hər iki hökm yalandır. Göstərilənlidir ki, hökmələrin həqiqi və ya yalan olmasını heç də həmişə asanlıqla müəyyən etmək mumkun olmur. Məsələn: "Bu gün günəşli gündür" hökmünün doğruluğu hiss üzvləri vasitəsilə aydın görünür. Lakin "Müqəssir rüşvət almaq üstündə ittiham edilir" hökmünün həqiqi və ya yalan olmasını əsaslandırmaq üçün bir çox əməliyyatlar aparmaqla, onu sübuta yetirmək tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi məntiqdə hökmələrin yalnız iki qiyməti (həqiqi və ya yalan olması) müəyyən olunur. Muasir məntiqdə bəzən hökmələrin üçmənalı olması (həqiqi, yalan və qeyri-müəyyən) özünü göstərir. Məsələn, "Marsda həyat vardır" hökmü bu qəbildəndir. Elmin bu çunku inkişaf səviyyəsi onun həqiqi və ya yalan olmasını hələ tam sübut etməmişdir. Deməli, bu hökm qeyri-müəyyən qiymətə malikdir.

Hər bir sadə hökm aşağıdakı üzvlərdən ibarət olur: subyekt, predikat və məntiqi bağlayıcı. Hökmün subyekti (S) dedikdə onun predmetini əks etdirən anlayış başa düşülür. Predikat (P) isə hökmədə qeyd olunan xassə və ya münasibəti ifadə edən anlayışdır, Məntiqi bağlayıcı hökmədə

subyekt və predikatını birləşdirən üzvdür. Onlar arasındaki əlaqələri iqrar və ya inkar edir. Məntiqi bağlayıcı, hökmədə hər bir dilin spesifikasiyinə uyğun ifadə olunur. Azərbaycan dilində o çox vaxt «-dır», «-dir», «-dur», «-dür» şəkilçiləri və «deyil» inkar ədatı vasitəsilə göstərilir. Bəzən isə yazıda ifadə olunmur («Yaqış yağı»).

Nəhayət, hökmədən danişarkən onun digər təfəkkür forması olan anlayış ilə münasibəti də nəzərdən keçirilməlidir. Bu barədə müxtəlif rəylər vardır: bəziləri anlayışın, digərləri isə hökmün əvvəl yarandığını iddia edirlər. Əslində isə təfəkkürün bütün formaları kimi, hökm və anlayış da ayrılmaz əlaqədə olub, biri digərini tamamlayır.

Hökm cümlə ilə six vəhdətdədir. Anlayış sözdən kənar da mümkün olmadığı kimi, hökm də cümləsiz qeyri-müm-kündür. Başqa sözə deyilsə, cümlə hökmün dildə ifadə olunan formasıdır. Odur ki, hər bir hökm eyni zamanda cümlədir. Lakin hökm ilə cümləri tam eyniləşdirmək olmaz. Onlar arasında aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

1. Hər bir hökmün cümlə vasitəsilə ifadə olunmasına baxmayaraq, hər cür cümləni hökm hesab etmək doğru deyildir. Belə ki, cümlələrin müxtəlif növləri vardır. Onlardan yalnız bu və ya digər predmetlər, xassələr və münasibətlər haqqında müəyyən məlumat, informasiya verən cümlələr, yəni nəqli cümlələr hökmü ifadə edir. Nida və əmr bildirən, habelə sual bildirən cümlələr hökm deyildir, çünkü onlar informasiya vermir, daha çox sövqədiçi xarakter daşıyır və ya niyyət bildirir. Ritorik sual cümlələri istisna təşkil edir, onlar hökmdür. Məsələn; «Kim öz xalqının keçmişisi ilə fəxr etməz?», «Kim itirilmiş torpaqlarımızın birdəfəlik əldən getməsinə razı olar?». Bu qəbildən olan cümlələr əslində aşağıdakı nəqli cümlələr deməkdir: «Hamı öz xalqının keçmişisi ilə fəxr edir», «Heç kim itirilmiş torpaqlarımızın birdəfəlik əldən getməsinə razı deyildir».

2. Hökm öz mənasına görə ümumbaşəridir. Buna görə də eyni bir hökm müxtəlif milli dillərdə bir-birindən fərqli cümlələrdə ifadə olunur,

3. Bəzən bir milli dilin özündə də eyni hökm qrammatik cəhətdən müxtəlif olan bir neçə cümlə şəklində göstərilə bilir. Məsələn, eyni bir hökm azərbaycan dilində aşağıdakı kimi müxtəlif formalı cümlələrdə ifadə olunur: «Bizim qrup futbol yarışında birinci yeri tutdu» «Futbol yarışında birinci yeri tutmaq bizim qrupa nəsib oldu».

4. Hökm ilə cümlə öz tərkibinə görə də fərqlidir. Belə ki, yuxarıda deyildiyi kimi, hər bir hökm üç tərkib hissədən (subyekt, predikat və bağlayıcı) ibarətdir. Cümənin tərkibində isə baş üzvlərdən əlavə müxtəlif ikinci dərəcəli üzvlər də vardır. Bundan əlavə, bir sıra hallarda hökmün subyekti (S) qrammatik mənada götürülən mübtəda ilə, hökmün predikati isə (P) qrammatik xəber ilə uyğun gəlmir. Məsələn, belə bir fikri nəzərdən keçirək, «Son vaxtlar Azərbaycan mətbuatı əsrin muqaviləsi ilə bağlı məsələlərə böyük diqqət yetirir». Bu cümlənin mübtədası «Azərbaycan mətbuatı», xəbəri isə «yetirir» sözüdür. Hökm mənasında yanaşlıqda isə, kursiv ilə yazılmış bütün sözlər məntiqi terminlərdir.

Hökm ilə cümənin tərkibinin tam üst-üstə düşməməsi aşağıdakı iki tərəfdə də görünür: a) Cümlə bəzən bir sözdən ibarət olur (məs. «Qaranlıqlaşır», «İşıqlaşır» və s.). Lakin belə hökmərdə qrammatik formada ifadə olunmamasına baxınayaq, hər üç tərkib hissə iştirak edir; b) hökm ilə cümlədə mübtəda və xəbər ust-usta düşdүyү hallarda belə, müəyyən fərqlilik nəzərə çarpır. Məsələn, «Parta sinmişdir», «Hava soyuqdur» cümlələrində mübtəda və xəbər vardır (həm hökm, həm də cümlə baxımından). Lakin bu cümlələrdə məntiqi bağlayıcı qrammatik formada ifadə olunmamışdır.

Nəhayət, belə bir cəhət də göstəriləlidir: cümlədə mübtəda və xəbər sabit qrammatik ifadə formalarıdır.

Hökmdə isə subyekt və predikat heç də həmişə stabil ifadə formalarına malik olmur. Onlar çox vaxt məntiqi vurğu vasitəsilə müəyyən edilir. Məsələn: "Raufun ali hüquqi təhsili vardır" cümləsinin məntiqi vurğudan asılı olaraq aşağıdakı üç müxtəlif hökm kimi ifadə etmək olar; 1) Raufun (başqa birisinin yox) ali hüquqi təhsili vardır. 2) Raufun ali (orta yox) hüquqi təhsili vardır;. 3) Raufun ali hüquqi (məhz huquqi, başqası yox) təhsili varlır.

Bu hökmələr qrammatik cəhətdən dəyişildikdə belə ifadə olunur: 1) Ali huquqi təhsili olan şəxs (S) Raufdur (P). 2) Huquqi təhsili olan Rauf (S) ali təhsilliidir (P). 3) Ali təhsili olan-Rauf (S) hüquqi təhsilə malikdir (P).

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, hökm ilə cümle ayrılmaz vəhdətdədir. Lakin onların biri təfəkkür forması, digəri isə dil vahididir. Buna görə də onlar arasında fərqlər mövcuddur və bu fərqlər nəzərə alınmalıdır.

2. Sadə hökmələr, onların növləri və tərkibi

Hökmlər sadə və mürəkkəb növlərə ayrılır. İki anlayış arasında əlaqəni ifadə edən hökmə sadə hökm deyilir. Məsələn, «Məntiq elmdir». «Çəfər sürücudur», Mürəkkəb hökmələr isə bir neçə sadə hökmü birləşdirir (onlar haqqında növbəti bölmədə səhbət gedəcəkdir).

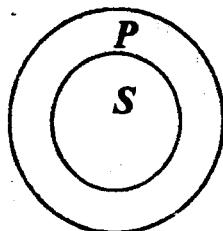
Sadə hökmərin özü də aşağıdakı üç yerə ayrıılır: 1) attributiv (xassə, əlamət sözündəndir) hökmələr; 2) münasibət bildirən hökmələr; 3) mövcudluq (ekzistensial) hökmələr. Bu bölümün əsasında hökmün predmetə xas olan əlaməti, mövcudluq faktını və ya predmetlər arasındaki munasibəti ifadə etməsi durur.

Atributiv *hökm* predmetin əlaməti haqqında fikirdir. Burada müəyyən xassənin, əlamətin və halın predmetə məxsus olması iqrar və ya inkar edilir. Məsələn, «Qızılgül etirliidir», «Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlətdir», «Vəli qorxaq deyildir» və s.

Atributin hökmərin subyekti və predikati, onun terminləri adlanır. Bunların hər biri mühüm idraki funksiya daşıyır.

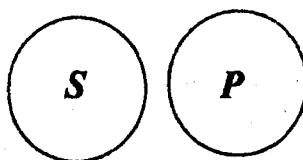
Lakin əsas mənə yükü predikatın üzərinə düşür. Onlardan əlavə hər bir atributiv hökmə bu terminləri birləşdirən məntiqi bağlayıcı vardır. Sonuncu, hökmün zəruri ünsürüdür.

Atributiv hökməleri həcmə görə də izah etmək olar. Bu halda hökm, predmet ilə onun əlaməti arasında əlaqə kimi götürülmür. Bir anlayışın həcm etibarılı başqasına daxil olması və ya ondan tam kənara çıxması başa düşülür. Məsələn: "Qızılğül (S) ətirlidir (P)" hökmündə subyekt (qızılğül) predikatın (ətirli anlayışının) həcmində tam daxil olur. Bunu şəkildən də görmək olar.

Başqa bir hökmə

"Hakimlərdən heç biri (S) səsvermədən kənarda qalmadı deyil (P)" subyekt predikatın həcmindən tam kənara çıxır. Şəklə diqqət yetirək:

Dairələr hökmün terminləri arasındaki münasibətləri əyani surətdə göstərir. Buna görə atributiv hökmərin bu yol ilə izahı geniş tətbiq olunur.

Atributiv hökmənin sxemi belədir: "S-P-dir" və ya "S-P deyil". Simvolik məntiqdə subyekt ilə predikat arasındaki münasibətlər müəyyən bir elementin sınıfə, habelə sınıfın sınıfı daxil olması və ya olmaması şəklində ifadə olunur. Bu aşağıdakı kimi yazılır: $X \in M$ (X, M sınıfına mənsub-

dur), $x \subset y$ (x sinfi y sinfinə daxildir). Həmin hökmələr inkari olduqda isə müvafiq inkari işaretlərlə göstərilir. Məsələn: $(\forall X \in M)$, yəni X, M sinfinə aid deyil. Yaxud da $\neg(x \subset y)$, yəni x sinfi, y sinfinə daxil deyildir.

2. *Sadə hökmərin digər növü münasibət bildirən hökməldir.* Adından göründüyü kimi, buraya predmetlər arasında bərabərlik, qohumluq, səbəbiyyət, məkan-zaman və s. münasibətləri ifadə edən hökmələr daxildir. Məsələn, «A-B-yə bərabərdir», "Əxlaq hüquqdan əvvəl yaranmışdır", "Sərxaşlıq bir çox cinayətlərin səbəbidir". Münasibət bildirən hökmələr aşağıdakı formada yazılırlar: a R b (burada a və b predmetlərin adlarını, R isə latinca "nisbi" mənasını verən "relativus" sözünün hərfi olub, onlar arasındaki münasibəti bildirir). Yuxarıdakı düstur belə oxunur: a b-yə R münasibətin-dədir. İnkər bildirən münasibət hökməleri aşağıdakı kimi yazılırlar: $\neg(xRy)$. Oxunuşu: x-in y-ə R münasibətdə olması doğru deyildir.

Bu qəbildən olan hökmələr təkcə iki deyil, üç və daha çox predmet arasındaki münasibətləri də ifadə edə bilir. Məsələn: "Yevlax Gəncə ilə Bakının arasında yerləşir".

Münasibət bildirən hökmərin strukturu atributiv hökmərdə olduğundan bir qədər fərqlənir. Lakin bunların özünə də müəyyən mənada atributiv hökmələr kimi yanaşmaq olar. Məsələn: "Cəfər Bəlinin qardaşıdır" hökmünə diqqət yetirək. Bu münasibət bildirən hökm, həm də atributiv hökm kimi izah edilə bilər. Yəni, Vəlinin qardaşı olmaq (P) Cəfərin (S) əlaməti kimi göstərilir.

3. *Mövcudluq bildirən hökmələr* (ekzistensial hökmələr) (ekzistensiya-mövcudluq deməkdir) onunla səciyyələnir ki, burada hökmün predmetinin mövcud olub, olmaması faktı ifadə olunur. Məsələn: «Atom buzqırın gəmisi vardır», «Səbəbsiz hadisə yoxdur». Bu qəbildən olan hökmərdə predmetin mövcudluğunu və ya qeyri-mövcudluğunu bildirən anlayışlar (yuxarıdakı hökmərdə «vardır» və «yoxdur»

anlayışları) predikat rolunu oynayır. Bu qəbildən olan hökmlərdə azərbaycan dilində məntiqi bağlayıcı ayrıca ifadə olunmur.

Atributiv hökmlər *həm də qəti* (yunanca «kategoricos»-qəti, aydın deməkdir) hökmlər adlanır. Çünkü onlar aydın, qeyd-şərtsiz, birmənalı xarakter daşıyır. Məsələn, «Mütəhimin özünü müdafiə etmək hüququ vardır». Burada fikir tam aydın və qəti ifadə olunmuşdur.

Qəti hökmlərin aşağıdakı kimi üç cür bölgüsü möv-cuddur: 1) keyfiyyətə görə bölge; 2) kəmiyyətə görə bölge; 3) keyfiyyətə və kəmiyyətə görə birgə bölge.

Öz keyfiyyətinə görə qəti hökmlər iqrarı və inkarını növlərə ayrılır. Müəyyən bir əlamətin predmetə mənsub olduğuunu bildirən hökmlərə iqrarı hökmlər deyilir. Məsələn, «Vəli xalq deputatıdır». Bu hökmədə xalq deputatı olmaq əlamətinin Vəliyə mənsub olduğu bildirilir. İnkari hökmlər isə əlamətin predmetə xas olmadığını göstərir. Məsələn, «~~Vəliyə~~ respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bil-məz». Bu hökmədə ərazinin dəyişdirilmə əlamətinin müstəqil respublikanın razılığından kənarda olmaması qeyd olunur.

Deməli, hökmdən keyfiyyəti dedikdə onun iqrarılıyi və ya inkarılıyi başa düşülür. Iqrarı hökmlər «S-P-dir», inkari hökmlər isə «S-P deyil» şəklində ifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hökmlərin iqrarı və inkariyi bölünməsini, onların inkar edən və inkar edilən növlərinə ayrılması ilə eyniləşdirmək olmaz. Birinci bölge hökmlərin keyfiyyətini ifadə edir. İkinci bölğünün əsasında isə hökmlər arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakteri durur. Belə ki, inkar edən hökm başqa bir hökmün yalanlığını aşkar edir. İnkar edilən hökm dedikdə isə, yalan olduğu aşkar edilən hökm başa düşülür.

Hökmlərin keyfiyyətə görə bölgüsünü onların həqiqiliyi və yalanlığı ilə eyniləşdirmək də doğru deyildir. Çünkü, həqiqi və yalan olmaq əlaməti *həm iqrarı, həm də inkari hökmlərə* aiddir. Məsələn, «İnsan qanadlıdır» hökmü öz

keyfiyyətinə görə iqrarılık bildirsə də, yalan hökmidür. «Mən təfəkkürdən bəhs edir» hökmü isə iqrarı və həqiqidir. «Anlayış təfəkkür forması deyil» hökmü isə həm inkari və həm də yalan hökmidür.

Dünyadakı hadisə və proseslər arasındaki obyektiv əlaqə və münasibətlər öz formasına görə iqrarı və inkari (forma etibarılı) şəkildə ifadə oluna bilər. Məsələn, «Azərbaycan xalqı öz qonşuları ilə mehriban əməkdaşlıq münasibətlərində yaşayır» və «Azərbaycan xalqı işgalçi deyil», hökməri bu qəbildəndir.

Göstəriləlidir ki, elmin inkişafında və idrak prosesində inkari hökmər də mühüm rol oynayır. Bu xüsusən də dəqiqlik elmlər sahəsinə aiddir. Məsələn, «İşığın sürəti işiq mənbəyinin hərəkətindən asılı deyildir»-inkari hökmü elmi əhəmiyyət kəsb edən fikirdir.

Iqrarı və inkari hökmər bir-birilə sıx əlaqəlidir. Bu əlaqəlilik, bir tərəfi inkari, digər hissəsi isə iqrarı olan mürəkkəb hökmərdə daha aydın görünür. Məsələn, «Günəş Yerin ətrafında deyil, eksinə Yer Günəşin ətrafında fırlanır» hökmü bu qəbildəndir.

Hökmərin kəmiyyətə görə bölgüsü onların öz həcmində görə müxtəlifliyini göstərir. Bu cür bölgü onunla izah edilir ki, hökmədə ifadə olunan iqrarı və ya inkari fikir ayrıca bir predmet, müəyyən predmetlər qrupuna və bütünlükdə sinfə aid edilə bilər. Beləliklə, hökmər öz kəmiyyətinə görə fərdi hökmərə, xüsusi hökmərə və ümumi hökmərə bölünür.

Fərdi hökmər bu və ya digər xassənin müəyyən predmetə aid olub-olmadığını iqrar və ya inkar edən hökmərə deyilir. Məsələn, «Vəli xalq deputatıdır», «Bu bina gözəl memarlıq nümunəsidir» hökməri həmin qəbildəndir. Fərdi hökmər aşağıdakı sxem şəklində ifadə olunur: «Bu S-P-dir» və «Bu S-P deyil».

Xüsusi hökmər elə hökmərə deyilir ki, onlarda söylənilən iqrar və ya inkar predmetlər sinfinin (çoxluğun) müəyyən qismində aid olur. Məsələn, «Bəzi adamların ali təhsili vardır»,

«Şahidlərin bir qismi ifadə vermişdir» hökməri buna misalıdır.Xüsusi hökməri ifadə edərkən cümlələrdə «bəzi», «bir qrup», «eksəriyyət», «az bir hissə», «yarısı», və s. sözlərden istifadə olunur.Bu qəbiliyən olan hökmər aşağıdakı kimisi yazılırlar: «Bəzi S-lər P-dir». «Bəzi S-lər P deyil».

Xüsusi hökmər burada işlədilən bəzi sözünün mənasından asılı olaraq iki hissəyə ayrılır: a) qeyri-müəyyən xüsusi hökmər; b) müəyyən xüsusi hökmər.

Birinci qisim hökmələrdə «bəzi» sözü qeyri-müəyyən mənada işlənilir.Yəni, həmin sözün, haqqında söhbət gedən sinfin məhz hansı hissəsinə aid olduğu tam müəyyənləşdirilmir.Məsələn, «Bəzi göbəlekler yeyiləndir» və ya «Bəzi şagirdlər əlaçdır» hökmərinə diqqət yetirək.Əvvəlki hökmədə göbəleklerin məhz hansı qismının yeyilən və ya yeyilməyən olduğu dəqiq müəyyənləşdirilmir.Eyni fikri sonrakı hökm haqqında da demək olar.Onun mənası budur ki, şagirdlərin bize bəlli olan qismi əlaçdır, onların qalan hissəsi haqqında dəqiq məlumat yoxdur.Xüsusi hökmərin ikinci növündə (müəyyən xüsusi hökmələrdə «bəzi» sözü dəqiq məna daşıyır,yəni söylənilən fikrin, sinfin yalnız müəyyən bir hissəsinə aid olduğu bildirilir.Məsələn, «Bəzi şahidlər ifadə vermişdir» hökmündə əgər bize məlumudursa ki, şahidlərin hamısı deyil,müəyyən qismi ifadə vermişdir, deməli, onların yerdə qalanları hələ ifadə verməmişdir.Bu o deməkdir ki,həmin müəyyən xüsusi hökmədə şahidlərin həm ifadə verən,həm də ifadə verməmiş olan qismi haqqında bilik verilir.Buna görə də ona aşağıdakı mürəkkəb hökm kimi baxmaq olar: «Şahidlərin bir qismi ifadə vermişdir,digər qismi isə ifadə verməmişdir».Xüsusi hökmərin müəyyən növünün simvolik yazılışı belədir: «Yalnız bəzi S-lər P-dir», «Yalnız bəzi S-lər P deyil».

Müəyyən siyfa daxil olan bütün predmetlər haqqında nəyisə iqrar və ya inkar edən hökmərlər ümumi hökmər deyilir.

Məsələn: «Bütün şahidlər ifadə verdilər». «Heç bir delfin balıq deyil».Ümumi hökmər cümlələrdə ifadə olunarkən bir

qayda olaraq «bütün», «heç bir», «heç kim», «hər kəs», «hər hansı» sözlərindən istifadə olunur. Ümumi hökmərin yazılış sxemi belədir: «Bütün S-lər P-dir» və «Heç bir S-P deyil».

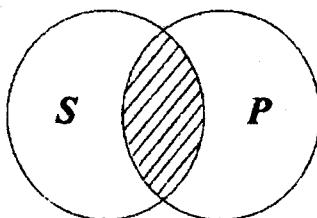
Əgər fərdi hökmələr bu və ya digər ayrıca bir predmet haqqında, xüsusi hökmələr müəyyən qrup predmetlər haqqında bilik verirsə, onlardan fərqli olaraq ümumi hökmərdə ifadə olunan biliklər özünün ümumiliyi, tamlığı və bitkin olması ilə seçilir. Buna görə də çox vaxt elmi və hüquqi qanunlar, hüquqi normalar, vətəndaşların Konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları bu hökmələr formasında ifadə olunur.

Hökmərin ümumi təsnifatında *ayırıcı və istisna edici hökmələr* xüsusi yeri tutur. Onların bu rolü aşağıdakı ilə əlaqədardır: hökmərin kəmiyyət səciyyəsi subyektin həcmini müəyyən edir, predikatların həcmi isə qeyri-müəyyən qalır. Doğrudan da "Cəfər bu hadisənin şahididir" hökmündən hələ müəyyən olmur ki, Cəfər bu hadisənin yeganə şahidi dir, yoxsa bir neçə şahiddən biridir. Ayırıcı hökmərdə isə bu qeyri-müəyyənlik aradan qalxır. Onlar dəqiq surətdə göstərir ki, predikatın ifadə etdiyi əlamət yalnız həmin predmetə (başqasına yox məhz ona) aiddir (və ya aid deyildir).

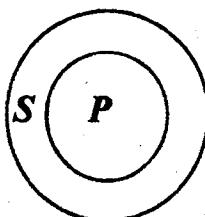
Ayırıcı hökmələr öz kəmiyyətinə görə fərdi, xüsusi və ümumi olur. Məsələn, «Yalnız Cəfər bu hadisənin şahididir» hökmündə bu hadisənin şahidliyi əlamətinin yalnız Cəfərə məxsus olduğu göstərilir. Bu, fərdi ayırıcı hökmdür. Onun düsturu belədir: «Bu S və yalnız bu S-P-dir». Belə hökmərdə subyekt və predikat həcm etibarilə üst-üstə düşür.

Ayırıcı hökmərin xüsusi növü, haqqında söhbət gedən əlamətin məhz müəyyən predmetlər qismində (başqalarına yox) məxsus olub-olmadığını göstərir. Məsələn, «Məhkəmənin yalnız bəzi qərarları bəraətvericidir», yaxud da «yalnız bəzi cinayətkarlar residivistlər adlanır» Belə hökmərdə predikat tam şəkildə subyektin həcmində daxil olur. Onların simvolik yazılışı aşağıdakı kimidir: «Bəzi S-lər və yalnız onlar P-dir». Qeyd olunmalıdır ki, xüsusi ayırıcı hökmələr ilə

müəyyən xüsusi hökməri eyniləşdirmək olmaz. Õğər müəyyən xüsusi hökmər təkcə subyektin həcmini müəyyənləşdirirsə, ayırcı xüsusi hökmər bundan əlavə, prədikatın da həcmini müəyyən edir. Məsələn, aşağıdakı müəyyən xüsusi hökmə diqqət yetirək: «Yalnız bəzi şahidlər ifadə verdi-lər». Göründüyü kimi, burada yalnız subyektin həcmi müəyyən edilib, prədikatın subyektə münasibəti isə qeyri-müəyyəndir. Belə ki, ifadəni təkcə şahidlər deyil, həm də zərərçəkən və müttəhim də verir. Bu hökmü dairələrlə belə göstərmək olar:

Xüsusi ayırcı hökmərdə isə yuxarıda deyildiyi kimi təkcə subyektin predikata münasibəti deyil, həm də prədikatın subyektə münasibəti müəyyən edilir. Məsələn, «Bəzi cinayətkarlar və yalnız onlar residivistlərdir». Belə hökmər dairələrlə aşağıdakı kimi göstərilir:

Ümumi ayırcı hökmərdə subyekt və prədikat həcm etibarilə üst-üstə düşür. Bu qəbildən olan hökmərə aşağıdakı nümunəni göstərmək olar: «Bütün cinayətlər və yalnız onlar ictimai təhlükəli hərəkətdir».

Ayırıcı hökmeleri ifadə edən cümlələrdə işlənilən "yalnız", "təkcə" sözləri subyektdən əvvəl və ya predikatdan əvvəl gələ bilər. Məsələn, "Cinayət əməli üstündə cəza yalnız məhkəmənin hökmü ilə müəyyən edilə bilər". Amma, nəzərdə tutulmalıdır ki, bu sözlər heç işlənilməyə də bilər. Belə halda həmin hökmün ayırıcı olduğu məntiqi təhlil yolu ilə müəyyən edilir.

Hökmərin növlərindən biri də istisnaedici hökmədir. Bu hökmələr əlamətin predmetlərin müəyyən hissəsini istisna etməklə, bütün qalan qismində aid olub, olmamasını ifadə edir. Məsələn, «Əhməddən savayı qrupumuzun bütün tələbələri imtahan verdilər». İstisnaedici hökmələr olan cümlələrdə «savayı», «digər», «bütün», «nəzərə almasaq», «baxmayaraq» və s. sözlər işlənir.

Ayırıcı və istisnaedici hökmərin əhəmiyyəti bundadır ki, onlar fikrin çoxmənalılığına yol vermir, onu qəti və bir-mənalı ifadə edir. Bu keyfiyyətinə görə, mühüm elmi müd-dəəlarda, dövlət əhəmiyyətli qanunlarda, məcəllələr və Konstitusiyada onlardan geniş istifadə olunur.

Yuxarıda göstərildiyi kimi, hər bir hökmün kəmiyyəti və keyfiyyəti vardır, onlar bir-birilə sıx əlaqəlidir. Buna görə də məntiqdə hökmərin kəmiyyətə və keyfiyyətə görə birgə təsnifatından geniş istifadə olunur.

Hökmərin kəmiyyət və keyfiyyətə görə birgə təsnifatı növlərini asan yadda saxlamaq üçün, onlar aşağıdakı hərflərə işaret olunur: A-üümumiqrari, İ-xüsusi iqrari (latınca iqrar edirəm mənasını verən «affirmo» sözünün saitlərinin adı ilə), E-üümuminkari və O-xüsusi inkari (latınca inkaredici mənasını verən «neqo» sözünün saitlərinin adı ilə).

Yuxarıda deyildiyi kimi, «bütün», «heç bir» miqdardı bildirən sözlər (kvantorlar)- V hərfi ilə (alman dilində bütün mənasını verən "alle" sözünün baş hərfinin çevrilmiş formasıdır) qeyd olunur. Mövcudluq bildirən «bəzi» sözü isə Ə hərfi ilə (alman dilində mövcud olmaq mənasını verən "existieren" sözünün ilk hərfi) işaret olunur.

Ümumilikdə götürdükdə, kəmiyyət və keyfiyyətinə görə hökmərin birgə təsnifatı *predikatlar məntiqi* dilində aşağıdakı kimi ifadə olunur:

1. Ümumi iqrarı hökmər (A) $\forall \rightarrow x (S(x) P(x))$. Oxunuşu belədir. Əgər bütün, x -lərə S xassəsi məxsusdursa, onda P xassəsi də malikdir.

2. Ümuminkari hökmər (E) $\exists x (S(x) \rightarrow P(x))$. Oxunuşu belədir: S xassəsinə malik olan heç bir x -ə, P -xassəsi də malik deyil.

3. Xüsusi iqrarı hökmər (I) $\exists x (S(x) \wedge P(x))$. Oxunuşu belədir: Elə x -lər vardır ki, onlar $S \wedge P$ xassəsinə malikdir.

4. Xüsusi inkari hökmər (O) $\exists x (S(x) \wedge \neg P(x))$. Oxunuşu belədir: elə x -lər vardır ki, onlar S xassəsinə malikdir, amma P xassəsinə malik deyil.

3. Hökmərdə terminlərin ehtiva olunması.

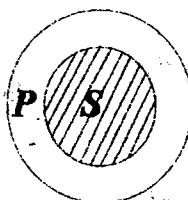
Hökmər üzərində məntiqi əməliyyatlar apararkən, onun terminlərinin (subyekt və predikatının) ehtiva olunmamasını müəyyənləşdirmək lazımlı gəlir. *Termin o vaxt ehtiva olunmuş hesab edilir ki, o tam həcmidə götürülsün*. Əgər bu və ya digər termin tam həcmidə deyil, qismən ifadə olunursa, onda deyirlər ki, həmin termin ehtiva olunmayışdır. Başqa sözlə, əgər hökmər bir terminin həcmi digərinə tam daxil olursa və ya ondan tam kənara çıxırsa, onda həmin termin ehtiva olunur. Əgər termin başqa terminin həcmində qismən daxili olursa və ya onun həcmindən qismən kənara çıxırsa, onda bu termin ehtiva olunmur.

Hökmərin yuxarıda qeyd olunan dörd növünün (A, E, I, O) hər birində subyekt və predikat terminlərinin ehtivallılığını ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Ümumi iqrarı hökmərdə (A)-subyekt ehtiva olunur. Məsələn, "Bizim qrupun bütün tələbələri (S) məntiq imtahanı vermişlər(P)" hökmündə subyekt tam həcmidə götürü-

rülür, yəni qrupun bütün üzvləri əhatə olunur, heç kim kənarda qalmır. Predikat isə ehtiva olunmamışdır, çünki, bu hökmədə məntiq imtahanı verən bütün adamlar deyil, yalnız onun bizim qrupla uyğun gələn hissəsi başa düşülür. Başqa sözlə deyilsə, predikatın həcmi subyektin həcmindən geniş götürüldüyü üçün, subyekt predikata həcm etibarilə qismən daxil olur.

Hökmərdə subyekt və predikatın (terminlərin) ehtiva olunmasını əyani göstərmək üçün dairələrdən istifadə olunur. Yuxarıda deyilən hökmü dairələrlə belə göstərmək olar:

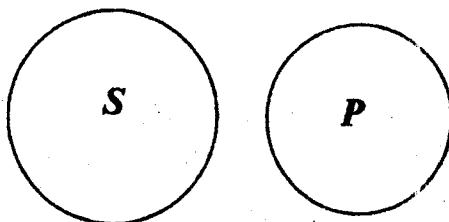

Dairənin xətlənmiş hissəsi ifadə etdiyi terminin (bu halda subyektin) ehtiva olunduğunu bildirir.

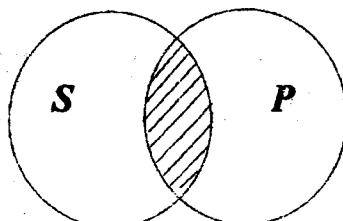
Deməli, ümumiqrarlı hökmərdə (S) ehtiva olunur, (P) isə ehtiva olunmur. Lakin bu qaydadan müəyən istisna hali mövcuddur. Belə ki, ümumiqrarlı hökmərdə subyekt və predikat həcmə bərabər olduqda, onların hər ikisi ehtiva olunur. Bu hal ümumayırcı hökmərdə və mütənasib xarakterli tərif hökmərdə özünü göstərir. Məsələn, «Bütün insanlar şüurludur», «Tərəfləri bərabər olan düzbucaqlı kvadrat deyilir». Belə hökmər dairələrlə aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

Ümumi inkari hökmərdə (E) həm subyekt, həm də predikat tam həcmdə götürülür (heç bir S-P deyil). Məsələn, "Qrupumuzun heç bir tələbəsi (S) sessiyadan qeyri-kafi almamışdır (P)". Bu hökmədə subyektin həcmi predikatın həcmindən tam kənara çıxır. Belə ki, qrupumuzun heç bir tələbəsi iki alanlar siyahısına daxil deyil və digər tərəfdən heç bir iki alan bizim qrupun tələbəsi deyil. Bu hökmü dairələrlə belə göstərmək olar:

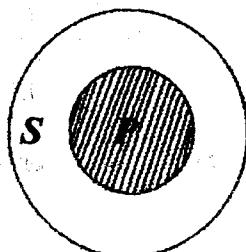

Xüsusi igrarı hökmərdə (I) həm subyekt, həm də predikat ehtiva olunmur. (Bəzi S-lər P-dir). Məsələn, «Qrupumuzun bəzi tələbələri əlaçıdır». Bu hökmədə subyekt ehtiva olunmur, çünki «qrupun bəzi tələbələri» (hamısı yox) əlaçılara daxildir. Burada predikat da ehtiva olunmur, çünki onun həcmi yalnız qismən subyektin həcmində daxildir. Belə hökmərin dairələrlə izahı aşağıdakı kimidir:

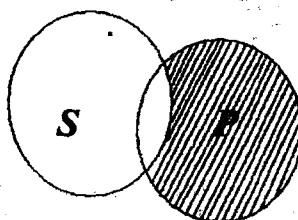

Lakin bu qaydada da istisna hali var: Xüsusi ayıricı hökmərdə predikatın bütün həcmi subyektin həcmində daşıldır. Məsələn, «Bəzi cinayətlər və yalnız onlar (S) vəzifə cinayətləridir (P)» Burada «vəzifə cinayətləri» cinayət anlayı-

şının həcmində tam daxildir. Buna görə də belə hökmərin predikatı ehtiva olunur, subyekti isə ehtiva olunmur. Bunu dairələrlə belə göstərmək olar:

Xüsusi inkari hökmərdə (O)- «Bəzi S-lər-P deyil». Subyekt ehtiva olunmur, predikat isə ehtiva olunur. Məsələn, «Qrupumuzun bəzi tələbələri əlaçı deyil». Burada qrupun yalnız bəzi tələbələrindən söhbət gedir. Predikat isə ona görə ehtiva olunur ki, burada subyektdə ifadə olunan bütün əlaçılardır. Bu hökmərin dairələrlə izahı belədir:

Hökmərdə terminlərin ehtiva olunmasını yaxşı yadda saxlamaq üçün aşağıdakı cədvəl çox əlverişlidir:

Hökmərin növləri Terminlər	A	E	I	O
S	+	+	-	-
P	-	+	-	+

Cədvəldən göründüyü ki, subyekt ümumi hökmərdə (A və E) ehtiva olunur, xüsusi hökmərdə isə (I,O) ehtiva olunmur. Predikat isə inkari hökmərdə (E və O) ehtiva ol-

nur, iqrarı hökm'lərdə (A və I) isə ehtiva olunmur. Ayırıcı hökm'lərdə isə predikat həmişə ehtiva olunur.

4. Mürəkkəb hökm'lər

Mürəkkəb hökm'lər sadə hökm'lərin, aşağıdakı məntiqi bağlayıcılar vasitəsilə birləşməsi nəticəsində yaranır: konyunksiya, dizyunksiya və implikasiya. Əgər sadə hökm'lərin tərkib hissələrini terminlər təşkil edirse, mürəkkəb hökm'lərin tərkib hissələri sadə hökm'lərdir.

Məntiqi əlaqələrin funksiyasından asılı olaraq mürəkkəb hökm'ləri aşağıdakı dörd növə ayırmak olar: a) birləşdirici (konyunktiv) hökm'lər; b) təqsimi hökm'lər; c) şerti hökm'lər; c) ekvivalent hökm'lər;

Birləşdirici hökm'lər «və» bağlayıcısı vasitəsi ilə bir nəçə sada hökmün birləşməsindən yaranır. Məsələn, «Həsen yaxşı müəllimdir və güclü şahmat oynayır». Göründüyü kimi, burada və bağlayıcısı iki sadə hökmü birləşdirərək, mürəkkəb-konyunktiv hökmü əmələ gətirir. Həmin sada hökm'lərin birincisini-p, ikincisini-q, onlar arasındaki məntiqi «və» bağlayıcısını \wedge -işarəsi ilə göstərsək, onda həmin mürəkkəb hökmün simvolik yazılışı belə olar: p \wedge q

Mürəkkəb birləşdirici hökmün həqiqi olması, onu təşkil edən sadə hökm'lərin qiymətindən asılıdır: əgər onlardan hər hansı biri yalandırsa, onda bütövlükdə hökm yalan hesab olunur. Aşağıdakı cədvəl mürəkkəb konyunktiv hökmün həqiqi və yalan olması hallarını ifadə edir:

Cədvəldə göstərilən dörd variantdan yalnız 1-cisində, yəni hər iki tərkib hökmünün həqiqi olduğu halda mürəkkəb birləşdirici hökm həqiqidir. Qalan üç halın hamisində-sadə hökm'lərdən hər hansı biri və hər ikisi yalan olduqda, mürəkkəb

A	B	A \wedge B
H	H	H
H	Y	Y
Y	H	Y
Y	Y	Y

hökm yalan qiymətə malikdir. Qeyd edək ki, mürəkkəb birləşdirici hökmələr təkcə iki deyil, üç və daha çox hökmün birləşməsindən də yaranı bilər. Lakin tərkibindəki hökmərin sayından asılı olmayaraq, ümumi hökmün həqiqiliyinin müəyyən edilməsində yuxarıdakı qayda öz qüvvəsini saxlayır (yəni hər hansı bir hökm yalansa, deməli bütövlükdə hökm yalandır). Üç və daha çox üzvlü mürəkkəb birləşdirici hökmün simvolu belədir: A \wedge B \wedge C.... \wedge P

Birləşdirici mürəkkəb hökmələr dildə aşağıdakı üç üsul ilə ifadə olunur:

1) Birləşdirici bağlayıcının mürəkkəb subyekt vasitəsilə ifadə olunduğu forma. Məsələn: «Anlaysı, hökm və əqli nəticə təfəkkür formalardır». Bu formada çıxış edən hökmün yazılışı belədir: «S₁, S₂ və S₃-P-dir».

2) Birləşdirici konyunktiv bağlayıcının mürəkkəb predikatda ifadə olunduğu forma. Məsələn, «Cinayət ictimai təhlükəli və hüquqa zidd hərakətdir». Belə hökmərin simvolik yazılışı aşağıdakı kimiidir: «S-P₁ və P₂-dir».

3) Üçüncü halda birləşdirici bağlayıcı yuxarıda göstərilən hər iki üsulanın birləşməsini ifadə edir. Məsələn, «N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir XX əsrə azərbaycan ədəbiyatının tanınmış nümayəndələri və xalqımızın görkəmli ictimai xadimləri olmuşlar» belə halda həmin hökmərin simvolik yazılışı: S₁, S₂ və S₃-P₁, P₂ və P₃-dir.

Konyunktiv bağlayıcı qrammatik cəhətdən təkcə «və» şəklində deyil, eləcə də, «habələ», «birlikdə», «baxmayaraq» və s. sözlərlə ifadə oluna bilir. Məsələn, məhkəmə dəymmiş zərərin miqdarını müəyyən edərkən, təkcə vurulmuş ziyanı deyil, həm də ziyanın vurulduğu şəraiti, habələ işçinin maddi vəziyyətini nəzərə almalıdır.

Təqsimi (dizyunkтив) hökmələr «yaxudə», «ya da ki» bağlayıcıları vasitesilə sədə dizyunkтив hökmərdən təşkil olunur. Məsələn, «Alqı-satqı müqaviləsi ya şifahi, ya da ki, yazılı şəkildə olur» Belə hökmərin simvolik yazılışı aşağıdakı kimiidir: pVq.

Birləşdirici mürəkkəb hökmərdə olduğu kimi, təqsimi mürəkkəb hökmələr də kommutativlik və assoiativlik xassə-

sinə malikdir. Birinci xassə o deməkdir ki, yuxarıdakı hökmü bildirən qVp formulunu, yeri dəyişilmiş şəkildə ifadə etdikdə-yəni, pVq olduqda, mənə dəyişilmir. İkinci xassə yəni assosiativlik onu ifadə edir ki, təqsimi hökmün tərkib hissələri iki dən çox olduqda (yəni (aVb) Vc və ya $aV(bVc)$) şəkildə yazılıqda mənə dəyişmir. Çoxüzlü təqsimi hökmələri də konyuktiv hökmələrdə olduğu kimi mötərizəsiz yazmaq olur: $aVbcV\dots Vn$.

«Yaxud» bağlayıcısı dildə iki mənada, birləşdirici-təqsimi və istinaedici-təqsimi mənasında işlənilir. Buna uyğun olaraq təqsimi hökmələr iki tipə ayrılır: 1) zəif diyunksiya və 2) güclü diyunksiya.

Birinci halda diyunksiya («yaxud» bağlayıcısı) təkcə ayırıcı deyil, həm də birləşdirici xarakter daşıyır. Məsələn, «Soyuq silahlar sancılan və yaxud kəsici silahlara bölünür». Bü qəbildən olan hökmərin yazılışı belədir: aVb . Zəif diyunksiyalı hökmərin məntiqi qızyməti (həqiqi olub, olmaması şəraiti) aşağıdakı cədvəldə ifadə olunur:

Göründüyü kimi zəif diyunksiya halında mürekkeb hökmün daxilindəki sadə hökmərdən hər hansı bir həqiqi olursa, bütövüyükdə hökm həqiqi olur. O, yalnız o vaxt yalan hesab edilir ki. Tərkib hissələrini təşkil edən hökmələrin hər hansı yalandır.

A	B	$A \vee B$
H	H	H
H	Y	H
Y	H	H
Y	Y	Y

Güclü diyunksiya elə mürəkkəb hökmərdə olur ki, burada «yaxud» bağlayıcısı yalnız təqsimi mənada işlənilir. Onun simvolu belədir « \vee » və ya « \wedge ». Məsələn, «Cinayətkar qəsdən edilən cinayətlərə və yaxud ehtiyatsızlıq üzündən baş verən cinayətlərə ayrıılır». Güclü diyunksiyanı əmələ gətirən sadə hökmələr (üzvlər) alternativlər adlanır. Onlar heç vaxt eyni vaxtda həqiqi ola bilməzlər.

Ciddi (güclü) diyunksiyalı hökmərin həqiqilik şərtləri aşağıdakı cədvəldə ifadə olunmuşdur:

Göründüyü kimi belə hökmər o vaxt həqiqi olur ki, onun üzvlərindən biri həqiqi, digəri isə yalan olsun. Əgər hər iki üzv həqiqi və ya yalandırsa, onda mürəkkəb hökm də yalandır.

A	B	$A \vee B$
H	H	Y
H	Y	H
Y	H	H
Y	Y	Y

Çoxüzlü güclü diyunksiya hökmərində alternativlərdə təkər birinin həqiqi olması kifayətdir ki, bütövlükdə hökm həqiqi olsun. Bütün alternativlərin həm həqiqi və həm də yalan olduğu hallarda belə mürəkkəb hökmər yalandır.

Təqsimi hökmər də dildə üç üslub ilə ifadə olunur:

1) Ayırıcı bağlayıcı, hökmün bir-biri ilə diyunktiv anlayışlar şəklində çıxış edən mürəkkəb subyektində ifadə olunur. Məsələn, «Xüsusilə böyük miqdarda dövlət əmlakını mənimsemiş və yaxud əvvəldən dövlət əmlakını mənimsemək üstündə mühakimə olunmuş şəxslər uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilirlər». Onun sxemi belədir: «S₁ yaxud S₂ -P-dir».

2) Ayırıcı bağlayıcı, hökmün bir-biri ilə diyunktiv əlaqəli anlayışlar şəklində çıxış edən mürəkkəb predikatında ifadə olunur. Belə hökmərin yazılışı aşağıdakı kimidir: «S₁-P₁ yaxud P₂-dir». Məsələn, «Narkotik maddələrin alınıb satılması, əmlakı müsadirə olunmaqla və yaxud əmlakı müsadirə olunmamaqla bəş ilədək azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır».

3) Təqsim bağlayıcı, hökmün subyekti və predikatında aşağıdakı sxem üzrə ifadə olunur: «S₁ və yaxud S₂-P₁ və yaxud P₂-dir». Məsələn, «Təyyarədə və yaxud qatarda qaçaq mal aparmaq, əmlakı müsadirə olunmaqla və yaxud olunmamaqla bəş ilədək müddətə cəzalandırılır».

Qeyd olunmalıdır ki, təqsimi hökmərdə diyunksiyani da-ha qəti şəkildə nəzərə çatdırmaq, yəni onu alternativ yanaşma səviyyəsinə yüksəltmək üçün bəzən «yaxud» bağlayıcısının əvəzinə «ya...ya» bağlayıcısı işlənir. Məsələn, «İşgal olunmuş tor-

paqlarımız ya dinc danışqlar yolu ilə, ya da müharibə yolu ilə geri qaytarılmalıdır».

Dizyunkтив hökməri öyrənərkən tam və natamam dizyunksiyani ayırmaq lazımlıdır. Tam və ya qapalı dizyunksiyaya malik hökmədə predmetin bütün əlamətləri və ya növləri göstərilir. Məsələn, «Üçbucaqlar düzbucaqlı, iti bucaqlı və yaxud korbucuqlu olur». Belə hökmərin simvolik yazılışı aşağıdakı kimidir:

<AVBVCVD>

Natamam və ya açıq dizyunksiyada isə adından göründüyü kimi predmetin bütün əlamətləri və növləri əhatə olunmur. Dizyunksiyanın bu cür natamam, yarımcıq forması dildə adətən «və sair», «buna bənzər», «və ilaxır» sözləri ilə ifadə olunur. Məsələn, «Quldurluq etmək, adam öldürmək yaxud həddi buluğa çatmamış uşağı zorlamaq və buna bənzər digər cinayətlər ən ağır cinayətlər hesab olunur». Belə hökmərin simvolik yazılışı aşağıdakı kimidir: «AVBVCVD...».

Şərti (implikativ) hökmər mürəkkəb hökmərin üçüncü növünü təşkil edir. Bunlar «əgər...onda» məntiqi bağlayıcısı vasitəsi ilə sadə hökmərdən əmələ gelir. Şərti hökmərin üzvləri antecedent (əsas) və kons ekvent (nəticə) formasında çıxış edən sadə hökməldir. Məsələn, «Əgər elektrik qoruyucusu yanmışdırsa, onda lampa söñür». Bu mürəkkəb şərti hökmü əmələ gətirən 1-ci sadə hökm «elektrik qoruyucu yanmışdırsa»-əsas (antecedent), 2-ci sadə hökm-«lampa söñür» hökmü nəticə (kons ekvent) adlanır. Bu qəbildən olan hökmərin məntiqi bağlayıcısı «əgər...onda» göstərir ki, əsas hökmədə söhbət gedən hadisə, nəticə hökmündə (kons ekventdə) baş vermiş hadisəni şərtləndirir. Şərti hökmərin simvolik yazılışı: «A→B-dir».

Şərti və ya implikativ hökmün həqiqi olması şərtləri aşağıdakı cədvəldə göstərilir:

A	B	A→B
H	H	H
H	Y	Y
Y	H	I
Y	Y	H

Göründüyü kimi implikasiya təkcə bir hal istisna olmaqla (antesedent həqiqi və konsekventin yalan olduğu hal), yerdə qalan bütün hallarda həqiqi qiymətə malik olur. İkinci sətir bu-nu ifadə edir ki, həqiqi antesedent (elektrik qoruyucusu yanmışdır) ilə yalan konsekventin (elektrik lampası sönməmişdir) birləşməsi implikasiyanın yalan olduğunu sübut edir.

Cədvəldən göründüyü kimi, implikasiya hökmrlərində antesedentin həqiqiliyi konsenkvəntin həqiqi olması üçün kifayət-dir. (1-ci sətir). Üçüncü sırada qeyd olunduğu kimi antesedent yalandırsa, (qoruyucu yanmamışdır) konsekvent (lampa sönmüşdür) həqiqi ola bilir. Belə hal tamamilə mümkündür: qoruyucunun yanmamasına baxmayaraq, bir sıra səbəblər (şəbəkədə elektrikin olmaması, lampanın tellörünün yanması, xətdə qısa qapanma və s.) üzündən elektrik lampası sönə bilər. Dördüncü sırada antesedent yalan olduqda (qoruyucu yanmamışdır) konsekvent də (lampa sönməmişdir) yalan olur. Bu hal da mürəkkəb şərti hökmərdə nəticə hökmünün əsas hökməndən asılı olduğunu, yəni 1-ci həqiqi olduğunu bütün hallarda, 2-cinin də həqiqiliyini sübut edir.

Qeyd olunmalıdır ki, şərti hökmərdə səbəbiyyət, funksional, məkan, zaman, semantik, məntiqi və sair asılılıq ifadə edilə bilər. Məsələn, aşağıdakı hökmədə səbəbiyyət əlaqəsi bildirilir: "Əgər normal atmosfer təzyiqində su 100°S qızdırılsa, o qaynayır". Semantik əlaqələri bildirən hökmə nümunə kimi bunu göstərmək olar: "Əgər Validə qadındırsa, o ərdədir". Məntiqi əlaqələri isə bu hökməndə görmək olar: "Bütün cinayətlər cəzalandırılan olsa da, bütün cəzalandırılan işləri cinayət hesab etmək olmaz".

Ekvivalent hökmələr «əgər və yalnız əgər ... onda» bağlayıcısı ilə əlaqələndirilən ikiqat (düz xətli və eks istiqamətdə) implikasiya xarakterinə malik olur. Məsələn, «Cəfər, əgər və yalnız əgər yoldaşları ona kömək edərlərsə, onda eksperimenti vaxtında başa çatdırıa bilər». Bu cür ikiqat asılılıq simvolik şəkildə aşağıdakı kimi göstərilir: $\langle A \leftrightarrow B \rangle$ və ya $\langle P \equiv Q \rangle$. Oxunuşu

belədir - "əgər və yalnız əgər P-dirse, onda Q-dür". Ekvivalent hökmərin həqiqilik şərtləri aşağıdakı cədvəldə qeyd olunur:

Deməli, bu hökmər yalnız o vaxt həqiqi qiymətə malik olur ki, tərkibindəki hər iki hökm eyni qiymətlidir (yəni hər ikisi həqiqidir - 1-ci sırə) və ya (hər ikisi yalandır - 4-cü sırə). Bu onu göstərir ki, A hökmünün həqiqi olması, B hökmünün həqiqiliyini qəbul etmək

üçün kifayətdir və əksinə. Digər tərəfdən A hökmünün yalan olması, B hökmünün də yalanlığı göstəricisidir və əksinə.

Mürəkkəb hökmərin bütün növlərinin həqiqilik cədvəli aşağıda verilir:

A	B	$A \equiv B$
H	H	H
H	Y	Y
Y	H	Y
Y	Y	H

A	B	$A \wedge B$	AVB	$A \vee B$	$A \rightarrow B$	$A \leftrightarrow B$
H	H	H	H	Y	H	H
H	Y	Y	H	H	Y	Y
Y	H	Y	H	H	H	Y
Y	Y	Y	Y	Y	H	H

Mürəkkəb hökmərin yuxarıda şərh olunan bütün dörd növü ali danışqıda və ya hüquqi sənədlərdə həm müstəqil surətdə, həm də müxtəlif formada bir-birilə əlaqələndirilmiş şəkildə işlədirilir. Belə ki, birləşdirici mürəkkəb hökmün tərkib üzvləri kimi təqsimi hökmər çıxış edə bilir. Məsələn, $(AVB) \wedge (CVD)$. Digər tərəfdən təqsimi? mürəkkəb hökmərin tərkib hissələri birləşdirici hökmərdən təşkil oluna bilir: $(AVB) \vee (CVD)$. Eləcə də şərti hökmərin antecedenti və konsekventi rəlunda konyuyktiv və dizyunktiv əlaqəli hökmər ola bilər: Məsələn: $(AVB) \rightarrow (C \wedge D)$.

Mürəkkəb hökmərin müxtəlif kombinasiyalı şəkildə istifadə olunması, mürəkkəb normativ sanksiyaları təsvir etməyə,

hüquqi anlayışları, cinayət xarakterli hüquq pozuntularını dəqiq ifadə etməyə imkan verir. Bu qəbildən olan ifadələrin dəqiq mənasını açmaq üçün onların strukturunu məntiqi-grammatik cəhətdən aşasdırmaq, hökmün üzvləri arasında əlaqələrin tipini və ardıcılığını müəyyən etmək lazımdır. Məsələn, aşağıdakı sxem üzrə verilmiş hökmədə ($A \wedge BVC$) konyunksiya və ya diyunksiya əlaqəsinin aparıcı olduğunu ayırd etmək o qədər də asan deyildir. Belə ki, həmin ifadəni konyunksiya kimi, yəni- $A \wedge (B \wedge C)$ şəklində, habelə diyunksiya kimi, yəni- $(A \vee B)VC$ şəklində anlamaq olar. Deyilənlərdən görünür ki, bu qəbildən olan mürəkkəb hökməri məntiqi cəhətdən düzgün təhlil etmək zəruridir.

5. Hökmər arasında məntiqi münasibətlər

İnsanlar öz praktiki fəaliyyətində və elmi məsələlərin müzakirəsi prosesində müxtəlif rəylərlə rastlaşmalı olurlar. Onları təhlil etmək və qiymətləndirə bilmək üçün, mühakimələri ifadə edən hökmər arasındakı münasibətləri müəyyən etmək son dərəcə vacibdir.

Hökmər arasında münasibətlərin əsasını, onların məntiqi qiymətinin və məzmununun oxşarlığı təşkil edir. Buna görə də məntiqi münasibətlər hər cür hökmər arasında deyil, məhz müqayisə oluna bilən (yəni oxşar mənaya malik) hökmər arasında yaranır.

Istər sadə, istərsə də mürəkkəb hökmər məntiqi baxımdan iki yere ayrılır: 1) müqayisə olunan hökmər 2) müqayisə olunmayan hökmər.

Eyni terminlərə (subyekt və predikat) malik olan, lakin öz kəmiyyətinə və keyfiyyətinə görə fərqlənən sadə hökmərə müqayisə olunan hökmər deyilir. Məsələn, "Bütün quşlar qanadlıdır" və "Bəzi quşlar qanadlı deyildir" hökmərini öz həqiqiliyinə görə müqayisə etmək mümkündür, çünki onların hər ikisi eyni terminlərdən ibarətdir.

Subyektləri və predikatları müxtəlif olan sadə hökmər müqayisə olunmayan hökmər adlanır. Aşağıdakı iki hökmər məhz bu qəbildəndir: 1) «Vətəndaşın həyatına qəsd etmək ağır cinayətdir» 2) «Hərbi sırrı düşmənə vermək ağır cinayətdir». Bu hökmərin predikatları eyni olsa da, onları müqayisə etmək qeyri-mümkündür, çünki onların subyektləri müxtəlifdir.

Mürəkkəb hökmərdə isə yalnız elələri müqayisə olunandır ki, onların tərkib hissələri eyni sadə hökmərdir, lakin bunlar məntiqi əlaqələrin tipinə görə bir-birindən fərqlənir. (Buraya inkar əlaqələri də daxildir). Məsələn, «Cəfər və Vəli rayon futbol komandasının üzvüdür» və «Cəfər və ya Vəli rayon futbol komandasının üzvü deyildir» hökməri müqayisə olunan mürəkkəb hökmərdir. Birinci hökmün simvolik yazılışı aşağıdakı kimidir- $A \wedge B$, 2-ci hökm isə belə yazılır- $(A \vee B)$. Buhökməri ona görə müqayisə etmək mümkün ki, onlar tərkibcə eynidir (A və B). Onlar məntiqi formasına görə müxtəlifdir: 1-ci konyunktiv, 2-ci isə inkari dizyunktiv xarakter daşıyır. Aşağıdakı cüt hökmər də müqayisə olunandır: 1) $A \rightarrow B$; və $\neg A \vee B$; 2) $C \wedge D$ və $\neg(C \vee D)$; 3) $\neg E \wedge \neg F$. Tərkibcə ümumi olması onları mənasına görə müqayisə etməyə və həqiqiliyə görə aralarındaki asılılığı müəyyənləşdirməyə imkan verir. Mürəkkəb hökməri o vaxt müqayisə etmək mümkün olmur ki, onların tərkibindəki hökmər qismen və ya tamamilə müxtəlifdir. Aşağıdakı iki hökmə diqqət yetirək: 1) "Rasim və Hüseyn diplomatiya ixtisasının tələbələridir".($p \wedge q$) və 2) "Rəsim diplomatiya ixtisasının Nofəl isə sinxron tərcümə ixtisasının tələbəsidir".($p \wedge q$). Onların tərkibindəki sadə hökmər qismən müxtəlif olduğuna görə müqayisə edilə bilmir.

Müqayisə olunan hökmərin öz daxilində isə uyusan və uyusmayan hökmər bir-birindən fərqlənir.

Sadə hökmər arasındaki münasibətləri eyani ifadə etmək üçün məntiqi kvadratdan istifadə olunur.

Oks (kontrar)

A		E
B		F
C		G
D		H
J	Ziddiyətli	I
Y		O

Qismən uyğun

Məntiqi kvadrat göstərir ki, A və E hökmələri arasında eks (kontrar) münasibətlər, j və O hökmələri arasında qismən uyğun (subkontrar) münasibətləri vardır. İki şaquli istiqamət (A və j) və (E və O) tabelilik münasibətini bildirir. Diaqonallar üzrə olan münasibətlər isə (A-O və E-j arasında) zidd (kontradiktör) xarakter daşıyır.

Uyuşan hökmələr elə hökməldər ki, onlar eyni bir fikri ifadə edir, (ya hər ikisi tam, ya da biri tam, digəri isə qismən). Uyuşan hökmələr aşağıdakı üç növə bölünür: 1) tam uyuşan (ekvivalent) hökmələr; 2) qismən uyuşan (subkontrar); 3) tabeli hökmələr.

Ekvivalent hökmələr eyni bir məntiqi qiymətə (doğru və ya yalan) malik olan hökməldərdir. Bu qəbildən olan sadə hökmələrin subyekt və predikatları eynidir. Onların məntiqi əlaqə tipi və kəmiyyət səciyyəsi bir-birindən fərqlənmir. Ekvivalent hökmələr arasındaki fərqlər başlıca olaraq dil xüsusiyyətlərində təzahür edir. Məsələn, dildə eyni miqdardı bildirən sözlərin müxtəlif formaları (bəzi, bir qədər, bir qayda olaraq), subyekt və predikat ifadə edən sinonimlərdən istifadə olunması, müxtəlif milli dil-lərdə eyni bir fikri ifadə formasındaki fərqlər bu qəbildəndir. Ekvivalent hökmələrə misal olaraq aşağıdakı iki hökmü göstərmək olar: 1) "M.F.Axundov Azərbaycan dramaturgiyasının banisidir.", 2) "M.F.Axundov Azərbaycan dilində ilk dəfə dram əsəri yazmış sənətkardır".

Mürəkkəb hökmələr o vaxt ekvivalent hesab edilir ki, onların tərkib hissələri olan hökmələrin məntiqi qiyməti eyni

olsun. Aşağıdakı cədvəldə P və Q mürəkkəb ekvivalent hökmərinin həqiqilik şərtləri göstərilir:

Cədvəldə 1-ci və 4-cü sətirlər P və Q-nün eyni məntiqi qiymətini (1-cidə doğru, 4-cü də isə yalan) göstərir. Üstündən xətt çəkmiş 2-ci və 3-cü sətirlər ekvivalent hökmərin müxtəlif qiymətlərinin qeyri-mümkünlüyünü sübut edir.

Ekvivalentlik xassəsinə malik olmaq bir mürəkkəb hökmü digəri vasitəsilə (məsələn, konyunksiyani dizyunksiya və ya implikasiya vasitəsilə) və eləcə də əksinə ifadə etməyə imkan verir. Məntiqdə ekvivalentlik münasibətlərinin aşağıdakı dörd növü vardır:

1) konyunksyanın dizyunksiya vasitəsi

ilə ifadə olunması: $\neg(A \wedge B) \equiv \neg A \vee \neg B$. Oxunuşu belədir: konyunksyanın inkar edilməsi dizyunksyanın inkarı ilə ekvivalentdir.

2) Dizyunksyanın konyunksiya vasitəsi ilə ifadə olunması: $\neg(A \vee B) \equiv \neg A \wedge \neg B$. Oxunuşu belədir: dizyunksyanın inkar edilməsi konyunksyanın inkarı ilə ekvivalentdir.

Ekvivalentliyin bu iki növü məntiqdə *Morqanın qanunları* adlanır.

3) Implikasiyanın konyunksiya vasitəsilə göstərilməsi: $A \rightarrow B \equiv \neg(A \wedge \neg B)$. Belə oxunur: Implikasiya antecedentin və yalan konsekventin konyunksyasının inkarı ilə ekvivalentdir.

4) Implikasiyanın dizyunksiya vasitəsi ilə göstərilməsi: $A \rightarrow B \equiv \neg A \vee B$. Aşağıdakı kimi oxunur: implikasiya, yalan antecedentlə konsekventin dizyunksyasına ekvivalentdir.

Uyuşan hökmər arasında ikinci növ münasibət **qismən uyuşma** adlanır. Belə münasibət elə hökmər üçün səciyyəvidir ki, onların hər ikisi eyni vaxtda həqiqi ola bilər, amma yalan ola bilməz. Sadə hökmərdə qismən uyuşma eyni bir materialdan olub, lakin öz keyfiyyətinə görə fərqlənən (I və O) hökmərdə özünü göstərir. Onlardan biri yalan olduqda, digəri həqiqidir. $\neg I \rightarrow O$; $\neg O \rightarrow I$. Məsələn, «Bəzi göbələklər zəhərlidir» hökmü yalandırsa, onunula qismən uyuşma münasibə-

P	Q
H	H
H	Y
Y	H
Y	Y

tində olan «Bəzi göbələklər zəhərli deyil» hökmü doğru olacaqdır. Bu qəbildən olan hökmələr arasında həm də aşağıdakı münasibət səciyyəvidir: onlardan biri həqiqidirsə, digəri qeyri müəyyəndir, yəni həm həqiqi, həm də yalan ola bilir: $j \rightarrow (OV \neg O)$; $O \rightarrow (IV \neg I)$.

Mürəkkəb hökmələr arasında isə qismən uyuşma münasibətləri bunda təzahür edir ki, onların məntiqi qiyməti həm həqiqi, həm də müxtəlif ola bilər, amma onların hər ikisi eyni vaxtda yalan ola bilməz. Cədvəldə P və Q hökmələri arasında qismən uyuşma münasibəti göstərilmişdir.

Birinci sətir onların hər ikisinin eyni vaxtda həqiqi ola bilməsini göstərir. 2-ci və 3-cü sətirlərdə onların məntiqi qiymətlərinin müxtəlifliyi ifadə olunur; 4-cü sətir isə sübut edir ki, onların hər ikisi eyni vaxtda yalan ola bilməz.

P	Q
H	H
H	Y
Y	H
Y	Y

Uyğun hökmələr arasında tabelilik münasibəti bunu ifadə edir ki, bunlardən biri – tabeedən həqiqidirsə, o biri (tabe olan) da mütləq həqiqi olmalıdır. Sadə hökmələrdə bu cür münasibətlər eyni keyfiyyətə malik ümumi və xüsusi hökmələrdə ($A \vee I$, $E \vee O$) özünü göstərir. Tabeli münasibət aşağıdakı iki asılılıqla səciyyələnir: a) ümumi hökm həqiqidirsə, ona tabeolan xüsusi hökm də doğru olmalıdır: ($A \rightarrow I$; $E \rightarrow O$).

Məsələn, «Bütün hüquqi münasibətlər hüquq normaları ilə tənzim olunur» hökmü həqiqidirsə, ona tabeolan «Bəzi hüquqi münasibətlər hüquq normaları ilə tənzim olunur hökmü labüddən həqiqi olacaqdır. Yaxud da «Heç bir özəl ali məktəb dövlət təşkilatı deyildir» hökmü doğrudursa, ona tabe olan «Bəzi özəl ali məktəblər dövlət təşkilatı deyil» hökmü də mütləq doğrudur; b) əger xüsusi hökm yalandırsa onda onun tabe olduğu ümumi hökm də yalandır: $\neg I \rightarrow \neg A$; $\neg O \rightarrow \neg E$. Məsələn, «Bəzi bərabərəfli düzbucaqlılar kvadrat deyildir» hökmü yalandırsa, «Bütün bərabərəfli düzbucaqlılar kvadrat deyil» hökmü də yalandır.

Tabelilik münasibətlərində aşağıdakı iki hal qeyri-müəyyən olur: 1) ümumi hökm (təbeedən) yalandırsa, onda tabe olan xüsusi hökm, həqiqi və ya yalan ola bilər: $\neg A \rightarrow (\neg V \neg I)$; $\neg E \rightarrow (\neg O \neg \neg O)$; 2) tabeolan xüsusi hökm doğrudursa, onun tabe olduğu ümumi hökm həm doğru, həm də yalan ola bilər: $I \rightarrow (A \neg V A)$; $O \rightarrow (E \neg V E)$.

Mürəkkəb hökmələr arasında tabeli münasibətlər, aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

1-ci sətir onu göstərir ki, P-hökmü doğru olduqda, Q həmişə doğrudur. 3-cü və 4-cü sətirlər sübut edir ki, əgər P hökmü (tabeedən) yalandırsa, Q hökmü (tabeolan) qeyri-müəyyən xarakter daşıyır, (yəni yalan da ola bilər, doğru da). 2-ci sətirin üstündən ona görə xətt çəkilib ki, tabelilik münasibətləri tabeedən P hökmünün doğru olduğu halda, tabeolan Q hökmünün yalanlığını qeyri-mümkin edir.

Yuxarıdan görünür ki, tabelilik münasibəti tabeedən hökmün doğruluğuna əsasən tabeolan hökmün də doğruluğunu müəyyən etməyə imkan verir. Odur ki, məhz bu münasibət məntiq elmində fundamental əhəmiyyət kəsb edən məntiqi ardıcılıq anlayışının əsasında durur. Bu anlayış isə mühakimərin bütün növlərini tənzim edir.

Uyuşmayan hökmələr elə hökməldir ki, onlar eyni zamanda həqiqi ola bilməzlər. Bunların iki növü vardır: 1) əks; 2) zidd, kontradiktor hökmələr.

Əks hökmələr elə hökmələrə deyilir ki, onların hər ikisi eyni vaxtda həqiqi ola bilməzlər, amma hər ikisi yalan ola bilər. Sadə hökmərdə bu cür münasibət eyni kəmiyyətli, lakin müxtəlif keyfiyyətli ümumi hökmələr (Avə E) arasında olur. Onlardan birincisinin bütün ünsürlərinə müəyyən əlamət aid edilir, digərindəki ünsürlərdə isə bu əlamət (xassə) inkar olunur.

P	Q
H	H
H	Y
Y	H
Y	Y

Əks hökmlərdən birinin həqiqi olmasından digərinin yalanlığı irəli gəlir: $A \rightarrow \neg E$; $E \rightarrow \neg A$. Məsələn, «Bütün balıqlar qəlsəmələri ilə nəfəs alır» hökmünün doğruluğu, «Heç bir balıq qəlsəmə ilə nəfəs almır» hökmünün yalanlığını müəyyən edir. Belə hökmlərdən biri yalan olduqda, digəri qeyri-müəyyən xarakter daşıyır, yəni həm həqiqi, həm də yalan ola bilir: $\neg A \rightarrow (EV\neg E)$; $E \rightarrow (AV\neg A)$. Məsələn, əger, «Bütün quşlar qışda isti ölkələrə gedir» hökmü yalandırsa, «Heç bir quş qışda isti ölkələrə getmir» hökmü də yalan ola bilər. Lakin buna bənzər olan aşağıdakı vəziyyətdə əks hökmün qiyməti doğru olur. Məsələn, «Heç bir hakim hüquqşunas deyil» hökmü yalan olduqda, ona əks olan «Bütün hakimlər hüquqşunasdır» hökmü həqiqi olacaqdır.

Mürəkkəb hökmlərdə də əks münasibətdə olan hökmlər eyni vaxtda həqiqi ola bilməz, amma yalan ola bilər. Bunu aşağıdakı cədvəldə də görmək olar:

1-ci sətrin pozulması P və Q hökmlərinin eyni vaxtda həqiqi olmadığını sübut edir. 2-ci və 3-cü sətirlər göstərir ki, bu hökmlərin biri həqiqi, digəri yalan ola bilir. 4-cü sətir əks hökmlərin hər ikisinin yalan ola bildiyini sübut edir. Bu sətir həm də onu göstərir ki, belə hökmlərin biri yalan olarsa, digəri qeyri-müəyyəndir (yalan və ya həqiqidir).

P	Q
H	H
H	Y
Y	H
Y	Y

Zidd (kontradiktor) hökmlər elə hökmlərdir ki, onlar eyni vaxtda həqiqi və yalan ola bilməz. Onlardan biri həqiqi olduğunu, digəri labüdden yalan olmalıdır, və əksinə, biri yalan olsa, digəri doğru olmalıdır. Sadə hökmlərdə öz kəmiyyətinə və keyfiyyətinə görə bir-birindən fərqlənən A və O; E və I hökmləri arasındakı münasibət bu cürdür. Zidd münasibətlərdə güclü və ya alternativ uyuşmazlıq özünü göstərir: yəni

$$A \iff \neg O; \neg A \iff O; E \iff \neg I; \neg E \iff I \text{ olur.}$$

Qeyd olunmalıdır ki, fərdi hökmlər yalnız zidd münasibətdə olur, əks münasibətlərdə ola bilməz, çünki hər bir ayrıca

predmetə müəyyən əlamət ya məxsus ola bilər, ya da məxsus olmur.

Mürəkkəb hökm'lərdə zidd mü-nasibətləri aşağıdakı cədvəl göstərir.

Birinci və dördüncü sətirlərin po-zulması sübut edir ki, P və Q hökm'ləri eyni vaxtda həqiqi və yalan ola bilməz, onlar yalnız alternativ qiymət ala bilir.

P	Q
H	H
H	Y
Y	H
Y	Y

6.Sualın məntiqi.

İdrak prosesində sual böyük rol oynayır. Belə ki, əvvəldən məlum olan bilikdən yeni daha zəngin və dəqiq biliyə doğru inkişaf məhz sual ilə, yeni problemin qoyuluşu ilə başlanır. Əslində yeni biliklər əldə edilməsi prosesi qarşıya çıxan yeni sualların qoyuluşu, onlara dair informasiya toplamaq və müvafiq cavablar axtarış tapmaqdən ibarətdir.

İnsanların fəaliyyətinin bütün sahələrində predmet və hadisələr haqqında əvvəldən məlum biliklərin toplanması, dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi sualın düzgün qoyuluşu və cavabların təpiləsi ilə bağlıdır.

Beləliklə, suala aşağıdakı tərifi vermək olar: *Sual, sual cümləsi formasında ifadə olunan və cavab tapma yolu ilə həyata keçirilən fikri tələbat deməkdir ki, o inkişafə doğru, biliklərin də-qıqlaşdırılması və tamamlanmasına yönəlir.*

Qeyd etmək lazımdır ki, «sual» və «problem» terminləri bir-birilə çox yaxındır. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz. «Problem» müəyyən elm sahəsində qarşıya çıxan elə sualdır ki, ona həmin momentdə cavab verəcək səviyyədə informasiya (bilik) yoxdur. Qarşıya çıxan problemin mümkün həlli yolu hipotez hesab olunur. Sual isə bu problemi ifadə etmə formasıdır. Lakin bu, sualın yeni informasiya əldə olunmasında bu və ya digər məsələyə dair şəxsi rəyin formallaşmasında mühüm rolunu azaltır. İntellektual əməliyyatların getdikcə daha artıq miqyasda EHM-na keçdiyi indiki şəraitdə sualın düzgün qoyu-

luşuna yeni bir tələb də əlavə olunur:sual elə tərtib edilməlidir ki,o mürəkkəb hesablama əməliyyatları aparan maşınlara verilə bilsin.Bu,sualın qısa müddət ərzində informasiya təminatı üçün son dərəcə vacibdir.

İdrak prosesində sual özbaşına və ya əsassız şəkildə yaranır.Hər bir sual müəyyən biliyə (bazisə) əsaslanır,lakin bu bilik kifayət deyildir.O ən yaxşı halda bilik əldə etməyin müqəddəm şərtidir. Deməli,sual elə bir məntiqi formadır ki,o özündə: a)bazis xarakterli ilkin informasiyanı ifadə edir; b)bu informasiyanın kifayət olmadığını bildirir; c)cavab şəklində yeni informasiya almaq məqsədi güdür.

Göründüyü kimi sualın əsl idrakı funksiyası ona verilən cavab vasitəsi ilə aşkara çıxır.Bəs cavab nədir? *Cavab dedikdə irəli sürülmüş suala uyğun olan,əvvəlki biliyi dəqiqləşdirən və tamamlayan yeni mühakimə başa düşülür.*

Suallara cavab axtararkən insan müəyyən nəzəri və ya empirik bilik sahəsinə müraciət etməli olur.Bu cavab axtarışı sahəsi adlanır.

Göstərilməlidir ki,insanın öz qarşısında qoyduğu suallara cavab tapması ilə bütövlükdə idrak qurtarmır.Onun yalnız konkret mərhələsi başa çatır.Cavab formasında əldə olunan yeni informasiyaya əsaslanmaqla insanlar qarşıya yeni,daha mürəkkəb suallar qoyur və axtarışları onlara cavab tapmağa yönəldirlər.

Sualın qoyuluşu və ona cavab tapmaq üçün informasiya axtarmaq idrak prosesində xüsusi mərhələni təşkil edir.Buna biliklərin inkişafının sual-cavab məntiqi forması deyilir.Bu forma həm təbiətşünaslıq elmlərinin,həm də ictimai elmlərin inkişafını müəyyən edən ilkin istiqamət rolunu oynayır.Sual-cavab forması istintaqda və məhkəmə praktikasında da geniş tətbiq olunur.

7.Sualın növləri

Öz strukturu və funksiyalarına görə sualları aşağıdakı növlərə ayırmalı olar:

a) düzgün qoyulmuş və düzgün qoyulmamış suallar;

- b) dəqiqləşdirici və tamamlayıcı suallar;
- c) sadə və mürəkkəb suallar.

Sualda ifadə olunan informasiya hökmdəkindən fərqli olaraq həqiqilik və ya yalanlıq bildirmir. Buna baxmayaraq, hər hansı sual özündə aşkar və qeyri-aşkar şəkildə müəyyən bazis biliyini əhatə edir. Sualın müqəddəm şərti rolunu oynayan bu cür biliyin keyfiyyəti, onun məntiqi statusuna mühüm təsir göstərir. Başqa sözlə, sualın qoyuluşunun düzgün və qeyri-düzgün olması, bir çox cəhətdən məhz onunla müəyyən edilir.

Ifadə etdiyi ilkin (bazis) biliyi həqiqi və ziddiyətsiz olan suala düzgün qoyulmuş sual (məntiqi cəhətdən dəqiqlik olmayan sual) deyilir.

Əgər sual yalan biliyə (bazisə) əsaslanırsa və ya ziddiyətlidirsə, onda o düzgün qoyulmamış sual (məntiqi cəhətdən dəqiqlik olmayan sual) adlanır.

Sual verən adam irəli sürdürüyü sualın bazis biliyinin yalanlığını bilmirsə, onda sual qeyri-dəqiqlik olacaqdır. Yox əgər bu biliyin yalan olduğunu bilərəkdən sual verirsə, bu halda sual qarşidakını dolaşdırmaq məqsədi güfür. Məsələn "Uçan boş-qablarda hansı enerji növündən istifadə olunur?" suali düzgün qoyulmamışdır. Belə ki, həmin boşqabların özünün mövcud olub-olmaması məsəlesi hələ mübahisəlidir. Aşağıdakı suallar da düzgün qoyulmamışdır, dolaşdırıcıdır: "Amundsen şimal qütbünü nə vaxt keşf etmişdir?" (əslində isə o cənəb qütbünü, özü də 1911-ci ildə keşf edib). Yaxud da "Qar adam harada yaşayır?" suali düzgün qoyulmamış sualdır.

Sualın düzgün qoyuluşuna aşağıdakı tələblər verilir. Hər şeydən əvvəl cavabı alternativ xarakterli sual dəqiqlik ifadə olunmalıdır. Məsələn, «Bu gün Bakıda yağış yağır mı?» «Cəfər ona qarşı sürülmüş ittihamı qəbul edirmi?» və s. Sonra sual mümkün qədər qısa və aydın ifadə olunmalıdır. Uzun cümlələr şəklində bildirilən, dolasıq, çoxmənalı və qeyri-müəyyən suallara cavab vermək çətin olur.

Digər tələb budur ki, sual sadə olmalıdır. Əgər sualın məzmunu mürəkkəbdirsə, onda onu tərkib hissələrə ayırib sa-

dələşdirmək lazımdır. Buraya, xüsusilə də bir ünsürü "hə" digər tərəfi isə «yox» tələb edən, quruluşca mürəkkəb suallar daxildir.

Nəhayət, mürəkkəb təqsimi xarakterli suallarda bütün alternativ variantlar göstərilməlidir. Məsələn, aşağıdakı şəkildə sual qoymaq doğru deyil: "Cəfərin elmi işi hansı dərəcəli-1-ci, 2-ci, yoxsa 3-cü dərəcəli diploma layiq görüldü?" Burada dördüncü alternativ, yəni işin heç bir diploma layiq görülməməsi fikri ifadə olunmamışdır.

Sualların təsnifatında ikinci qrupu dəqiqləşdirici və tamamlayıcı suallar təşkil edir.

Əgər sual, onda ifadə olunan fikrin həqiqiliyini aydınlaşdırmağa yönəlibsə, onda o dəqiqləşdirici sual adlanır. Məsələn, «Doğrudurmu ki, Cəfər bu cinayət hadisəsinin şahididir?», «İsveçrə NATO-nun üzvüdürmü?» Azərbaycan dilində bu növ suallar «-mu» şəkilçisi ilə ifadə olunur. Belə qəbildən olan suallara cavab axtarışı iki alternativdən birini («hə» və ya «yox») seçməklə məhdudlaşır. Buna görə də onlara qapalı və ya alternativ suallar da deyilir. Simvolik yazılışı: PVƏp.

Tamamlayıcı suallar isə öyrənilən predmetdə yeni xassələri aşkar etməyə yönəlir. Məsələn, «Amerikanı kim kəşf etmişdir?» «2-ci dünya müharibəsi canilərinin məhkəməsi nə vaxt və harada olmuşdur?».

Bu qəbildən olan sualların qrammatik yazılış əlaməti onlarda «kim», «nə», «nə vaxt», «harada», «necə» sual sözlərinin olmasıdır. Belə sualların simvolik yazılışı: ?x(P)-dir. «?»-sual operatoru, «x»-soruşulan sözün alternativ kəmiyyəti, «P»-isə tamamlanmalı olan ilkin bilik, məlumatıdır. Suallara tapılmış cavablarda öyrənilən hadisənin xassəsi haqqında yeni biliklər, ifadə olunur. Göstərilən qəbildən olan suallara cavab axtarılarkən müəyyən variantlar çoxluğundan, həqiqi olanı seçilir. Buna görə də tamamlayıcı suallara, həm də açıq suallar deyilir.

Suallar öz tərkibinə görə sadə və mürəkkəb növlərə ayrılmır. Öz tərkibində başqa bir sualı əhatə etməyən sual sadə sual adlanır.

Mürəkkəb sualın tərkibində isə öz aralarında məntiqi bağlayıcılar ilə bağlanan bir neçə sual olur. Məntiqi bağlayıcının tipindən asılı olaraq, belə suallar birləşdirici (konyunktiv); ayırıcı (dizyunktiv) və qarışq (birləşdirici-ayırıcı) formalarda ola bilər. Dəqiqləşdirici («-m» «-m» «-mu» «-mü»; şəkilçiləri ilə olan) suallara münasibətdə iki və daha çox hökmün həqiqiliyini izah edən suallar mürəkkəb suallardır. Belə konyunktiv sualın sxemi aşağıdakı kimidir: $?(p \wedge q)$. Məsələn «Doğrudurmu ki, Cəfər və Veli bu cinayət hadisəsinin yeganə şahidləridir?» Dəqiqləşdirici dizyunktiv sualın sxemi isə belədir: $?(pVq)$. Məsələn, «Doğrudurmu ki, soyuq silah kəsici və ya sancılan olur?».

Tamamlayıcı (yəni sual sözləri işlənən) suallarda aşağıdakılardan mürəkkəb sual adlanır:

a) tərkibində bir və ya bir neçə hökmə aid iki və daha çox sual sözü olanlar; b) sual sözünün və ya sözlərinin iki və daha çox hökmə aid olduğunu ifadə edən suallar. Bu cür sualların təxmini sxemi aşağıdakı kimidir: $?(x \wedge y)p$; $?(x(p \wedge y))$; $?(p \vee q)$; $?(x \vee y)p$. Məsələn, «Faşist Almaniyası və militərist Yaponiyanın təslim olması aktı nə vaxt və harada imzalanmışdır?». Bu sualın sxemi: $?(x \wedge y)(p \wedge q)$. Əslində bu sual bir-biri ilə konyuksiya əlaqəsində olan aşağıdakı dörd sadə suali əhatə edir:

- 1) Almaniyanın təslim olma aktı harada imzalanmışdır?
- 2) Bu akt nə zaman imzalanmışdır?
- 3) Yaponiyanın təslim olma aktı harada imzalanmışdır?
- 4) Bu akt nə zaman imzalanmışdır?

Yuxarıda deyildiyi kimi, sualın idrakda rolü ona verilən cavab ilə müəyyən olunur. Cavab öz məzmununa və strukturuna görə qoyulmuş suala müvafiq olmalıdır. Yalnız bu halda o özünün əsas funksiyasını yerinə yetirir, yəni aydın olmayan və qeyri-müəyyən informasiyanı dəqiqləşdirir və yenisini ve-

rir.Əgər cavab öz-özlüyündə həqiqi olmasına baxmayaraq, qoyulmuş sualın məzmunu ilə uyğun gəlmirsə, onda cavab sualın mahiyyətinə aid olmayan hesab edilir. Belə cavablar aşağıdakı iki səbəbdən yaranır: a) cavab verən sualın mənasını başa düşmədiyindən yanılır; b) cavab verən şüurlu surətdə, bilərəkdən suala, özü üçün əlverişli olmayan həqiqi cavabdan kənara çıxmışa çalışır.

Cavablar müxtəlif növlərə ayrılır. Gerçəkliyə uyğun gəlib gəlməməsinə (qnoseoloji funksiyasına) görə cavablar həqiqi və ya yalan olur. İnfomasiyanı ifadə etmə üsuluna görə cavablar bilavasitə və dolayı növlərə bölünür. Qrammatik formasına görə qısa və geniş xarakterli suallar bir-birindən fərqləndirlər. Nəhayət, öz həcmində görə cavablar tam və natamam növlərə bölünür. İndi onların hər birini qısaca nəzərdən keçirək.

Əgər cavabda ifadə olunan hökm gerçəkliyi düzgün (adekvat) əks etdirirse, o həqiq cavab, əks təqdirdə isə yalan cavab hesab olunur.

Bilavasitə cavablar elə cavablara deyilir ki, onlar axtarılan infomasiyanı birbaşa ifadə edir, onlarda əlavə məlumatlardan və mühakimələrdən istifadə olunmur. Məsələn, «Gülüstən sülh müqaviləsi nə vaxt bağlanmışdır?» sualının bilavasitə cavabı belədir: «Gülüstən sülh müqaviləsi 1813-cü ildə bağlanmışdır». Və yaxud «Həsən dərs əlaçısıdır mı?» sualının birbaşa cavabi: «Yox Həsən dərs əlaçısı deyildir» olur.

Bilavasitə (dolayı) cavab isə axtarılan cavab sahəsindən daha geniş olanı əhatə edir; ondan yalnız dolayı yol ilə, yəni nəticə çıxarma yolu ilə birbaşa düzgün cavab əldə olunur. Məsələn, yuxarıda götürilən 1-ci suala bu cür cavab həmin qəbildəndir: «Gülüstən sülh müqaviləsi Kürəkçay sülhündən səkkiz il sonra bağlanmışdır». Yaxud da 2-ci sualın cavabı aşağıdakı halda dolayı hesab olunur: «Həsən bu semestrdə dərsə zəif gəldiyi üçün, iki fəndən «yaxşı» qiymət almışdır».

Qrammatik forma baxımından qısa cavab iqrarı və ya inkari xarakterli («hə» və ya «yox») birheçalı cavablara deyilir. Geniş cavab isə elə cavabdır ki, burada qoyulmuş sualın bütün

tərəfləri əhatə olunur. Məsələn, "Həsən keçən semestrdə əlaçı olmuşdurmu?" Sualına verilən qısa cavab: "hə" və ya "yox" formasında geniş cavab isə aşağıdakı kimiidir: "Bəli Həsən keçən semestrdə əlaçı olmuşdur" yaxud da "Xeyr, Həsən keçən semestrdə əlaçı olmamışdır".

Tam cavab, qoyulmuş sualın bütün tərkib hissələrini əhatə edir. Məsələn, "Doğrudurmu ki, Vəli, Əsgər və Seyran bu cinayətin təşkilinin iştirakçılarıdır?" Sualına aşağıdakı tam cavabdır: "Vəli və Əsgər bu cinayətin təşkilinin iştirakçıları, Seyran isə onun icraçısidir".

Natamam cavab, isə sualın müəyyən bir tərəfi və ya bir neçə tərəfi haqqında informasiya verir. Məsələn, yuxarıda verilmiş suala natamam cavab aşağıdakı kimi ola bilir: "Seyran bu cinayətin icraçısidir". Göründüyü kimi bu cavab sualı tam şəhət etmir, yəni Vəli və Əsgərin cinayətdə iştirak etmə forması haqqında informasiya vermir.

Cavabların tam və natamam növləri mürəkkəb suallara münasibətdə, xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, mürəkkəb konyunktiv, birləşdirici sualın cavabı burada sadalanan bütün sadə sualların hamısına cavab verməyi tələb edir. Məsələn, «Doğrudurmu ki, birinci növbənin dərsləri qurtarmış və tələbələr evlərinə getmişlər?» Bu sualın həqiqi cavabı qoyulmuş hər iki sadə suali əhatə etməlidir. Belə olduqda o aşağıdakı üç formada çıxış edir. ("hə, hə") ("yox, yox") ("hə, yox").

Mürəkkəb dizyunkтив (ayırıcı) sualın cavabı çox vaxt burada ifadə olunan alternativlərdən birinə cavab verməkə başa çatır. Məsələn, aşağıdakı suala diqqət yetirək: "Bu cinayət ehtiyatsızlıq üzündənmi baş vermişdir, yoxsa qəsdənmi töredilmişdir? Ona aşağıdakı kimi cavab vermək kifayətdir: "Bu cinayət qəsdən töredilmişdir". Yaxud da belə sual: "Verilmiş təfəkkür forması anlayış, hökm, yoxsa əqli nəticədirmi?" Cavabı belə göstərmək kifayətdir: "Verilmiş təfəkkür forması hökmidür".

8.Modal hökmələr

Bu vaxta qədər nəzərdən keçirdiyimiz hökmələr predmetlərin xassələrinin, onlar arasındaki münasibətlərin iqrarı və inkar edilməsi ilə səciyyələnir. Bu, hökmələrin başlıca keyfiyyətidir. Onun əsas informasiyaverici funksiyasını ifadə edir. Bunu nümlə yanaşı hökmələr bir sıra əlavə informasiya-predmetlər və onların əlamətləri arasında əlaqələrin xarakteri (zəruri və təsadüfi olması), hökmün əsaslıq dərəcəsi (mötəbərliyi və ya problematikliyi), qiymətverici, tənzimedici səciyyəsi, zaman asılılığı və s. haqqında məlumatlar verir.

Bu cür əlavə informasiya hökmələrin modallığı (modus-latınca-növ, üsul, ölçü deməkdir) adlanır. Həmin informasiya cümlələrdə müəyyən sözlər («ola bilər ki», «ehtimal ki», «lab-üddən», «zərurən», «borc», «yxası», «pis» vəs.) vasitəsilə bildirilir. Bəzən modallıq grammatik cəhətdən ifadə olunmur. Bu halda onu fikri təhlil etmək yolu ilə aşkar edirlər. Məsələn, «Katetlərin kvadrati hipetonuzun kvadratına bərabərdir» (apodikdik) modal hökmədir.

Beləliklə, modallıq, hökmədə əks olunan real hadisələr arasında asılılığın xarakteri, onun məntiqi statusu, qiymətverici, tənzimedici və zaman səciyyəsi haqqında aşkar və qeyri-aşkar verilən əlavə informasiya deməkdir.

Sadə modal hökmələrin sxemi belə ifadə olunur: M (S-P-dir); M(S-P-deyil). Buradakı M hərfi modallıq bildirən operatordur. Sadə modal hökm M-operatoru vasitəsi ilə subyekt və predikat arasındaki asılılığın xarakteri haqqında məlumat verir.

Modal hökmələr mürəkkəb formada da ola bilir. Mürəkkəb modal hökmələr sadə modal hökmələrin birləşməsindən yaranır. Məsələn, M(a \wedge b); M(a V b); M(a $\dot{\wedge}$ b); M(a \rightarrow b); M(a = b). Mürəkkəb hökmün necə mürəkkəb modal hökmə çevrildiyini aşağıdakı nümunədən görmək olar: «Əgər torpağa gübrə verilərsə, onun məhsuldarlığı artır». Bu mürəkkəb hökmə modallıq bildirən sözlər (sübut olunmuşdur, yaxşıdır və s.)

əlavə etsək, onda aşağıdakı mürəkkəb modal hökmü alarıq: «Sübut olunmuşdur ki, torpağa gübrə verildikdə, onun məhsudlarlığı artur».

Modallığın ayrı-ayrı növləri məntiq elminin müxtəlif bölmələrində öyrənilir: «normalar məntiqi», «vaxt məntiqi», «qiymətvermə (aksioloji) məntiqi» və s.

Öz intensivliyinə və təzahür etmə dərəcəsinə görə dəyişən modelliliyi fərqləndirmək üçün aşağıdakı üçölçülü bölgündən istifadə olunur: müsbət, orta və mənfi. Bunlardan birinci və üçüncü, güclü, ikincisi isə orta (zərif) qiymətli səciyyə hesab olunur. Məsələn, qadağanedicə modallıq bildirən sahədə: borcludur və qadağandır, güclü, icazə verilir isə orta (zərif) qiymətdir. Yaxud qiymətvermə məntiqində bu bölgü belə ifadə olunur: yaxşıdır, pisdir və ortadır. Simvolik şəkildə güclü səciyyə belə göstərilir: M_p (müsəbət) və $M_{\neg p}$ (mənfi). Zəif isə güclünün inkarı kimi göstərilir: $M_p \wedge M_{\neg p}$.

Müasir modal məntiqdə mövcud olan modallıq növləri aşağıdakı cədvəllərdə göstərilir:

Məntiqi modalıq	Ontoloji modalıq	Epistemik modalıq	
		bilik	epid
Məntiqi zəruri	Ontoloji zəruri	Sübut olunmuş (verifikasiya olunmuş)	İnanır
Məntiqi təsadüfi	Ontoloji təsadüfi	Həlledilməz (yoxlanıla bilməyən)	Şübhəlidir
Məntiqi qeyri-mümküñ	Ontoloji qeyri-mümküñ	Təkzib olunan (falsifikasiya edilən)	Rədd edir
Məntiqi mümkün	Ontoloji mümkün		Yol verir

Deontik modallığı	Aksioloji modallığı		Zaman modallığı	
	mütləq	Nisbi (müqayisə edici)	mütləq	Nisbi (müqayisə edici)
Məcburidir	Yaxşı	Daha yaxşıdur	Həmişə	Əvvəl
Normativ baxımdan fərqi yoxdur	Aksioloji baxımdan fərqi yoxdur	Ortadır	Yalnız bəzən	Eyni vaxtda
Qadağandır	Pisdir	Cox pisdir	Heç vaxt	Sonra
Icazə verilir				

Modallığın yuxarıda qeyd olunan növlərinindən aşağıdakı üçü mühümdür: 1) Aletik modallığı (məntiqi və ontoloji modalılıqla birlikdə); 2) epistemik modallığı; 3) deontik modallığı. Bu növlərin hər biri haqqında ətraflı bəhs edək.

9. Hökmərin aletik modallığı

Aletik (yunanca həqiqi, zəruri deməkdir) modallığı, hökmün subyekti və predikatı arasındaki məntiqi asılılığı və ya onun eks etdiyi hadisələrin faktiki asılılığını «zəruri» və ya "mümkin olan" sözləri vasitəsi ilə ifadə edir.

Zərurilik bildirən modal operator \Box işarəsidir. Hökmədə isə belə işlənir: $\Box P$. Oxunuşu: «P-zəruridir». Mümkinlük bildirən modal operator \Diamond işarəsi ilə hökmədə isə $\Diamond P$ kimi işlənir. Oxunuşu: «P mümkündür».

Aletik hökmərin zəruri və mümkinlük bildirən formalaları bir-biri ilə aşağıdakı münasibətdədir: a) P-nin zəruriliyi, qeyri-p-nin qeyri-mümkinlüyüne ekvivalentdir: $\Box P \equiv \neg \Diamond p$, b) mümkinlük isə qeyri-p-nin zəruriliyinin inkai ilə ekvivalentdir: $\Diamond P \equiv \neg \Box p$.

Aletik modallığı hökmün subyekti və predikatı arasındaki məntiqi əlaqələri və yaxud hadisələr arasındaki faktiki asılılığı ifadə etməsinə uyğun olaraq, iki yerə ayrıılır: məntiqi modallığı və faktiki modallığı.

Məntiqi modalliq adından göründüyü kimi, hökmərin quruluşu və formasına əsasən onların həqiqi və ya yalanlığını aşkar edir. Bu mənada məntiqi qanunlara uyğun gələn hökmər məntiqi həqiqi (işarəsi -M-h), daxilən zidiyyətli hökmər isə məntiqi yalan (işarəsi M-y) hesab olunur. Məsələn, PV-P hökmü məntiqi həqiqidir, çünki üçüncü istisna qanunu ifadə edir. Bunun əksinə olaraq \neg (P \rightarrow P) hökmü həmişə yalandır, çünki eyniyyət qanununa ziddir.

Məntiqi həqiqi və məntiqi yalan hökmər birlikdə götürüldükdə (M-hVM-y) *məntiqi zəruri hökmər* sınıfını təşkil edir (işarəsi M-zəruri). Quruluşuna əsasən həqiqiliyini və yalanlığını müəyyən etmək mümkün olmayan bütün qalan hökmər *məntiqi təsadüfi hökmər* adlanır (işarəsi -M-təsadüfi). Sonuncu qəbildən olan hökmər faktiki şərtlənən hökmər sınıfını təşkil edir.

Faktiki modalliq hökmərin həqiqiliyinin faktiki şərtlənməsi ilə, yəni onların əks etdirdiyi hadisələrin real həyatda vəziyyəti ilə bağlıdır. Əgər hökmün terminləri arasındaki əlaqələr real predmentlər arasındaki münasibətlərə uyğun gelirse, o faktiki həqiqi, uyğun gəlmirsə, faktiki yalan hökm hesab olunur.

Hökmərin faktiki mödallığı *zəruri-təsadüfi* və *mümkün, qeyri-mümkün* sözləri ilə ifadə oluna bilir.

Hökm elmin qanunları haqqında informasiya verirsə, o faktiki zəruri hesab olunur. Məsələn, «Su normal atmosfer təzyiqi şəraitində 100°S-də qaynayır». Belə hökmərin simvolik yazılışı aşağıdakı kimidir: «S zərurən P-dir» və ya «S zərurən P-deyildir».

Zərurət hökməri müsbət və ya mənfi səciyyə daşıya bilir. Birinci halda zərurət operatoru hökmün iqrarılıyinə aid olur. ($\Box P$), 2-ci halda isə həmin operator həşərət inkarılıyini bildirir: ($\Box \neg P$). Müsbət zərurət hökmünə belə nümunə göstərək: «Oksigen, orqanizmin həyat fəaliyyəti üçün zəruridir». Aşağıdakı hökm isə mənfi zərurət hökmüdür: «Su normal temperatur şəraitində 100°S-də qaynamır, hökmü mütləq yalandır».

Zəruri həqiqi və zəruri yalan hökmələr birlikdə faktiki zəruri hökmələr sınıfının təşkil edir. Onu belə işaret etmək olar: $\square P \wedge \neg P$.

Bütün yerdə qalan faktiki hökmələr təsadüfi hökmələrə aiddir. Beləliklə, faktiki təsadüfi hökmələr elmin qanunları haqqında informasiya vermir, onların həqiqi və ya yalan olması konkret empirik şəraitdən asılı olur. Məsələn, "S. Vurgun 1956-ci ildə ölmüşdür" hökmü faktiki təsadüfi informasiya verir, çünki görkəmli şairin ölümü həmin tarixdən əvvəl və ya sonra da ola bilərdi.

Təsadüfi hökmələr zəruri hökmələr sınıfının əlavəsidir. Buna görə də təsadüfini, zərurinin inkarı vasitəsi ilə müəyyən etmək olar. Təsadüfi hökmələr zərurən yalan və bununla yanaşı zərurən doğru olmayan hökmələrdir. Onların simvolik yazılışı belədir: $\neg \square P \wedge \neg \neg P$.

Faktiki mümkün hökmələr elələrinə deyilir ki, onlar iki hadisənin prinsipcə uyuşan olması haqqında informasiya verir. Məsələn, «Bu il Yaponiyada mümkünür ki, zəlzələ baş ver sin». Bu oyunda Azərbaycan futbol komandasının «Finlandiyanın futbol kamandasına qalib gəlməsi mümkünür» Yu-xarıdakı hökmələrin hər ikisində ifadə olunan nəticələrin əksinə olan nəticələr də alına biler.

Mümkünlük hökmələri dildə aşağıdakı sözlərdə ifadə olunur: «mümkündür ki», «ola bilər ki», «istisna olunmur ki» və s. Onların yazılışı belədir: "S ola bilsin ki, P-dir"-pozitiv mümkünülük ($\Diamond P$) və «S ola bilsin ki P-deyil»-neqativ mümkünülük ($\Diamond \neg P$). Bu iki imkanın konyunksiyası faktiki mümkün hökmələr sınıfını təşkil edir: $\Diamond P \wedge \Diamond \neg P$. Faktiki cəhətdən qeyri-mümkün hökmələr isə bu sıfə əlavə kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, faktiki qeyri-mümkün hökmələr iki hadisənin prinsipcə uyuşmaması haqqında informasiya verən hökmələrə deyilir. Məsələn, «Yupiter planetində həyat mümkün deyildir». Qeyri-mümkün hökmələr faktiki həqiqi və ya faktiki yalan olmayan hökmələrdir. Onların simvolik sxemi belədir: $\neg \Diamond P \vee \neg \Diamond \neg P$.

Aşağıdaki cədvəl zəruri və mümkün aletik terminləri vəsítəsilə hökmərin faktiki modallığının ekvivalent ifadəsini göstərir:

Zəruri -□	Mümkün -◊
Zəruri-P-dir □P	Qeyri-P qeyri-mümkündür ¬◊P
Zəruri qeyri-P-dir □~P	P-qeyri-mümkündür ◊P
Təsadüfi P ◊P	P- mümkündür- ◊P ◊◊P

10. Hökməri epistemik modallığı

Epistemik (yunanca epistema sözündəndir, mənası heç bir şübhə doğurmayan, yüksək dərəcədə dəqiq bilik deməkdir, modallıq hökmədə ifadə olunan biliyin qəbul olunma səviyyəsi ni və əsaslıq dərəcəsini göstərir.

Başqaları tərəfindən irəli sürülmüş mülahizələrin qəbul olunması səviyyəsi bir çox amillərdən asılıdır. Onların sırasında *məntiqdən kənar amillər və məntiqi amillər* qrupu xüsusi yeri tutur. Məntiqdən kənar amillərin (rəy sahibinin nüfuzu, praqmatik mənafə, ənənələr, ictimai və siyasi təlqin etmə və s.) təsiri bir qayda olaraq elm ilə ziddiyət təşkil edir. Bu təsir sistemli şəkildə özünü göstərdikdə, özgəsinin rəyinin kor-koranə qəbul edilməsinə və bu əsasda da kortəbii doqmatik etiqadların formallaşmasına gətirib çıxarır. Öz sosial istiqamətinə görə etiqadlar (inamlar) müsbət (məsələn haqq işinə, ədalətə inam) və mənfi (məs. dini fanatik inam) olur. Epistemik status baxımını dan yanaşdıqda isə hər cür inam özgəsinin (həqiqi və ya yaxlan, müterəqqi və ya mürtəce) rəyini kor-koranə, məntiqi süzgəcindən keçirmədən qəbul olunması ilə səciyyələnir. Əgər inam U operatoru ilə işaret etsək, onda inam sxemi belə olar: U (p). Oxunuşu: «P inam əsasında qəbul olunur».

Məntiqi amillərin təsiri dedikdə bu və ya digər doğru və ya yalan mühakimənin başqa hökmlərlə əsaslandırılmış olmasına, yəni onun məntiqi nəticə kimi qəbul edilməsi başa düşülür. Belə əsaslandırılmış hökmlər elmi xarakter daşıyır. Onlar epi-stemik bilik hesab olunur.

Öz əsaslıq dərəcəsinə görə hökmlərin bir-biri ilə kəsişməyən iki sinfini fərqləndirirlər: mötəbər (dəqiq) hökmlər və problematik hökmlər.

Mötəbər (dəqiq) hökmlər kifayət qədər əsaslandırılmış olur. Onların həqiqiliyi və ya yalanlığı, ya bilavasitə yoxlama yolu ilə, yaxud da dolayısı ilə, yəni empirik və nəzəri müdəəalar vasitəsi ilə aşkara çıxarılır. Bu qəbildən olan hökmlərin modallığı aşağıdakı iki operatorda ifadə olunur: sübutetmə (verifikasiya)-V ilə işaret olunur və təkzib etmə (falsifikasiya) - F ilə işaret olunur. Əgər P hökmü kifayət qədər əsaslandırılmışsa, onda o sübut edilmişdir. Simvolik yazılışı: -Vp. Əgər hökmün inkarı kifayət dərəcədə əsaslandırılmışsa, yəni qeyri-P-dirse, bu halda da hökm sübuta yetilmiş hesab olunur. Simvolik yazılışı: V̄ P. Məsələn, «Doğru deyildir ki, Cəfər bu ölüm cinayətinin bilavasitə iştirakçısıdır». Əgər həmin cinayətin baş verdiyi vaxtda Cəfərin başqa bir yerdə olduğu müəyyən edilmişdirse, onda bu hökm sübut olunur.

Deməli, istənilən dəqiq hökm haqqında onun ya sübut olduğunu və ya verifikasiya edildiğini söyləmək olar. Simvolik şəkildə bu fikir belə yazılır: VpVV̄p.

Hökmün yalanlığını söyləmək üçün də kifayət qədər əsas malik olmaq lazımdır. Yalana çıxardılmış hökm təkzib olunmuş və ya falsifikasiya edilmiş hökm adlanır. Onun sxemi belədir: -Fp. Oxunuşu: «p təkzib olunmuşdur». Müəyyən bir inkari hökm də təkzib oluna bilər. Bu belə yazılır: -F̄ p, yəni qeyri-p hökmü təkzib olunmuşdur.

Ümumi şəkildə mötəbər (dəqiq) hökmlər təkzibetmə operatoru vasitəsilə aşağıdakı kimi göstərilə bilir: Fp V F̄ p.

Sübutetmə (V) və təkzibetmə operatorlarından (F), birini digəri vasitəsi ilə ifadə etmək olar. Belə ki, P hökmünün

sübutu qeyri-P-nin təkzibinə ekvivalentdir, qeyri-P-nin sübutu isə, P-nin təkzibinə ekvivalentdir. Bu aşağıdakı kimi göstərilir: $Vp \equiv F\neg p$; $V\neg p \equiv Fp$.

Qeyd olunmalıdır ki, bu və ya digər biliyin həqiq, olduğunu söyləmək üçün, onun şübhə doğurmaması hələ kifayət deyildir. Hökmün mötəbərliyini yalnız kifayət qədər əsaslandırdıqda müəyyən etmək olar.

Problematik hökmələr elə hökməldərdir ki, kifayət qədər əsaslandırılmaması üzündən onları mötəbər (dəqiq) hesab etmək olmur. Belə hökmələrin həqiqiliyi və ya yalanlığı tam aydın olmadığı üçün, onları problematik, həqiqətə bənzər və ya ehtimal hökmələri adlandırırlar. Həmin hökmələri ifadə edərkən «çox güman ki», «ehtimal ki», «ola bilsin ki», «mümkündür ki», və s. ara sözlərindən istifadə olunur. Məsələn, «Ola bilsin ki, Cəfər bu hadisədən xəbərdardır». Problematik hökmələrin sxemi belədir: «Ola bilsin ki, A-B-dir». Bu hökmələr operatoru vasitəsi ilə göstərilir-Pp. Oxunuşu: «Ehtimal ki, P-dir» və ya: "Görünür ki, P-dir".

Hökmələrin problematikliyi sübutetmə və təkzibetmə terminlərində aşağıdakı kimi ifadə olunur: $Pp \equiv \neg Vp \wedge \neg Fp$. Oxunuşu: p hökmünün problematikliyi o deməkdir ki, o nə sübut olunmuşdur, nə də təkzib olunmuşdur.

İstintaq praktikasında təhqiqat aparılan cinayət işi ətrafında problematik hökmələr formasında versiyalar irəli sürürlür. Bu cinayət axtarışının düzgün istiqamətdə getməsinə kömək edir.

Müasir məntiqdə problematik hökmələrin əsaslılıq dərəcəsi ehtimal nəzəriyyəsi vasitəsi ilə ifadə olunur. Əgər ehtimalı P hərfi ilə işarə etsək, onda a hökmünün ehtimal dərəcəsi aşağıdakı şəkil alır: $0 \leq P(a) \leq 1$. Bu halda «0» və «1» əsaslaşdırmanın son həddlərini təşkil edir. («sifir» hökmün təkzib olunmasını, «vahid» isə sübuta yetirildiyini göstərir.) Sifir ilə vahid arasındakı interval isə problematik hökmün ehtimallıq dərəcəsini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hökmün əsaslandırılması obyektiv məntiqi səciyyə daşıyır. Onu bu və ya digər adamın müəyyən hökmə münasibətindəki yəqinliyi və ya əminliyi ilə eyniləşdirmək olmaz. Sonuncu, subyektiv-psixoloji münasibəti ifadə edir. Məsələn, «Mən əminəm ki, Cəfər bu cinayətin iştirakçısıdır», yaxud «Mən belə hesab edirəm ki, şahid yalan danışır» hökmələrində subyektin onlardakı införmasiyanı qəbul etmək və ya rədd etmək meyli bildirilir. Əgər x subyektin a hökmünün həqiqiliyinə inam meylini Q ilə işaret etsək, onda aşağıdakı düsturu alarıq- Qx (a). Oxunuşu belədir: «X a-nın həqiqiliyinə inam bəsləyir».

Hökmün ehtimali qiymətləndirilməsi səviyyəsi inamın dərəcəsinə birbaşa təsir göstərir. Lakin bu istiqamətlər arasındakı istiqamətli təsir heç də həmişə olmur. Bu və ya digər hökmə yüksək dərəcədə inam olması hələ həmin hökmün əsaslandırılması nəticəsi deyildir. Çünkü inam hissi bəzən qeyri-məntiqi amillərin (mənafelər, utilitar mülahizələr, subyektiv istək və s.) təsiri ilə də yarana bilir. Belə hallarda arzu olunan qeyri-ixtiyari olaraq gerçeklik kimi qələmə yerilir.

Buna görə də istər nəzəriyyədə, istərsə də praktiki fəaliyyətdə hökmün əsaslandırma səviyyəsi ilə onun həqiqiliyinə bəskənilən subyektiv inam hissini bir-birindən fərqləndirmək zəruridir. Məntiqi cəhətdən yoxlanıla bilən modallıq göstəricisi kimi birinci daha mühümdür.

11. Hökmərin deontik modallığı

Hökmərin deontik modallığı (deontik yunanca "borc", "vəzifə" deməkdir) insanları konkret fəaliyyətə sövq edir. Belə sövqetmə, məsləhət, arzu, qadağan, davranış qaydası və ya əmr formasında ifadə olunur. Məsələn, "Qırmızı işqıda küçəni keçmək olmaz". "Qanunsuz silah gəzdirmək qadağandır".

Deontik hökmər təkcə müxtəlif növlü normativ mülahizələri əhatə etmir. Onun tərkibinə həm də hüquqi münasibətləri tənzim edən rəsmi qəbul edilmiş, məcburi xarakterli hüquq

ri tənzim edən rəsmi qəbul edilmiş, məcburi xarakterli hüquq normaları daxildir. Hər bir hüquq norması isə aşkar və ya qeyri-aşkar şəkildə normanı müəyyən edən orqani, onun ünvanlandığı şəxsi, yerinə yetirilməli olan hərəkəti göstərir. Burada həm də normanın deontik səciyyəsi (borclu etmə, qadağan etmə, icaza vermə) ifadə olunur və onu pozmaq üstündə yuridik sanksiya müəyyən edilir.

Müxtəlif hüquqi münasibətlər növünü əhatə edən hüquqi normalarda vətəndaşların hüquqları və ona müvafiq vəzifələri qeyd olunur. Hüquq və vəzifələr aşağıdakı deontik operatorlarla göstərilir: O-borcluluğu, F-qadağanı, P-icazəni bildirir. Yerinə yetirməli olan hərəkətin göstəricisi d-ilə, hüquqi münasibətlərin iştirakçıları isə x, y, z və s. ilə işarə olunur.

Yuxarıdakı operatorların mənasından asılı olaraq normalar borcluluq ifadədici (yerinə yetirilməsi məcburi), qadağanedici və icazəverici növlərə ayrılır. Birinci növdən olan normalarda «məcburidir», «olmalıdır», «borcludur» sözləri işlənir. Onların simvolik işaretləri - O (d). Oxunuşu: d-hərəkəti zəruri olaraq edilməlidir. Əgər bu simvolik işaretə mülki hüquqi münasibətlərin iştirakçılarını da əlavə etsək, onda belə olar - O (x, d, y). Oxunuşu: x, d hərəkətini y-in xeyrinə yerinə yetirməyə borcludur. Borcluluğu bildirən normalara aşağıdakı nümunəni göstərmək olar: «Cinayət işi üzrə ilkin istintaq iki ay müddətində başa çatmalıdır».

Qadağan edici normalar «qadağandır», «ola bilməz», «ixtiyari yoxdur», «yol verilmir» və s. sözlər vasitəsi ilə ifadə edilir. Məsələn, «Prokurorun sanksiyası olmadan heç bir vətəndaş həbs oluna bilməz». Belə normalar simvolik şəkildə aşağıdakı kimi göstərilir: F (d). Oxunuşu: «d hərəkəti qadağandır».

Cinayət həqiqundan hərəkətin qadağan olunması, onu pozmaq üstündə sanksiya göstərməklə də ifadə olunur. Məsələn, «Ehtiyatsızlıq üzündən adam öldürmək üç ilədək həbs cəzası ilə cəzalandırılır». Belə halda qadağanedici normanın sxem-

mi: $d \rightarrow S$ olur. Oxunuşu: «Əgər d -hərəkəti edilmişsə, onda S sanksiyası tətbiq olunur».

İcazə verici normalarda işlənilən əsas sözlər aşağıdakılardır: «ixtiyari vardır», « hüququ vardır », «haqlıdır », «ola biler », «qəbul edilə bilir » və s. Məsələn, «Hər bir vətəndaşın məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır ». Belə hökmələr aşağıdakı sxem üzrə yazılırlar - P(d), yəni d hərəkətini etməyə icazə verilir ».

Qeyd olunmalıdır ki, borcluluq və qadağan bildirən operatorlar güclü, icazə bildirən operatorlar isə zəif deontik səciyyədəşıyır.

Borcluluq və qadağanı birini digəri vasitəsilə də ifadə etmək olar: O(d) ≡ F(¬d). Oxunuşu: müəyyən bir hərəkəti yerinə yetirməyə borclu olmaq, onu yerinə yetirməməyin qadağan olunması ilə ekvivalentdir.

Öz növbəsində zəif deontik səciyyəni (icazə verməni) borcluluq və qadağan vasitəsi ilə ifadə etmək mümkündür: P(d) ≡ O(d) ∧ F(d). Oxunuşu: « d hərəkətinin yerinə yetirilməsinə icazə verilməsi o deməkdir ki, həç kim bu hərəkəti etməyə borclu deyil və eyni zamanda bu hərəkət qadağan da olunmur».

Səmərəli normativ-hüquqi sistemlərdə aşağıdakı iki modallıq tələblərinə əməl olunmalıdır: deontik ziddiyətsizlik və deontik tarazlıq. Birinci tələb deontik cəhətdən uyuşmayan normaların işlənilməməsini ifadə edir. Yəni normalarda aşağıdakılara yol verilməməlidir: 1) O(d) ∧ O(¬d)-d hərəkətini və qeyri-d hərəkətini yerinə yetirmə məcburiyyəti; 2) F(d) ∧ F(¬d)-d hərəkətinin və qeyri-d hərəkətinin qadağan olunması; 3) O(d) ∧ F(d)-d hərəkətinin yerinə yetirilməsinin məcburiliyi və həmin hərəkətin qadağan olunması.

Deontik tarazlığının qorunması tələbi də mühümdür. Bu tələb göstərir ki, hüquqlar ilə vəzifələr qarşılıqlı surətdə biri digərini təmin etməlidir. Əks halda, yəni verilmiş hüquqların müvafiq vəzifələrlə təminatı olmadıqda və ya irəli sürülən vəzifələrə uyğun surətdə hüquqlar təmin edilmədikdə, deontik qeyri-tarazlıq labüddür.

SUALLAR VƏ TAPSIRIQLAR.

1. Təfəkkür forması kimi hökmü necə səciyyələndirmək olar? 2. Hökmərin hansı növləri vardır? 3. Sadə hökmərin məntiqi quruluşu necədir? 4. Hökmərin kəmiyyətə və keyfiyyətə görə bölgüsü necədir? 5. Müxtalif növ hökmərdə terminlərin ehtivalığı necədir? 6. Birləşdirici mürəkkəb hökmərin səciyyəsi və məntiqi qiyməti negədir? 7. Dizyunktiv mürəkkəb hökmərin səciyyəsi və məntiqi qiyməti necədir? 8. Şərti mürəkkəb hökmərin səciyyəsini verin və məntiqi qiymətini müəyyən edin. 9. Ekvivalent mürəkkəb hökmərin səciyyəsini verin və məntiqi qiymətini göstərin. 10. Məntiqi kvadrat üzrə hökmər arasındaki münasibətlər necə müəyyən olunur? 11. Sualın məntiqi quruluşu necədir və növləri hansılardır? 12. Modal hökmərin ümumi səciyyəsi necədir və növləri hansılardır?

1. Aşağıdakı cümlələrdən hansıların hökm olub-olmamasını müəyyən edin və səbəbini göstərin:

a) Azərbaycanın bütün vətəndaşları səsvermə hüququna malikdirlər; b) Qapını möhkəm bağla? c) Hansı azərbaycanlı S. Vurğunun şeirlərini sevməz? ç) Bu gün kim növbətçidir? d) Biz gələn həftə qaçqın şəhərçiynə gedəcəyik.

2. Aşağıdakı hökmərin məntiqi quruluşunu (tərkib hissələrini) göstərin.

a) Nərgiz çiçəyi ətrlidir. b) Bu gün qar yağır. c) Azərbaycan xalqı Əsrin müqaviləsinə böyük ümid bəsləyir.

3. Aşağıdakı hökmərin kəmiyyətini və keyfiyyətini müəyyən edin:

a) Bəzi adamların ali təhsili vardır. b) Cəfərin məntiqə dair biliyi qeyri-qənaətbəxşdir. c) Heç bir bahq delfin deyidir. ç) Bəzi cinayətlər və yalnız onlar vəzifə cinayətləridir. d) Toğruldan savayı qurupumuzda həc kimin kəsiri yoxdur.

4. Aşağıdakı hökmərdə terminlərin ehtiva olunub olunmadığını göstərin və səbəbini izah edin.

A) Bütün insanlar şüurludur. b) Milli məclisin bəzi deputatları hüquqşunas deyil. c) Heç bir azərbaycanlı torpaqlarımızın itirilməsinə razı deyildir. ç) Bəzi göbələklər və yalnız onlar zəhərlidir.

5. Aşağıdakı mürəkkəb hökmərin növünü müəyyən edin və məntiqi qiymətini cədvəldə göstərin:

a) Əgər bu gün hava yaxşı olsa, onda biz dənizkənarı parka gedəcəyik. b) Vətənpərvər gənclərimiz Qarabağ müharibəsində qəhrəmanlıq və dözümlülük nümunəsi göstərilər. c) İtirilmiş torpaqlarımızı ya dinc damşıqlar vasitəsilə, ya da müharibə yolu ilə geri qaytarmaq mümkündür. ç) Yalnız və yalnız iqtidar ilə müxalifət arasında vətəndaş birliyi yaranarsa, Azərbaycanın əsl müstəqilliyi mümkün kündür.

6. «Məntiqi kvadrat» vasitəsilə aşağıdakı hökmər arasındakı münasibətləri izah edin:

a) Bütün cinayətlər ehtiyatsızlıq üzündən baş verir. Bəzən cinayətlər ehtiyatsızlıq üzündən baş vermir. b) Heç bir baliq delfin deyil-Bəzi baliqlar delfin deyil. c) Bəzi göbələklər zəhərlidir-Bütün göbələklər zəhərlidir. ç) Bütün hakimlər hüquqşunasdır-Heç bir hakim hüquqşunas deyildir.

7. Aşağıdakı ekvivalentlik qanunlarını simvollarla ifadə edin:

a) Konyunksiyanın inkarı dizyunksiyanın inkarına ekvivalentdir və əksinə. b) Implikasiya antesedentin və yalan konsekventin konyunksiyanın inkarına ekvivalentdir. c) Implikasiya yalan antesedent ilə konsekventin dizyunksiyasına ekvivalentdir.

8. Aşağıdakı sualların növlərini müəyyən edin:

a) Doğrudurmu ki, bu ağır cinayəti Vəli törətmüşdür? b) Lissabon sammiti nə vaxt olmuşdur? c) Azərbaycan NATO-nun üzvüdürmü? ç) ADR-in banisi kim olmuşdur?

9. Verilmiş hökmərdə modallığın növünü müəyyən edin:

a) Şübhəsiz ki, müstəqil dövlətin ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. b) Ola bilsin ki, Marsda həyat vardır. c) Hər bir Azərbaycan vətəndaşı onun qanunlarına əməl

etməyə borcludur. ç) Svetoforda qırmızı işq yandıqda, küçəni keçmək qadağandır.

4-cü mövzu: TƏFƏKKÜRÜN FORMAL-MƏNTİQİ QANUNLARI

Məntiqin predmetini öyrənərkən qeyd etmişdik ki, o, düzgün təfəkkürün qanunlarından bəhs edir. Buradan aydın olur ki, formal-məntiq qanunlarının izahı vacibdir.

Əvvəla təfəkkürün qanunu nə deməkdir? *Təfəkkürün qanunu dedikdə fikrin tərəfləri arasında zəruri, mühüm, sabit və takrarlanan əlaqələr başa düşülür*. Mühakimə prosesində fikrin tərkib hissələrinin sabit və zəruri əlaqələri aşağıdakı dörd qanunda ifadə olunur: eyniyət qanunu, ziddiyətsizlik qanunu, üçüncüyü istisna qanunu və kafi əsas qanunu. Bu qanunlar məntiqi təfəkkürün malik olduğu başlıca xassələri, onun müəyyənliliyini, ziddiyətsizliyini, ardiğillığını və əsashılığını göstərir.

Bu qanunlar ona görə əsas hesab olunur ki, anlayışlar və hökmələr üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar onlara arxalanır. Onlar həm də əqli nəticə və sübutun gedişinin əsasını təşkil edir.

Yuxarıda qeyd olunan birinci üç qanun Aristotel tərəfindən aşkar edilmişdir. Onları simvolik məntiqin formulları şəklində ifadə etmək mümkündür. Dördüncü qanunu (kafi əsas) isə XVIII əsr alman filosofu Q.Leybnits kəşf etmişdir. Onun riyazi formulu yoxdur.

Formal-məntiqi qanunlar obyektiv dünyadan kənar, necə deyərlər, yalnız "xalis fikir" qanunları deyildir. Onlar dünyada ki predmetlər arasındaki real münasibətlərin, insanın şüurunda eks olunmasıdır. Bu qanunlar idrakin çoxəsrlilik praktikası gedişində insanlar tərəfindən predmetlərə məxsus xassə və münasibətlərin (onların keyfiyyət müəyyənliliyinin, nisbi sabitliyinin, başqa predmetlər ilə səbəbiyyət əlaqəlerinin) ümumiləşdi-

rilmesi nəticəsində yaranmışdır. Deməli, onların obyektiv əsası vardır.

Digər tərəfdən, formal-məntiqi qanunları hadisələrin, aşşa və proseslərin özünün qanunları hesab etmək doğru olmazdı. Onların obyektiv əsasını real əlaqə və münasibətlər təşkil edir. Bu qanunların özü isə insanın beynində, təfəkkür prosesində fəaliyyət göstərir, təfəkkürün düzgünlüyünü tənzim edir.

Formal-məntiqi qanunları ləğvetmək və ya başqları ilə əvəz etmək qeyri-mümkündür. Onlar ümumi bəşəri xarakterə malikdir, yəni irqindən, millətindən, sosial mənsubiyyəti və peşəsindən asılı olmayaraq hamı üçün ümumidir.

Formal-məntiqi qanunlara riayət olunması, gerçəkliliyi dərk etməyin zəruri şərtidir. Mühakimə prosesində yalnız onlara arxalanmaqla, həqiqi bilik əldə etmək olar.

İndi də həmin qanunların hər biri haqqında ayrıca bəhs edək.

1. Eyniyyət qanunu

Eyniyyət qanunu təfəkkür prosesinin aşağıdakı başlıca xassəsini ifadə edir: mühakimə gedişində söylənilən hər bir fikir özü-özünün eyni olmalıdır. Bu qanuna əməl olunması fikrin müəyyənliyinə və məzmunca sabit olmasına təminat verir. Eyniyyət qanunu aşağıdakı kimi yazılır: "a-a-dir" (hökmlər üçün), "A-A-dir" (anlaysıclar üçün). Simvolik məntiqdə mülahizələr arasındakı münasibət bildirilərkən bu qanun belə ifadə olunur: " $P \rightarrow P$ -dir". Oxunuşu: "Əgər P -dirsə, onda P -dir".

Qeyd olunmalıdır ki, obyektiv gerçəklilikdə eyniyyət, fərq ilə əlaqədə mövcuddur. Bu o deməkdir ki, iki və daha çox predmetin mütləq mənada eyniyyəti qeyri-mümkündür. Eyni bir predmetin özünə də mütləq eyniyyət baxımından yanaşmaq doğru deyildir. Çünkü dünyadakı bütün obyektlər fasıləsiz dəyişilmə və inkişafda mövcuddur. Deməli, eyniyyət nisbi mənada anlaşılmalıdır. Lakin bəzən biz həm müxtəlif predmet-

lər arasındaki fərqləri, həm də eyni bir predmetdə zaman vahidi ərzində baş verən dəyişiklikləri bir kənara qoyuruq. Diqqətimizi predmetlər və onların xassələri arasında eyniyəti göstərməyə yönəldirik.

Eyniyət qanunu düzgün təfəkkür prosesinə verilən normativ tələb kimi çıxış edir. Bu qanun göstərir ki, mühakimə prosesində bir fikri digər fikirlə, bir anlayışı başqası ilə əvəz etmək olmaz. Eyni zamanda müxtəlif fikirləri eyniləşdirmək, eyni fikirləri isə müxtəlif kimi göstərmək yolverilməzdır. Bu sonuncu tələbin pozulması çox vaxt eyni bir fikrin müxtəlif formada ifadə olunması ilə bağlıdır. Məsələn, «Cəfər qəti xuli-qanlıq etmişdir». «Cəfər cinayət məcəlləsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş xuliqanlığı etmişdir». Bu iki fikir eynidir, buna görə də onları müxtəlif şəkildə qələmə vermək doğru olmazdı.

Digər tərəfdən, mühakimə prosesində çoxmənalı sözlərin (omonimlərin) işlənilməsi müxtəlif fikirlərin səhvən eyniləşdirilməsi ilə nəticələnə bilir. Məsələn, «cərimə» həm inzibati tədbir kimi, həm də cinayət məcəlləsində nəzərdə tutulmuş cəza növü kimi işlənilir. Təbiidir ki, müxtəlif məzmunlu malik olan bu anlayışları eyni bir mənada götürmək səhv deməkdir.

Müxtəlif fikirlərin eyniləşdirilməsi səhvi aşağıdakı halda da özünü göstərir. İnsanlar öz pəşəsindən, məşğul olduğu elm sahəsindən və həyat təcrübəsində asılı olaraq eyni bir sözü müxtəlif mənalarda işlədir. Məsələn, "böhtən" sözü hüquqsuna naslıqda başqasını ləkələməyə yönəlmüş yalan məlumatın bilərəkdən yayılması adlanan cinayət əməlini ifadə edir. Adı danışında və digər fəaliyyət sahələrində isə çox vaxt "böhtən" sözü geniş mənada götürülür, yəni hər cür yalani ifadə edir.

Eyniyət qanununun pozulması həm də o zaman baş verir ki, mühakimə prosesinin iştirakçıları müzakirə olunan mövzudan kənara çıxır, müzakirə obyekti özbaşına dəyişir və anlayışları da digər mənalarda götürürler. Məsələn, deyək ki, idealizmdən söhbət gedərsə, müzakirə obyekti aşağıdakı kimi dəyişilir: idealist ideala inanan, yüksək məqsədlər uğrun-

da çarışan adamdır. Yaxud da materialist sözü ətrafında gedən mühakimə aşağıdakı kimi dəyişilmiş şəkil alır: materialist maddi imkanlarını artırmağa, var-dövlət toplamağa, şəxsi varlanmağa meyl göstərən adamdır.

Mühakimə prosesində müxtəlif mənali anlayışların eyniləşdirilməsi, *anlayışların dəyişdirilməsi adlanan* məntiqi səhv ilə nəticələnir. Bu səhvə bilməyərəkdən və ya şüurlu surətdə, bilərəkdən yol verilir.

Eyniyyət qanununun tələblərinə əməl olunmadıqda həm də belə bir səhv özünü göstərir. *Bu, tezisin dəyişdirilməsi* adlanır. Həmin səhv bunda təzahür edir ki, sübut və ya təkzibetmə prosesində, əvvəldə irəli sürülmüş tezis bilərəkdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən başqası ilə əvəz olunur. Adı səhbət və ya elmi mübahisə iştirakçıları bu və ya digər şəxsin söyləmədiyi fikri ona aid edirse, belə səhvə yol vermiş olur.

Eyniyyət qanununun tələblərinə əməl etmək hüquqsünsəhdə xüsusilə mühümdür. İstintaq praktikasında geniş tətbiq olunan tanıma əmlayıyyəti buna sübuditdur. Həmin əməliyyat nəticəsində zərərçəkən, şübhəli hesab olunan və müqəssirlilikdə günahlandırılan şəxslər üzləşdirilir, onların özlerinin, yaxud da tapılmış müxtəlif əşyaların və predmetlərin eyni olduğu müəyyənləşdirilir.

İstintaq gedişində həm də şəxslərin və ya predmetlərin identifikasiyası (eyniləşdirilməsi) tətbiq olunur. Məsələn, atılmış güllənin hansı silah növünə aid olduğu və ya müqəssirdə tapılmış məktubun kim tərəfindən yazılışı müəyyənləşdirilir. Bütün bunlar istintaqın düzgün gedişi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

2. Ziddiyyətsizlik qanunu

İstənilən predmetdə eyni vaxtda müəyyən bir əlamətin olduğunu və həm də olmadığını söyləmək mümkün deyildir. Belə ki, formal məntiqi baxımdan fikrin ziddiyyətliliyi yol verməzdir, o idrak prosesində dolaşıqlıq yaradır. Doğrudan da

eger A obyektins hər hansı bir əlamət maxsusdursa, insan da öz mühakiməsində bunu iqrar etməlidir. İnsan eyni bir şeyi iqrar ve eyni zamanda inkar etdiyidə, o mənviqi ziddiyəyyətə yol vermiş olur. Ziddiyəyyətsizlik qanunu, təsəkkürdə ziddiyəyyətə yol verilməməsinə tələb edir. Həmin qanun belə ifadə olunur: *iki bir-birinə eks mühakimənin (hökmlərin) hər ikisi eyni zamanda eyni bir münasibətdə həqiqi ola bilməz, onlardan ən azı biri yalandır.*

Bu qanuna əsasən «a» və «qeyri-a» fikirləri (yəni biri digərini inkar edən iki fikir) eyni zamanda həqiqi deyildir. Simvolik şəkilde ziddiyəyyətsizlik qanunu aşağıdakı kimi ifadə olunur: $(P \wedge \neg P)$. Oxunuşu: «p-ni və onun inkarını eyni vaxtda həqiqi hesab etmək olmaz». Məsələn, «Araz çayı Kürün qoludur» və «Araz çayı Kürün qolu deyildir» hökməri eyni vaxtda həqiqi ola bilməz.

Ənənəvi mənviqdə ziddiyəyyətsizlik qanunu aşağıdakı şəxem ilə göstərilir: $a \wedge \neg a$. Qeyd olunmalıdır ki, bu ziddiyəyyətsizlik qanununun məzmununu tam əhatə etmir. Belə ki, bu halda həmin qanun yalnız zidd (kontradiktor) hökmələrə (a və qeyri-a) aid edilir. Eks (kontrar) hökmələr isə bu formulda əhatə olunmur. Halbuki ziddiyəyyətsizlik qanunu bütün uyuşmayan hökmələrdə (həm eks, həm də zidd) fəaliyyət göstərir. Yəni yuxarıdakı hər iki növ hökmər eyni vaxtda həqiqi ola bilmir. Lakin zidd hökmələrdən fərqli olaraq, eks hökmələrin hər ikisi eyni vaxtda yalan ola bilər.

Ziddiyəyyətsizlik qanunu sübut edir ki, eyni bir obyekt haqqında müəyyən bir fikri iqrar etməklə yanaşı öz-özüümüzün, ziddinə gedərək aşağıdakı fikirlərə yol verə bilmərik: a) dediyimizin inkarına; b) həmin predmet haqqında deyilən fikrin inkarına; c) həmin vaxtda dediyimiz fikrin inkarına; ç) haqqında səhbət gedən münasibətdə söylənilən fikrin inkarına.

Başqa sözlə deyilsə, aşağıdakı dörd tipdən olan hökmər eyni zamanda həqiqi ola bilməz:

- 1) «Bu S-P-dir» və «Bu S-P deyil».
- 2) «Heç bir S-P deyil» və «Bütün S-lər P-dir».
- 3) «Bütün S-lər P-dir» və «Bəzi S-lər P deyil».

4) «Heç bir S-P deyil» və «Bəzi S-lər P-dir».

Ziddiyətsizlik qanununun anlaşılmasında dəlaşıqlıqla yol verilməməlidir. Məsələn, əgər biz bir predmetə müəyyən bir əlamətin məxsus olduğunu, eyni zamanda digər əlamətin olmadığını söyləyirikse, burada heç bir ziddiyət yoxdur. Eynilə də bir predmetə dair müxtalif vaxtlarda deyilmiş fikirlərin üst-üstə düşməməsi ziddiyət deyildir. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, eyni bir predmetə müxtalif münasibətlərdən və səpkilərdən yanaşıldığda, söylənilən fərqli fikirləri ziddiyətli hesab etmək olmaz.

Dünyadakı hadisə və proseslərin keyfiyyət müəyyənliliyi, onların xassələrinin sabit xarakter daşımıası, ziddiyətsizlik qanununun obyektiv əsasını təşkil edir. Gerçekliyin bu tərəfini müvafiq surətdə əks etdirərək, həmin qanun tələb edir ki, bu mənada ziddiyətli mühakimələrə yol verilməsin.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, ziddiyətsizlik qanunu hər cür ziddiyətləri inkar edir. Bu məsələdən danışarkən formal məntiqi ziddiyətli ilə dialektik ziddiyətləri bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Belə ki, bürinci növ ziddiyətlər mühakimə prosesində yol veriləndəlaşıqlığı, qeyri-aradılılığı ifadə edir. Bundan fərqli olaraq dialektik ziddiyətlər varlığı bütün sahələrdə-təbiətdə, cəmiyyətdə və təfəkkürdə mövcuddur. Bunlar obyektiv dünyadan və insan idrakinin inkişafının daxili mənbəyi rolunu oynayır. Dialektikanın əkslikləri vəhdəti və mübarizəsi qanunu ən əlümü xarakter daşıyır, inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir. Buna görə də yuxarıdakı ziddiyət növlərinən birincisi, yəni formal-məntiqi ziddiyətlər düzgün aparılmayan təfəkkür prosesinin məhsuludur. İkinci növ ziddiyətlər (dialektik ziddiyətlər) isə real həyat ziddiyətləri kimi mövcuddur və idrakda müstəsna rol oynayır.

Formal məntiqin ziddiyətsizlik qanununa əməl edilməsi insana öz fikirlərində, habelə başqasının mülahizələrində ziddiyətliyi aşkar etməyə və aradan qaldırmağa kömək edir. Bu qanun həm də fikir və hərəkətlərdə özünü göstərən hər cür

qeyri-dəqiqliyə, ardıcılılığı tənqid münasibət aşilanması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Ziddiyətsizlik qanunun tələblərinə əməl etmək istintaq və məhkəmə prosesində xüsusilə vacibdir. Belə ki, şahidlərin ifadələrində, müqəssirlikdə ittiham olunanın və ya zərərçəkənin verdiyi məlumatlarda özünü göstərən ziddiyətləri aşkar etmək və aradan qaldırmaq məharəti, istintaq və məhkəmə praktikasında mühüm rol oynayır. Bu qanun tələb edir ki, müəyyən cinayət hadisəsinə aid faktları ümumiləşdirməklə müxtəlif versiyalar işləyib hazırlayarkən məlumatların və ya versiyaların ziddiyətliliyinə yol verilməməlidir. Lakin elə hallar olur ki, müstəntiq özünün həqiqətə yaxın hesab etdiyi versiyani irəli sürür, onu davam etdirərkən bu versiyaya zidd olan faktları nəzərə alır, onlara heç bir məhəl qoymur. Nəticədə istintaq prosesi səhv istiqamətdə gedir ki, bu da çox vaxt arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Yaxud da bilavasitə məhkəmə gedişində ittihamçı və müdafiəçi, iddiaçı və cavabdeh bir-biriye ziddiyət təşkil edən müddeəalar irəli sürür, onları əsaslandırmağa və başqalarının dəlillərini rədd etməyə cəhd göstərirler. Belə hallarda da ziddiyətsizlik qanununa riayət etmək, cinayət işi üzrə olan bütün şərait və amilləri dərinəndən nəzərdən keçirmək, onlardakı ziddiyətləri aşkar edib, aradan qaldırmaq, ədalətli məhkəmə hökmü çıxarmaq baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

3. Üçüncüyü istisna qanunu

Yuxarıda qeyd olundu ki, ziddiyətsizlik qanunu həm əks hökm'lərə, həm də zidd hökm'lərə (bütövlükdə uyuşmayan hökm'lərə) aiddir. Bu qanun sübut edir ki, həmin hökm'lərdən biri mütləq yalandır. Lakin digər hökmün məntiqi qiyməti qeyri-müəyyən xarakter daşıyır. Belə ki, o həm həqiqi, həm də yalan ola bilər.

Üçüncüyü istisna qanunu buna əsaslanır ki, bu və ya digər hökm ya həqiqi, ya da yalan ola bilir. Həmin qanun zidd

hökmlərdə fəaliyyət göstərir. *O belə ifadə olunur: verilmiş iki zidd hökmdən biri həqiqi, digəri isə yalandır, üçüncü heç nə ola bilməz.*

Simvolik məntiqdə həmin qanun belə yazılır: $PV\bar{P}$. Məsələn: «Məhkəmənin bəzi qərarları ittihamədicidir» hökmü yalandırsa, onda «Məhkəmənin bəzi qərarları ittihamədici deyildir» hökmü doğru olacaqdır.

Üçüncüyü istisna qanununun fəaliyyət göstərdiyi zidd hökmlər həm də bir-birini inkar edən hökmlər adlanır. Bu cür inkari hökmlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. «Bu S-P-dir» və «Bu S -P deyil»; 2. «Bütün S-lər P-dir» və «Bezi S-lər P deyil»; 3. «Heç bir S-P deyil» və «Bezi S-lər P-dir».

Qeyd olunmalıdır ki, zidd hökmlər arasındaki ($A \vee O$; $E \vee I$) münasibətlər hər iki qanuna-ziddiyətsizlik və üçüncüyü istisna qanununa tabedir. Konkret halda təsir göstərən qanunun bunlardan məhz hansı olduğunu bilmək üçün aşağıdakını yadda saxlamaq lazımdır: eks hökmlərin ($A \vee E$) hər ikisi eyni vaxtda həqiqi ola bilməz, lakin onların hər ikisi eyni vaxta yalan ola bilər. Ona görə də burada üçüncüyü istisna qanunu deyil, ziddiyətsizlik qanunu fəaliyyət göstərir. Deyilənlərdən aydın olur ki, ziddiyətsizlik qanunu daha geniş məzmunlu malikdir (həm eks, həm də zidd hökmlərdə vardır). Bundan fərqli olaraq üçüncüyü istisna qanunu yalnız zidd hökmlərə aiddir.

Hər iki qanun üçün propositional dəyişənlərin (eyni bir hökm və onun inkari – a və \bar{a}) müəyyən olunma sahəsi eynidir (yalnız zidd hökmlər nəzərdə tutulur). Odur ki, de Morganın ikiqat inkari ixtisar etmə qanununa və dizyunksiyanın komutativliyi qanununa əsaslanmaqla, onlardan birini digəri vasitəsilə ifadə etmək mümkündür. Bu əməliyyat sadə ekvivalent dəyişmələr etmək yolu ilə aşağıdakı formada həyata keçirilir:

$$a \wedge a = a \vee a = a \vee \bar{a}$$

Üçüncüünü istisna qanunu da fikrin ardıcılığını ve ziddiyətsizliyini gösterir, burada ziddiyətə yol vermeməyi tələb edir.

Üçüncüünü istisna qanunu iki zidd hökmən birinin mütləq yalan olduğunu sübut edir. Lakin bu qanuna əsasən biz, məhz hansı hökmün həqiqi olduğunu söyləyə bilmirik. Bunu müəyyənləşdirmek üçün praktikaya müraciət etmək, hansı hökmün gerçəkliliyə uyğun gelib-gelmediyini aydınlaşdırmaq tələb olunur. Deməli, bu qanun insanları həqiqəti axtarmağa düzgün istiqamətləndirilir. Nəzəriyyədə və praktikada bu qanunun tələblərinə riayət etməmək, qarşıya çıxan suala dəqiq surətdə «hə» və ya «yox» deməmək, nə isə bir aralıq yol göstərmək, prinsipsizliyi ifadə edir. Qeyd olunan qanunun hüquq praktikasında rolu əvəzsizdir. Bu, onunla izah olunur ki, istintaq və məhkəmə gedişində bu və ya digər məsələni dəqiq həll etmək xüsusilə vacibdir. Yəni qəti müəyyən etmək lazımdır: fakt sübuta yetirilmişdir, yoxsa yox? Müqəssirlilikdə ittihəm olunan cinayətkardır, yoxsa cinayətkar deyildir?

Üçüncüünü istisna qanunundan danışarkən onun fəaliyyətindəki aşağıdakı spesifiklik nəzər alınmalıdır. Bəzən təbiət, cəmiyyət və idrak prosesində qarşıya çıxan məsələlərə qəti şəkildə «hə» və ya «yox» şəklində birmənəli cavablar vermək olmur. Xüsusən də gələcəkdə baş verəcək prosesləri irəlicədən söyləyərkən, belə qeyri-müəyyənlik labüddür. Buna görə də qeyd olunmalıdır ki, həmin qanun bəzi hallarda qismən və məhdud formada fəaliyyət göstərir. Məsələn, biz aşağıdakı iki zidd hökmün hansının doğru və hansının yalan olduğunu söyləyə bilmərik: 1) «Gələn il Günsə tutulması baş verəcəkdir». 2) «Gələn il Günsə tutulması baş verməyəcəkdir».

4. Kafi əsas qanunu

İnsanların müxtəlif faktlar, hadisələr və prosesler haqqında söylədiyi fikirlər həqiqi və ya yalan ola bilir. Bu və ya digər fikrin həqiqiliyi onu kifayət qədər əsaslandırmaq yolu ilə müəyyənləşdirilir. Buradan aydın olur ki, istonilen həqiqi fikir

kafi dərəcədə əsaslandırılmalıdır. Yalnız bu halda onun həqiqi olduğunu, yəni gerçəklilikə uyğun olduğunu söylemək olar. Fikrin bu cür sübut olunmasının, əsaslandırılmasının zəruriliyi formal məntiqin kafi əsas qanununda aşağıdakı kimi göstərilir: *Hər bir fikir yalnız kifayət qədər əsaslandırıldıqda həqiqi hesab olunur..*

Yalnız həqiqi fikri əsaslandırmaq lazımdır. Yalan fikri əsaslandırmaq olmaz və buna ehtiyac yoxdur. Başqa qanunlardan fərqli olaraq kafi əsas qanununun dəqiq formulu yoxdur (çünki o sərf məzmunla bağlıdır). Lakin aydın olmaq üçün bu qanunu şərti olaraq aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: "Əgər b həqiqidirsə, onda o, a əsasına malikdir".

Fikirlərin həqiqiliyi müxtəliif yollar və vasitələrlə əsaslanırla bilər. Məsələn, "Cəfər bu cinayət hadisəsini törətmüşdür" hökmünü əsaslandırmaq üçün biz şəxsi təcrübə və müşahidəmizdən istifadə edə bilərik (əgər Cəfər hamın cinayət hadisəsini törətdiyini öz gözlərimizlə görmüşükse). Lakin fikrin həqiqiliyini əsaslandırmaq üçün şəxsi təcrübə kifayət deyildir. Bu işdə başqalarının təcrübəsinə və mülahizələrinə müraciət etmək zəruriidir.

İnsanlar öz biliklərini əsaslandırmaq üçün bəşəriyyətin elmi təcrübəsindən, onu ifadə edən qanunlardan, müddəalar dan və aksiomlardan istifadə edirlər. Bunların əhəmiyyəti ondadır ki, onlar bəşəriyyətin praktikasında, təcrübəsində sinəqdan keçirilmişdir və sübuta ehtiyacı olmayan aksiomlar kimi qəbul olunur. Buna görə də hər hansı bir konkret hadisəni izah edərkən, biliyi əsaslandırarkən, onlara arxalanmaq mümkün və zəruriidir. Elmin qanun və prinsipləri bəşəriyyətin ictimai tarixi praktikasını ümumiləşdirdiyi üçün biz öz fikirlərimizi əsaslandırmaq istəyərkən, hər dəfə şəxsən təcrübə keçirməyə ehtiyac hiss etmirik. Buna görə də biz biliklərimizi məntiqi yol ilə yəni bilavasits praktiki yoxlamaya müraciət etmədən əsaslandırma bilərik. Məsələn, əgər a hökmünün həqiqiliyindən, b hökmünün həqiqiliyi irəli gəlirsə, onda a hökmü b hökmünün əsası, b hökmü isə bu əsasın nəticəsi hesab olunur.

Əsas və nəticə arasındakı əlaqə, implikasiya vasitəsilə göstərilir. $p \rightarrow q$. Bəzən elə olur ki, əsasın özünü də əsaslandırmaq lazıム gəlir. Məsələn, əgər z hökmü q hökmü vasitəsilə əsaslandırırsa və sonuncu da öz növbəsində P hökmü ilə əsaslandırırsa, onda bir-birilə bağlı aşağıdakı hökmər alınır: $(p \rightarrow q) \wedge (q \rightarrow z)$.

Əsashlıq, məntiqi təfəkkürün çox mühüm xassəsidir. Xüsusilə də elmi təfəkkür, elmi xarakterli müddəə və fikirlər əsaslandırılmadan keçinə bilməz. Əsaslanmamaq, müxtəlisf fikirləri ehkam kimi, kor-koranə etiqad kimi qəbul etmək, qeyri-elmi təfəkkürə xas olan keyfiyyətdir.

Kafı əsas qanunu müxtəlisf qəbildən olan cəhalət, xürafat və köhnəlik qalıqları ilə bir araya sığdır. Məsələn: "Güzgünün simması bədbəxtlik əlamətidir", "Duz dağılarsa evdə dava düşər" və s.

Kafı əsas qanunu mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Onun vasitəsilə həqiqinin yalandan ayırmaq və düzgün nəticələr əldə etmək mümkündür.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Formal -məntiqi qanunlar təfəkkür prosesinin hansı xassələrini ifadə edir?
2. Eyniyyət qanunu mühakimə prosesində hansı rol oynayır?
3. Ziddiyətsizlik qanununun mahiyyəti və idrakda əhəmiyyəti nədədir?
4. Üçüncüyü istisna qanununu nədir və hansı hökmərdə fəaliyyət göstərir?
5. Kafı əsas qanununun mənası və əhəmiyyəti nədir?
1.Aşağıdakı formüllərin düzgün olub-olmadığını cədvəl vasitəsilə sübut edin: $(p \vee q) \rightarrow (q \vee p)$; $(p \wedge q) \rightarrow (q \wedge p)$; $(p \vee q) \vee r \rightarrow p \vee (q \vee r)$; $(p \wedge q) \wedge r \rightarrow p \wedge (q \wedge r)$.

2. Verilmiş anlayışların və hökmərin məzmunu eyniləşdirilsə, eyniyət qanunun tələbləri pozularmı?

a) pedaqoq və müəllim; b) Azərbaycanda ən böyük göl və dünyada ən böyük göl; c) Azərbaycan mətbuatının banisi və H.Zərdabi.

b) Qatar Bakıdan Yevlax istiqamətində yola çıxdı-Qatar Bakıdan Şəki istiqamətində yola çıxdı. b) İnstitutumuzun tələbələri rayon üzrə şahmat yarışının qalibi oldular-Rayon üzrə şahmat yarışında qalib adını institutumuzun tələbələri qazandılar.

3. Aşağıdakı anlayış və hökmərdən eyni vaxtda həqiqi ola bilənləri göstərin:

a) isti dondurma; b) hava gəmisi; q) dəniz şiri.
b) Cəfər qrupumuzun ən yaxşı tələbəsidir.-Cəfərin bu sessiyada akademik borcu yoxdur. c) Bizim məşədəki bütün göbələklər zəhərlidir. Bizim məşədə yalnız zəhərsiz göbələklər bitir-Bizim məşədə bitən göbələklərin heç biri zəhərli deyildir-Bizim məşədəki göbələklərin bəzisi zəhərlidir. ç) Bütün məsələlər həll olunmuşdur-Bəzi məsələlər həll olunmamışdır. d) Bəzi hökmər cümlələrdə ifadə olunur-Bütün hökmər cümlələrdə ifadə olunur.

4.Aşağıdakı hökmərin eyni vaxtda yalan ola bilibilmədiyini müəyyənleşdirin:

a) Heç bir işqalçılıq müharibəsi ədalətli deyildir-Bəzi işqalçılıq müharibələri ədalətlidir. b) Yer kürəsi Gənəş ətrafında fırlanır-Gənəş Yer kürəsi ətrafında fırlanır. c) Hərəkət fasılısız və fasılılı xarakter daşıyır-Hərəkət fasılılı və fasılısız xarakter daşımır. ç) Mars və Venera planetlərində həyat vardır-Mars və Venera planetlərində həyat yoxdur.

5. Aşağıdakı hökmərdən elə cüt hökməri seçin ki, biri digəri üçün kafi dərəcədə əsas olsun.

I. a) hökmər gerçəkliliyi eks etdirir; b) hökmər tərkibinə anlayışlar daxildir; c) hökmər dildə cümlə vasitəsilə ifadə olunur; ç) hökmər sadə və mürəkkəb növlərə bölünür; e) hökmər yalan və

ya həqiqi olur; ə) hökmde bir subyekt və predikat və ya çoxlu subyektlər və predikatlar olur.

II. a) Anlayışların məzmunu və həcmi vardır; b) Anlayışlar mücərrəd və konkret olur; c) Anlayışlar söz və ya söz birləşmələri vasitəsilə ifadə olunur; ç) Anlayışlarda predmetlərin xassələri və onlar arasındaki münasibətlər eks olunur.

5-ci mövzu: ƏQLİ NƏTİCƏ

1. Əqli nəticənin ümumi səciyyəsi

Ən çox istifadə olunan təfəkkür formalarından biri də əqli nəticədir. Bu formanın xüsusi rolu onunla izah edilir ki, insanlar heç də həmişə dünyadakı hadisə və prosesləri bilavasitə öyrənməklə biliklər əldə etmirlər. Bu işdə çox vaxt əvvəldə məlum olan hazır biliklərdən istifadə olunur. Belə biliklərə nəticə çıxarmaq yolu ilə əldə olunan biliklər deyilir. Qeyd olunan prosesin məntiqi forması əqli nəticə adlanır.

Əqli nəticə elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə bir və ya bir neçə hökmən yeni hökm hasil edilir.

Əqli nəticədə bir və ya bir neçə həqiqi hökm qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilir. Hər bir əqli nəticə müqəddimələrdən və nəticədən (yekun biliyindən) ibarət olur. Verilmiş çıxış hökmələri müqəddimələr adlanır. Nəticə dedikdə müqəddimələrdən məntiqi yol ilə hasil edilmiş yeni hökm başa düşülür. Aşağıda ki əqli nəticəyə diqqət yetirək:

- 1) Bütün ağaclar bitkidir;
- 2) Pahid ağacdır;
- 3) Pahid bitkidir.

Burada 1 və 2-ci hökmələr müqəddimə hökmələrini, 3-cü isə nəticəni (yekun biliyini) ifadə edir.

Müqəddimələrdən məntiqi qaydalara əsaslanmaqla yekun biliyi əldə etmə əməliyyatına nəticə çıxarmaq deyilir. Bu əməliyyat əqli nəticədə çox geniş istifadə olunur. Yekun biliyi-

nin həqiqiliyi müqəddimələrin həqiqi olmasından və nəticə çıxarma məntiqi əməliyyatının düzgülüyündən asılıdır.

Formal məntiq müxtəlif əqli nəticələr çıxarmağın məntiqi qaydalarını öyrədir. Əgər müqəddimələr doğrudursa, bu qaydalara əməl etməklə alınan məntiqi nəticə də yalan ola bilməz. Başqa sözlə deyilsə, B ifadəsi A və B həqiqi hökmərindən çıxarılan məntiqi nəticədirse, onda bu hərfi işaretləri ifadə edən aşağıdakı yormıl: $A \rightarrow B$ həqiqidir, yəni məntiqi qanundur.

Üç hökmdən ibarət belə bir nümunə götürək: 1) Əgər Vəli Nailənin qardaşıdırsa və ya oğladursa, onda Vəli və Nailə qohumdurlar; 2) Vəli və Nailə qohumdurlar. Bu hökmərindən belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olarmı ki, «Vəli Nailənin qardaşıdır». Belə görünə bilər ki, bu cür məntiqi nəticə həqiqidir. Bunu dəqqiləşdirmək üçün həmin əqli nəticənin formalasını tərtib etmək lazımdır. Bunun üçün «Vəli Nailənin qardaşıdır» hökmünü «a» hərfi ilə, «Vəli Nailənin oğladur» hökmünü «b» hərfi ilə «Vəli və Nailə qohumdurlar» hökmünü «c» hərfi ilə işaret edək. Onda bu hökmərə və nəticəni xəttin altında simvolik şəkildə belə yazmaq olar:

$$\underline{(a \vee b) \rightarrow c_1 c_2 \bar{b}}$$

a

Əlbəttə yuxarıdakı nəticə həqiqi olmaya də bilər. Yəni Vəli Nailənin atası, dayısı və ya hər hansı başqa qohumu ola bilər.

Qeyd olunmalıdır ki, məntiqi ardıcılıq və məntiqi nəticə o vaxt mümkün olur ki, müqəddimələr məzmunca bir-biri ilə əlaqəlidir. Əgər hökmərən məzmunu müxtəlifdirse, onlardan nəticə çıxarmaq mümkün olmur. Məsələn: "Cəfər tələbədir" və "Müqəssirin özünü müdafiə etmək hüququ vardır" hökmərindən heç bir nəticə çıxarmaq olmaz, çünki onlar məzmunca müxtəlifdir və deməli, məntiqi əlaqələri yoxdur.

Nəticə çıxarma qaydalarının dəqiqliyinə görə əqli nəticənin iki növünü fərqləndirirlər: demonstrativ (zəruri) və qeyri-demonstrativ (həqiqətə bənzər). Birinci növdə nəticə zərurən

müqəddimələrdən irəli gəlir, başqa sözlə, belə nəticələrdə məntiqi ardıcılıq həqiqi məntiqi qanun kimi çıxış edir. Qeyri-demonstrativ əqli nəticələrdə isə müqəddimələrdən nəticə çıxarma ehtimalı ardıcılılığı ifadə edir.

Əqli nəticə məntiqi ardıcılığın istiqamətinə görə müəyyən növlərə bölünür. Bu bölgü müqəddimələrdə və nəticədə ifadə olunan biliklərin ümumilik dərəcəsindən asılı olaraq aparılır: a) **deduktiv** (izah etmək, nəticə çıxarmaq deməkdir) əqli nəticə-məntiqi ardıcılıq ümumidən xüsusiyyə doğru gedir; b) **induktiv** (yönəltmə, aidetmə sözündəndir) əqli nəticə-məntiqi ardıcılıq xüsusidən ümumiyyə yönəlir; c) **analoji** (traduktiv, yerdəyişmə deməkdir) əqli nəticə-məntiqi ardıcılıq xüsusidən xüsusiyyə doğru istiqamətlənir.

Deduktiv əqli nəticə fikrin ümumi bilikdən xüsusi biliyə doğru gedisi ilə səciyyələnir və bu cür məntiqi ardıcılıq zəruri-dir. Başqa sözlə, *deduksiya, əqli nəticənin elə növüdür ki, burada verilmiş ümumi biliyə əsaslanmaqla, yeni xüsusi bilik əldə edilir.*

Məsələn,

Bütün balıqlar qəlsəmə ilə nəfəs alır.

Bütün nərələr balıqdır.

Bütün nərələr qəlsəmə ilə nəfəs alır.

Burada birinci müqəddimə ümumi iqrarı hökmür və daha geniş ümumiləşməni ifadə edir. Məntiqi ardıcılığın ümumidən xüsusiyyə doğru gedisi prosesində alınan nəticə (Bütün nərələr-qəlsəmə ilə nəfəs alır) yeni bilik isə ona nisbətən daha az ümumiyyə malikdir. Çünkü bu halda biz əqli nəticəni cinsə (sinfə) məxsus əlamətin ona daxil olan növə (yarımsinflə) aid etmək yolu ilə qururuq.

Qeyd olunmalıdır ki, deduksiya yolu ilə alınan yekun biliyini (nəticəni) xüsusi hökmər ilə qarışdırmaq olmaz. Xüsusi hökmərin sxemi (yuxarıda deyildiyi kimi) belədir: «Bəzi S-lər P-dir» və «Bəzi S-lər P deyil».

2. Nəticəçixarma qaydası anlayışı

Əqli nəticənin düzgülüyü nəticə çıxarma qaydalarına əməl olunmasından çox asılıdır. Məhz bu qaydalar bize müəyyən növdən olan müqəddimələrdən digər növ hökmə (nəticəyə) keçməyə imkan verir. Məsələn, deyək ki, bizə aşağıdakı formalarda olan iki müqəddimə verilmişdir: 1) « aVb » və 2) « \bar{a} ». Bu halda nəticə çıxarma qaydasına əsaslanaraq « b » hökmünə keçə bilirik. Həmin kecid belə ifadə olunur: $((aVb) \wedge \bar{a}) \rightarrow b$. Bu formul həqiqidir və məntiqi qanuna uyğundur.

Məntiq elminin mühüm bir xüsusiyyəti ondadır ki, o hər hansı obyekt haqqında müəyyən informasiyaya, biliyə malik olduqdan sonra həmin obyektdə olan digər cəhətləri yeni bilik formasında aşkar etməyə imkan verir. Məsələn, hələ qədimdə insanlar Ayın və Günaşın hərəkətini müşahidə etməklə və bu müşahidələrdən məntiqi nəticələr çıxarmaqla Güneşin və Ayın tutulmasını irəlicədən söyləyə bilirdilər.

Məntiq elminin digər bir səciyyəvi cəhati aşağıdakindan ibarətdir: müqəddimələrdən çıxarılan hər cür nəticə müəyyən dərəcədə formallaşdırmanı nəzərdə tutur. Başqa sözə o, biliklərin ifadə olunması üsullarına və bu ifadələrin dəyişilməsi üsullarına aid olan ümumi qaydalar əsasında həyata keçirilir. Bizim malik olduğumuz vasitələrdən asılı olaraq belə formallaşdırma üsulları çox ola bilər (ən sadəsi budur ki, eyni bir mənanı müxtəlif dillərdə ifadə etmək olur). Lakin hər bir halda fikrin maddi ifadə forması olan dildən istifadə edilməlidir.

Nəticəçixarma üsullarının formallaşdırılması hər şeydən əvvəl bundan ifadə olunur ki, hər bir pillə yalnız əvvəlcədən hazır nəticə çıxarma qaydalarına müvafiq surətdə həyata keçirilir. Bu qaydalar məhz fikrin maddi işarələrinin köməyi lə göstərilən formullarda əməliyyat aparma üsullarına aiddir. Bunnular arasında spesifik məntiqi xarakter daşıyan sabit kəmiyyətlər (konstantlar) vardır. Riyazi məntiqdə isə onlar konyun-

ksiya, dizyunksiya, inkar, implikasiya, ekvivalentlik, ümmilik kvantoru və mövcudluq kvantorudur.

Nəticə çıxarma qaydalarının seçilməsi ixtiyari deyildir. Onlara aşağıdakı tələblər verilir: 1) onlar həqiqi müqəddimələrdən, yalnız həqiqi nəticə çıxarmağa imkan verməlidir. 2) onlar müəyyən sistemdə ziddiyətsiz olmalıdır, yəni bir üsul ilə a formulu, digər bir üsul ilə ā formulu çıxarılmamalıdır. Əks halda təkcə həqiqi deyil, həm də yalan nəticə çıxarılırla bilər. 3) Nəticə çıxarma qaydaları sistemi tam (dolğun) tətbiq olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, yalnız həmin qaydalardan istifadə etməklə biz istənilən məzmunca həqiqi və həmin sistemin terminləri ilə ifadə olunan müqəddimələrdən məntiqi irəli gələn nəticə çıxarmaq mümkündür.

Birbaşa nəticə çıxarmaq qaydaları ilə *dələyi yolla* nəticə çıxarma qaydalarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Birinci qəbildən olan qaydalar verilmiş həqiqi müqəddimələrdən həqiqi nəticə çıxarmaq imkanı verir. Bilavasitə (*dələyi*) nəticə çıxarma qaydaları başqa doğru nəticələrə əsaslanmaqla nəticə çıxarmağa xidmət edir. Bu qaydalar haqqında "Sübut" mövzusunda bəhs olunacaqdır.

Birbaşa nəticə çıxarma qaydaları deduktiv əqli nəticələr-də geniş tətbiq olunur. Bu qaydalar aşağıdakılardır: hökmərin subyekt-predikat strukturundan asılı olan qaydalar; hökmər arasındakı məntiqi əlaqələrə əsaslanan qaydalar (mülahizələr məntiqinin qaydaları). Qəti hökmərdən nəticə çıxarmağın aşağıdakı qaydaları birinci tipə aiddir: 1) hökməri dəyişdirmək vasitəsilə alınan nəticələr; 2) qəti sillogizm, ixtisar edilmiş (qısa) sillogizm (entimema), mürəkkəb (polisillogizm) və mürəkkəb ixtisarı sillogizm (sorit, epixeyrema).

3. Bilavasitə əqli nəticə və onun formaları

Bir müqəddimədən ibarət deduktiv əqli nəticəyə bilavasitə əqli nəticə deyilir. Onun formaları aşağıdakılardır: dəyişdirmə, çevirmə, predikata qarşı qoyma və "məntiqi kvadrat" üzrə əqli nəticə.

Dəyişdirmə bilavasitə əqli nəticənin elə növüdür ki, bu zaman onun keyfiyyəti dəyişilir, kəmiyyəti isə sabit qahr. Yuxarıda deyildiyi kimi, subyekt ilə predikatın əlaqəsinin keyfiyyətinə görə qəti hökmər iqrarı və inkari hökmərə ayrırlar. Ümumi iqrarı hökmər, ümumi inkari hökmərə və əksinə dəyişdirilə bilir. Eləcə də xüsusi iqrarı hökməri xüsusi inkari hökmərə və əksinə dəyişdirmək mümkündür. Dəyişdirmə əməliyyatı ik üsul ilə aparılır: a) həm əlaqənin, həm də predikatın qarşısına inkar işarəsi qoymaqla, yəni ikiqat inkar yolu ilə. Məsələn, S-P-dir → S qeyri P-deyil. «Bütün pələnglər vəhi heyvandırlar». «Heç bir pələng qeyri-vəhi heyvan deyil». b) inkari predikatdan məntiqi əlaqəyə köçürmək yolu ilə. Məsələn, S-qeyri P-deyil → S-P deyil. Məsələn, «Bütün mübtədalar cümlənin 2-ci dərəcəli üzvü deyil» → «Heç bir mübtədə cümlənin 2-ci dərəcəli üzvü deyil».

Dəyişdirmə əməliyyatı hökmərin bütün növlərində (A, E, I, O) aparılır:

1. A → E. «Bütün S-lər P-dir» → «Heç bir S qeyri P deyil». «Bütün mübtədalar cümlənin baş üzvləridir» → «Heç bir mübtədə cümlənin qeyri-baş üzvü deyil».

2. E → A. «Heç bir S-P deyil» → «Bütün S-lər qeyri P-dir». «Heç bir trapesiya düzbucaqlı fiqur deyil» → «Bütün trapesiya-lar qeyri düzbucaqlı fiqurdur».

3. I → O. «Bəzi S-lər P-dir» → «Bəzi S-lər qeyri P-deyil». «Bəzi göbələklər yeyiləndir» → «Bəzi göbələklək yeyilməyən deyil».

4. O → I. «Bəzən S-lər P-deyil» → «Bəzi S-lər qeyri P-dir». «Bəzi insanlar ali-təhsilli deyil» → «Bəzi insanlar qeyri-alı təhsilliidir».

Beləliklə, hökmü dəyişdirmək üçün ondakı məntiqi əlaqəni əksinə çevirmək, predikatı isə ona zidd anlayışla əvəz etmək lazımdır.

Çevirmə elə bilavasitə əqli nəticə formasıdır ki, bu halda əvvəlki hökmün subyekti predikatın, predikat isə nəticə

hökmünün subyekti yerine keçirilir. Başqa sözlə hökmün keyfiyyətinə toxunmadan subyekt ilə predikatın yeri dəyişdirilir.

Çevirmə əməliyyatı hökmlərdə terminlərin ehtiva olunub, olunmaması prinsipinə əsaslanır. Buna uyğun olaraq o iki formada (sədə çevirmə və məhdudlaşdırmaqla çevirmə) həyata keçirilir.

Sədə və ya xalis çevirmə halında hökmün kəmiyyətinə toxunulmur. Əgər hökmün hər iki termini ehtiva olunmuşdursa və ya ehtiva olunmayıbsa, onda o bu formada çevrilir.

Çevirmənin ikinci forması (məhdudlaşdırmaqla çevirmə) o vaxt tətbiq olunur ki, çevrilənən olan hökmədə subyekt ehtiva olunub, predikat isə ehtiva olunmamışdır və ya əksinə, S ehtiva olunmamışdır, P isə ehtiva olunmuşdur.

Öz kəmiyyəti və keyfiyyətinə görə birgə təsnifata daxil olan hökm növlərinin hər biri aşağıdakı kimi çevrilir:

1. Ümumi iqrarı hökmlərdə (A) predikat ehtiva olunmadığı üçün, o xüsusi iqrarı hökmə (I) çevrilir (yəni məhdudlaşdırmaqla çevrilir).

Sxemi belədir: «Bütün S-lər P-dir». «Bəzi P-lər S-dir». Məsələn, «Bütün delfinlər südəmərlər növünə daxildir» «Südəmərlər növünə daxil olan bəzi canlılar delfinlardır».

Lakin ümumiqrarı ayırcı hökmlərdə predikat və subyekt ehtiva olunduğu üçün, belə hökmlər sədə formada, yəni məhdudlaşdırılmadan çevrilir. Onun sxemi belədir: «Bütün S-lər, yalnız S-lər P-dir». «Bütün P-lər S-dir». Məsələn, «Bütün insanların şüuru vardır». —«Bütün şüuru olanlar-insanlardır».

2. Ümumi inkari hökmlərdə (E) həm subyekt, həm də predikat ehtiva olunur. Buna görə də onlar sədə formada ümuminkari hökmə çevrilir. Belə hökmlərin sxemi: «Heç bir S-P deyil».-«Heç bir P-S deyil». Məsələn, «Heç bir trapesiya bərabərtərəfli deyildir»-«Heç bir bərabərtərəfli trapesiya deyildir».

3. Xüsusi iqrarı hökmlər (I) sədə (xalis) şəkildə xüsusi iqrarı hökmlərə (I) çevrilir. Çevrilənən olan hökmədə predikat ehtiva olunmadığı üçün nəticədə də onu ehtiva etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də hökmün kəmiyyəti dəyişilmir. Belə

hökmlərin çevrilmə sxemi aşağıdakı kimidir: «Bəzi S-lər P-dir»-«Bəzi P-lər S-dir». Məsələn, «Qrupumuzun bəzi tələbələri əlaçılıqlar»-«Bəzi əlaçılılar qrupumuzun tələbələridir».

Xüsusi iqrarı ayırıcı hökmlərdə predikat ehtiva olunduğu üçün onlar ümumi iqrarı hökmlərə çevrilə bilirlər. Belə hökmlərin sxemi aşağıdakı kimidir: «Bəzi S-lər və yalnız onlar P-dir»-«Bütün P-lər S-dir». Məsələn, «Bəzi ictimai təhlükəli hərəkətlər və yalnız onlar vəzifə cinayətləridir»-«Bütün vəzifə cinayətləri ictimai təhlükəli hərəkətlərdir». Aşağıdakı hökm də bu qəbildəndir: «Bəzi müsiqiçilər bəstəkardır»-«Bütün bəstəkarlar müsiqiçidirlər».

4. Xüsusi inkari hökmlər (O) bir qayda olaraq çevrilmir. Bu hökmlərdə predikat ehtiva olunur, bu o deməkdir ki, nəticədə də ehtiva olunmalıdır, belə olduqda isə, o ümumi inkari hökm olacaqdır. Məsələn, «Bəzi heyvanlar it deyildir» hökmünü çevirməyə səy göstərəcək həqiqi nəticə almaq olmaz.

Çevirmə yolu ilə əqli nəticə əldə etmək, mühakimə prosesində mühüm rol oynayır. Bu yol ilə biz biliklərimizi dəqiqləşdirir, onun müəyyənlik dərəcəsini artırırıq. Lakin bu prosesdə məhdudlaşdırma qaydasına ciddi əməl olunmalıdır. Əks halda sohvlər labüddür. Məsələn, «Bütün hüquq institutlarının tələbələri məntiq öyrənərlər» hökmündən belə nəticə çıxarılmalıdır: «Bəzi məntiq öyrənənlər hüquq institutunun tələbələridir». Yaxud da: «Bəzi hüquqşunaslar-müstəntiqdir» hökmünü aşağıdakı qaydada çevirmək olar: «Bütün müstəntiqlər hüquqşunasdır».

Predikata qarşı qoymaq əməliyyatı bilavasitə əqli nəticə olmaq forması olmaq etibarilə aşağıdakı səciyyə daşıyır: yeni hökmədə (nəticədə) subyekt çıxış hökmünün predikatına zidd olan anlayış şəklində ifadə olunur, predikat isə ilkin hökmün subyekti olur. Bununla yanaşı məntiqi əlaqə özünün əksinə çevirilir. Başqa sözlə, əvvəlcə P-nin yerinə qeyri P götürürük, sonra S ilə qeyri-P-nin yerlərini dəyişirik, nəhayət məntiqi əlaqənin əksinə çeviririk. Məsələn, «Bütün şirlər vəhşi heyvandırlar»-«Heç bir qeyri-vəhşi heyvan şir deyildir».

Göründüyü kimi, bu növ, əvvəlki iki növün birləşdirilməsinin nəticəsi kimi çıxış edir (əvvəlcə dəyişdirmə, sonra isə çevirmə).

1. Ümumi iqrarı hökmələr (A) bu yol ilə ümumi inkari hökmələrə (E) çevrilir. Məsələn, «Bütün metallar elektrik keçirəndir»-«Heç bir elektrik keçirməyən metal deyildir». A hökmənin predikata görə qarşı qoymannın sxemi belədir:

Bütün S-lər P-dir

Heç bir qeyri P-S-deyil

Alınmış nəticənin doğruluğunu yoxlamaq üçün, ardıcıl surətdə əvvəlcə dəyişdirmə, sonra isə çevirmə əməliyyatlarını aparmaq lazımdır. Çıxış hökmü-«Bütün S-lər P-dir» ümumi inkari hökmə, «Heç bir S qeyri, P deyil» şəklində dəyişilir. Sona rna isə E hökmü qeyri-məhdud şəkildə çevrilərək belə olur: «Heç bir qeyri P-S deyil».

2. Ümumi inkari hökmələr (E) xüsusi iqrarı hökmə (İ) çevrilir. Məsələn, «Heç bir qırmızı göbəlek yeyilən deyil», «Bəzi yeyilməyən göbəlekler qırmızıdır». Yaxud da: «Heç bir işgəlçiliq mühərabəsi ədalətli deyildir»-«Bəzən qeyri ədalətli mühərabələr işgalçıdır». Belə hökmələrin sxemi:

Heç bir S-P deyil

Bəzi qeyri P-lər S-dir.

Dəyişmə və çevirmə vasitəsi ilə nəticənin doğruluğunu yoxlayaqq. İlkin verilmiş ümum inkari hökm «Heç bir S-P deyil» ümum iqrarı hökmə (inkari predikat ilə) dəyişdirilir: «Bütün S-lər qeyri-P-dir». Ümumi iqrarı hökmənin predikati ehtiva olunmadığı üçün, onun çevriləməsi nəticəsində xüsusi iqrarı hökm alınır: «Bəzi qeyri-P-lər S-dir».

3. Xüsusi iqrarı hökmələr (İ) predikata qarşı qoyma yolu ilə dəyişilmir. Belə ki, «Bəzi S-lər P-dir» hökmü dəyişdirildikdə aşağıdakı kimi olar: «Bəzi S-lər qeyri P deyil». Lakin xüsusi inkari hökm bir qayda olaraq çevriləmediyi üçün, xüsusi iqrarı hökmələrdə predikata qarşı qoyma qaydası tətbiq olunmur.

4. Xüsusi inkari hökmələr (O) predikata qarşı qoyma vasitəsi ilə xüsusi iqrarı hökmələr (İ) şəklində salınır. Məsələn, «Bəzi

S-lər P deyil»-«Bəzi qeyri P-lər S-dir». «Bəzi cinayətlər qəsdən törədilmir»-«Bəzi qəsdən törədilməyən hərəkətlər cinayətdir».

Ahənmiş nəticənin həqiqiliyini dəyişmə və çevirmə əməliyyatları vasitəsilə yoxlayaqq. Xüsusi inkari hökm -«Bəzi S-lər P-deyil», Xüsusi iqrarı hökmə dəyişilir «Bəzi S-lər qeyri P-dir». Bu sonuncu hökm isə aşağıdakı xüsusi iqrarı hökmə çevrilir -«Bəzi qeyri P-lər S-dir».

Predikata görə qarşılaşdırma ilə yanaşı **bəzən subyekte** görə qarşılaşdırma da tətbiq olunur. Əvvəlkinin əksinə olaraq bu halda hökm əvvəlcə çevrilir, sonra isə dəyişdirilir. Onun sxemi belədir: «Bütün S-lər P-dir»-«Bəzən P-lər S-dir»-«Bəzi P-lər qeyri S deyil». Məsələn, «Bütün tələbələr təhsil alandır (P)»-«Bəzi təhsil alanlar (P)-tələbədir (S)»-«Bəzi təhsil alanlar (P) qeyri-tələbə deyil (S)».

Yuxarıda deyildiyi kimi, predikata görə qarşılaşdırılmada isə hökm əvvəlcə dəyişdirilir, sonra isə çevrilir. Onun sxemi belədir: «Bütün S-lər P-dir»-«Heç bir S qeyri P deyil»-«Heç bir qeyri P-S deyil». Məsələn, «Bütün tələbələr təhsil alandır»-«Heç bir tələbə təhsil almayan deyil»-«Heç bir təhsil almayan şəxs tələbə deyil».

Predikata qarşı qoyma vasitəsilə bilavasitə əqli nəticə çıxarma, mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, o predikatın həcmində daxil olmayan predmetlərin, verilmiş çıxış hökmünün subyektinin əks etdirdiyi predmetlərə münasibətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu predmetlər arasındaki münasibətləri müəyyənləşdirmək isə biz, biliklərimizi dəqiqləşdiririk, həm də yeni biliklər əldə edirik.

4. Məntiqi kvadrat üzrə əqli nəticə

Bilavasitə əqli nəticənin bu forması A,E,İ və O hökmələri arasındaki münasibətlərə əsaslanmaqla, həqiqi nəticələr əldə etməyi asanlaşdırır. Belə nəticələr aşağıdakılardır:

1. Ziddiyyətsizlik (kontradiktor) münasibətlərində (A və O; E və İ hökmələri) olan hökmələr arasındaki münasibətlər

üçüncüünü istisna qanununa tabedir. Odur ki, bir hökmün həqiqiliyi digərinin yalan olmasını və əksinə, sübut edir. Məsələn, «Bütün metallar elektrik keçirəndir» (A) hökmü doğrudursa, ona əks olan «Heç bir metal elektrik keçirən deyil» (E) hökmü yalan olacaqdır. Yaxud da «Heç bir məhkəmə qərarı bəraət-qazandırıcı deyil» (E) hökmü yalandırsa, ona zidd olan «Bəzi məhkəmə qərarları bəraətqazandırıcıdır» (j) hökmü həqiqi olacaqdır.

Zidd hökmələr arasındaki münasibətlərdən nəticə çıxarma aşağıdakı sxem üzrə qurulur:

$$A_h \rightarrow O_j; A_j \rightarrow O_h; E_h \rightarrow I_i; E_j \rightarrow I_h$$

2. Əks münasibətlərdə (kontrar) olan hökmələrdən, yəni A-E hökmələrindən çıxan nəticələr aşağıdakı kimidir: Onlardan biri həqiqətdirsə, digərinin yalan olduğunu söyləmək olar. Lakin birinin yalan olmasından, digərinin həqiqi olduğu nəticəsini çıxarmaq olmaz. Çünkü bu münasibətdə olan hökmələrin hər ikisi yalan ola bilir. Məsələn, «Ölkəmizin hər bir vətəndaşı Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qanunlarına riayət etməlidir» hökmünün doğruluğu, ona əks olan «Ölkəmizin heç bir vətəndaşı Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qanunlarına riayət etməməlidir» hökmünün yalanlığını sübut edir. Digər tərəfdən «Bütün göbəlekler zəhərlidir» hökmünün yalan olmasından ona əks olan «Heç bir göbəlek zəhərli deyil» hökmünün doğruluğu nəticəsini çıxarmaq olmaz.

Əks hökmələr arasındaki münasibətlər ziddiyətsizlik qanununa tabedir. Onların sxemi aşağıdakı kimidir:

$$A_h \rightarrow E_j; E_h \rightarrow A_j; A_j \rightarrow E? E_j \rightarrow A?$$

3. Qismən uyuşan(subkontrar) münasibətlərdən ($I-O$ hökməri) çıxan nəticələr aşağıdakılardır: Onlardan biri yalandırsa, digəri həqiqətdir. Lakin biri həqiqidirsə, digəri həm həqiqi, həm də yalan ola bilər. Bundan başqa, bu hökmələrin hər ikisi həqiqi ola bilər. Məsələn, «Bəzi həkimlərin tibbi təhsili yoxdur» (O) hökmü yalandırsa, ona əks hökm «Bəzi həkimlərin tibbi təhsili vardır» (I) hökmü doğru olacaqdır. Lakin aşağıdakı hökmələrdən birinin həqiqiliyindən, digərinin yalan

olması nəticəsi çıxmır, o doğru da ola bilər: 1) «Bəzi şahidlər dindirilmişdir» (I); 2) «Bəzi şahidlər dindirilməmişdir» (O).

Subkontrar hökmərin münasibəti sxemi belədir:

$$I_i \rightarrow O_h; O_j \rightarrow I_h; j_h \rightarrow O? O_h \rightarrow I?$$

Beləliklə qismən uyuşan hökmərin hər ikisi yalan ola bilməz onlardan ən azı biri doğru olur.

4. Tabelilik münasibətlərindən (A-İ, E-O hökməri) çıxan nəticələr: Tabeedən hökm doğrudursa, onda tabe olan hökmün doğruluğunu nəticəsini çıxarmaq olar. Lakin tabe olan hökmün həqiqiliyi hələ tabeedən hökmün həqiqiliyini müyyəyan etmir, o həm həqiqi, həm də yalan ola bilər. Məsələn, «Bütün ağaclar bitkidir» (A) hökmünün doğruluğundan «Bəzi ağaclar bitkidir» (I) hökmünün doğru nəticəsini çıxarmaq mümkünündür. Lakin «Bəzi adamların ali təhsili yoxdur» (O) hökmünün doğruluğu onun tabe olduğu «Heç bir adamın ali təhsili yoxdur» (E) hökmünün həqiqiliyi demək deyildir. Bu halda o yaşındır.

Nəticələrin sxemi belədir: $A_h \rightarrow I_h; E_h \rightarrow O_h; I_h \rightarrow A?; O_h \rightarrow E?$

Tabe olan hökm yalandırsa, onda tabeedən hökm də yalan olacaqdır. Lakin tabeedən hökmün yalan olması hələ tabe olanın yalanlığını göstərmir, sonuncu həqiqi də ola bilər, yalan da. Məsələn, «Bəzi göbəlekler bitkidir» hökmü yalandırsa, onun tabe olduğu «Bütün göbəlekler bitkidir» hökmü də yalan olacaqdır. Lakin aşağıdakı hədə tabeedən hökmün yalanlığından (1), ona tabe olan (2) hökmün yalanlığı nəticəsini çıxarmaq olmaz. 1) Bütün göbəlekler zəhərlidir; 2) Bəzi göbəlekler zəhərlidir.

Lakin tabeedici «Bütün şahidlər dindirilmişdir» hökmü yalandırsa, ona tabe olan «Bəzi şahidlər dindirilmişdir» hökmü həm doğru, həm də yalan ola bilər.

Göstərilən qəbildən olan hökmərdən nəticə çıxarmaq sxemləri belədir:

$$I_j \rightarrow A_j; O_j \rightarrow E_j; I_h \rightarrow A? O_h \rightarrow E?$$

Bir hökmün həqiqiliyi və yalanlığının digər hökmərin yalan və həqiqiliyində asılı olduğu haqqında biliklərə malik olmaq, mühakimə prosesində düzgün nəticələr çıxarmağa kömək edir. Bu nəticələrin əsasında duran qaydalara əməl olunmazsa, səhvlər labüddür. Yəni, yalan hökmərə doğru kimi, doğru hökmər isə yalan kimi qələmə verilir.

Mənətiqi kvadrat üzrə əqli nəticə çıxarma bütün fikri əməliyyatlarda, habelə sübütetmə və təkzibetmə proseslərində geniş tətbiq olunur.

5. Deduktiv əqli nəticə. Sadə qəti sillogizm

Yuxarıda əqli nəticənin bilavasitə növlərindən danışıldı. Lakin, mühakimə prosesində çox vaxt bilavasitə (dolayısı ilə) əqli nəticə çıxarma formalarından geniş istifadə olunur. Onlardan biri deduktiv əqli nəticə və ya deduksiyadır. Bu forma onuna səciyyələnir ki, verilmiş iki və daha çox hökmərə, yəni hazır biliklərə əsaslanmaqla, müəyyən mənətiqi qaydalara riayət etməklə yeni bilik əldə edə bilirik. Bu zaman fikrin gedisi ümumi biliklərdən, xüsusi biliklər əldə etməyə doğru yönəlir. Məsələn,

Bütün ağaclar bitkidir.

Cökə ağacdır

Cökə bitkidir

Deduktiv əqli nəticənin ən çox işlənilən növü sadə qəti sillogizmdir (yunanca nəticə, yekun əldə etmək deməkdir). Bu-na bəzən klassik, Aristotel sillogizmi, yaxud da orta termin və sitəsilə əmələ gələn sillogizm də deyilir.

Sillogizm elə əqli nəticə formasıdır ki, burada iki hökmü orta termin vəsiətsilə mənətiqi əlaqələndirmək yolu ilə yeni bir nəticə hökmü çıxarılır. Məsələn:

1) Bütün müstəqil dövlətlərin ərazisi toxunulmazdır.

2) Azərbaycan müstəqil dövlətdir.

3) Azərbaycanın ərazisi toxunulmazdır.

Sadə qəti sillogizm üç hökmən ibarət olur. Onlardan ikisi sillogizmin müqəddimələri, o birisi isə nəticə (yekun biliyi) adlanır. Yuxarıdakı sillogizmdə 1-ci və 2-ci hökmər müqəddimə, 3-cü hökm isə nəticədir.

Biz yuxarıda demişdik ki, hökmün terminləri subyekt və predikatdır. Bundan fərqli olaraq sillogizmin terminləri ona daxil olan anlayışlardır. Hər bir sillogizmdə üç termin (kiçik, böyük və orta termin) vardır.

Kiçik termin dedikdə nəticədə subyekt yerində olan anlayış (yuxarıdakı misalda «Azərbaycanın ərazisi») başa düşülür. Böyük termin isə nəticənin predikatını ifadə edən anlayışdır (bizim misalda «toxunulmazdır» anlayışı). Kiçik termin S və böyük termin P hərfi ilə işarə olunur. Bunlara kənar terminlər deyilir. Kənar terminlərin hər biri sillogizmin bu və ya digər müqəddiməsinə daxildir. Kiçik terminin daxil olduğu müqəddimə kiçik müqəddimə, böyük terminin daxil olduğu müqəddimə isə böyük müqəddimə adlanır. Bizim misalda 1-ci müqəddimə böyük, 2-ci müqəddimə isə kiçik müqəddimədir.

Sillogizmdə bir qayda olaraq böyük müqəddimə birinci, kiçik müqəddimə isə 2-ci yerdə durur. Lakin bəzən bu ardıcılıq pozula bilir. Yuxarıda gətirdiyimiz sillogizm bu şəkildə də ola bilər: Azərbaycan (S)-müstəqil dövlətdir (kiçik müqəddimə).

Bütün müstəqil dövlətlərin ərazisi toxunulmazdır (P) (böyük müqəddimə).

Deməli, Azərbaycanın ərazisi toxunulmazdır.

Hətta müqəddimələr nəticədən sonra da gələ bilər: Azərbaycanın ərazisi toxunulmazdır, çünkü Azərbaycan (S) müstəqil dövlətdir. Müstəqil dövlətlərin isə ərazisi toxunulmazdır (P).

Kənar terminlərdən əlavə hər bir sillogizmdə *orta termin* də vardır. Orta termin M hərfi ilə (latınca orta demək olan medius sözündəndir) işarə olunur. Sillogizmin orta termini hər iki müqəddimədə iştirak edir, nəticəyə isə çıxarılır. Lakin

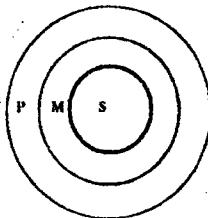
onun rolu böyükdür. Məhz orta termin vasiətsi ilə kənar terminlər əlaqələndirilir. Əslində sillogizm iki kənar terminin orta terminə münasibəti əsasında qurulan əqli nəticədir.

Sadə qəti sillogizmdə müqəddimələrdən nəticə çıxarılması, yəni məntiqi keçid sillogizmin aksiomuna əsaslanır: bu və digər sinfin bütün predmetləri haqqında iqrar və ya inkar edilən fikir, həmin sinfə daxil olan predmetlərin müəyyən qismi və ya hər biri haqqında da iqrar və ya inkar oluna bilər. Məsələn, aşağıdakı sillogizmə diqqət yetirək:

Bütün ağaclar (M)-bitkidir (P)
Palid (S)-ağacdır (M)

Palid (S)-bitkidir (P)

Göründüyü kimi burada bütün ağaclar sinfinə mənsub olan əlamət (bitki olmaq), bu sinfə daxil olan "palid" növündən olan ağaclar haqqında da iqrar edilir. Bunu dairələrlə göstərək:

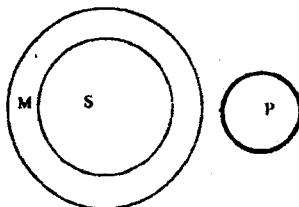
Aşağıdakı sillogizmdə isə bütövlükdə sinfə münasibətdə inkar olunan fikir, onun müəyyən hissəsi haqqında da inkar olunur:

Heç bir hüquqi qanun (M) təbiət qanunu deyil (P).

Təhsil qanunu (S) hüquqi qanundur (M).

Təhsil qanunu (S) təbiət qanunu deyil (P).

Bunu dairələrlə belə göstərmək olar:

Yuxarıda eçyd olunan aksiom, *həcm aksiomu* adlanır. Bu aksiom bəzən bir qədər başqa şəkildə, attributiv aksiom (yəni xassə aksiomu) kimi də göstərilir: müəyyən bir əşyanın əlamətinin əlaməti, həmin əşyanın öz əlamətidir; əşyanın əlamətinə zidd olan əşyanın özünə də ziddir.

Məsələn, hər bir elmin (M) öz predmeti vardır (P).

Məntiq (S) elmdir (M).

Məntiqin (S) öz predmeti vardır (P).

6. Qəti sillogizmin ümumi qaydaları

Verilmiş həqiqi müqəddimələrdən doğru nəticə çıxarmaq üçün bir sıra qaydalara əməl etmək tələb olunur. Hər bir sillogizmin yeddi qaydası vardır: onlardan üçü terminlərə, dördü isə müqəddimələrə aiddir.

Əvvəlcə terminlərə aid qaydaları nəzərdən keçirək:

1) Hər bir sillogizmdə yalnız üç termin olmalıdır (S,P,M). Əgər sillogizmdə formaca eyni, mənaca müxtəlif anlayışlar işlənilərsə, onda bu qayda pozulur və "terminlərin dərdləşməsi" adlanan səhv alınır. Aşağıdakı sillogizmdə buna yol verilmişdir:

Hərəkət əbədidir.

Eve getmək hərəkətdir.

Eve getmək əbədidir.

Burada birinci müqəddimədə «hərəkət» anlayışı ümumi fəlsəfi mənada, ikinci müqəddimədə isə tamam başqa-adi danışq mənasında işlənilmişdir. Orta termini ifadə edən bu anlayışlar müxtəlif məna daşılarından kənar terminləri əlaqələndirə bilmir.

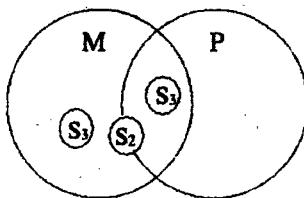
2) Orta termin müqəddimələrdən heç olmazsa, birində ehtiva olunmalıdır, eks halda düzgün nəticə çıxarıla bilməz. Bu qayda onu ifadə edir ki, əgər orta termin heç bir müqəddimədə ehtiva olunmursa, onda kənar terminlər arasında əlaqələr də qeyri-müəyyən xarakter daşıyır. Aşağıdakı sillogizmdə bu qayda pozulmuşdur, buna görə də alınan nəticə səhvdir:

Bəzi bitkilər (M) zəhərlidir (P).

Bütün ağ göbələklər (S) bitkilərdir (M)

Bütün ağ göbələklər (S) zəhərlidir (P).

Göründüyü kimi böyük müqəddimə xüsusi iqrarı hökm olduğu üçün, burada orta termin ehtiva olunmamışdır, lakin o kiçik müqəddimənin (iqrarı hökmün) predikati olduğu üçün burada da ehtiva oluna bilməz. Deməli, bu halda o kənar terminlər arasında əlaqə yarada bilmir. Burada üç hal ola bilər: 1) heç bir ağ göbələk zəhərli deyil, 2) bəzi ağ göbələklər zəhərlidir, 3) bütün ağ göbələklər zəhərlidir. Həmin hallar dairələrlə belə ifadə olunur:

3) Bu qayda kənar terminlərə aiddir: müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin, nəticədə də ehtiva olunmamalıdır. Bu qaydaya əməl olunmazsa, onda nəticədəki terminlər həcmə, müqəddimələrdəki terminlərdən böyük olur. Yəni kiçik və böyük terminin əsassız olaraq genişləndirilməsi özünü göstərir. Bunu aşağıdakı sillogizmdən də görmək olar:

Dövlət (M) əbədi mövcud olmayıacaqdır (P+)

Dövlət (M) üstqurum elementidir (S-).

Heç bir üstqurum elementi (S+) əbədi mövcud olmayıacaqdır (P+).

Burada kiçik termin S iqrarı hökmün predikati yerində durduğu üçün, ehtiva olunmur. Buna görə də o nəticədə də ehtiva olunmamalıdır. Həmin qayda pozulduğu üçün kiçik terminin əsassız olaraq genişləndirilməsi baş vermişdir.

Müqəddimələrə aşağıdakı qaydalar tətbiq olunur:

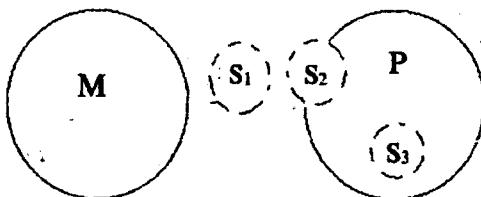
I. Müqəddimələrdən heç olmazsa biri, iqrarı hökm olmalıdır. Başqa sözlə, iki inkari hökm dən düzgün nəticə çıxmır. Məsələn, "Bizim institutun tələbələri (M) geodeziya öyrənmir-

lər (P)" "ETİ-nin əməkdaşları (S) bizim institut tələbələri deyil (M)".

Bu halda ona görə zəruri nəticə çıxarmaq olmur ki, hər iki kənar termin (S və P) orta termindən istisna olunur (kənara çıxarıılır). Buna görə də orta termin onları əlaqələndirə bilmir. Nəticədə kiçik termin S ola bilər ki, tam və ya qismən böyük terminin həcmində (P) daxil olsun və ya ondan kənara çıxsın. Buna müvafiq olaraq aşağıdakı üç hal özünü göstərə bilər:

- 1) ETİ-nin heç bir əməkdaşı geodeziya öyrənmir;
- 2) ETİ-nin bəzi əməkdaşları geodeziyanı öyrənir;
- 3) ETİ-nin bütün əməkdaşları geodeziyanı öyrənir.

Bu dairələrlə bəsl ifadə olunur:

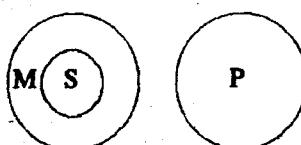
II. Əgər müqəddimələrdən biri inkari hökmdürse, onda nəticə də inkari olmalıdır. Bunu aşağıdakı sillogizmdən görmək olar:

Zərərçəkənin qohumu hakim (M) bu işi apara bilməz (P).

Hakim Kamil (S) zərərçəkənin qohumudur (M)

Hakim Kamil (S) bu işi apara bilməz (P)

Buradan aydın olur ki, bir inkari müqəddiməsi olan sillogizmdə orta termin kənar terminin həcmindən istisna olunur (bu halda böyük terminin). Buna görə də orta terminə daxil olan kənar terminin həcmi digər kənar terminin həcmindən istisna edilir. Bunu dairələr də göstərir:

Müqəddimələrin üçüncü və dördüncü qaydaları öz məzmununa görə birinci iki qaydadan törəmədir. Üçüncü qayda bunu ifadə edir: müqəddimələrdən hər hansı biri ümumi hökm olmalıdır. Başqa sözlə iki xüsusi müqəddimədən nəticə çıxmır. Belə ki, əgər müqəddimələrin hər ikisi xüsusi iqrarları hökmdürsə (I, I) onda terminlərin 2-ci qaydasına görə xüsusi iqrarları hökmədə subyekt və predikat ehtiva olunmur, ona görə orta termin də heç bir müqəddimədə ehtiva olunmur.

Əgər müqəddimələrin hər ikisi xüsusi inkari hökmdürsə, (O, O); onda müqəddimələrin birinci qaydasına görə nəticə çıxarmaq mümkün deyildir.

Sillogizmin müqəddimələrindən biri xüsusi iqrarları, digəri isə xüsusi inkari olduğu halda (I, O və O, I) yalnız bir termin-xüsusi inkari hökmün predikatı ehtiva olunur. Əgər bu termin orta termindirsə, onda müqəddimələrin üçüncü qaydasına əsasən nəticə inkari olmalıdır. Lakin bu halda nəticənin predikatı ehtiva olunmalıdır, bu isə terminlərin üçüncü qaydasına ziddir: 1) Müqəddimədə ehtiva olunmayan böyük termin nəticədə ehtiva olunmuş olur. 2) Əgər kənar termin ehtiva olunubsa, onda terminlərin ikinci qaydasına əsasən nəticə çıxarmaq olmaz.

Yuxarıda deyilənləri aşağıdakı formullar ilə ifadə etmək olar: 1) Bəzi ($M-$) $P(-)$ -dir:

Bəzi ($S-$) $M(+)$ deyil

2) Bəzi $M(-) - P (+)$ deyil

Bəzi ($S-$) - $M (-)$ -dir.

Bu halların heç birində düzgün nəticə çıxarıla bilməz.

4). Əgər müqəddimələrdən biri ümumi xüsusi hökmədə, onda nəticə də xüsusi olmalıdır. Tutaq ki, müqəddimələrdən biri, digəri isə xüsusi iqrarıdır (A, I). Belə olduqda yalnız birinci müqəddimədə subyekt ehtiva olunur. terminlərin 2-ci qaydasına əsasın bu orta termin olmalıdır. Əgər belə olsa, onda kənar termin, o cümlədən kiçik termin, ehtiva olunmayacaqdır. Buna görə də terminlərin 3-cü qaydasına əsasən kiçik termin xüsusi hökm kimi ifadə olunan nəticədə də ehtiva olunmayacaqdır. Məsələn, İnstitutumuzun bütün tələbələri

(M+) məntiqi öyrənirlər (P-) Bəzi kömrük işçiləri (S-) institutumuzun tələbələridir (M-). Bəzi kömrük işçiləri (S-) məntiqi öyrənirlər (P-).

Əgər müqəddimələrdən biri iqrarı, digəri isə inkari (bunlardan biri xüsusi hökm, yəni (Eİ, AO, OA) olarsa, onda iki termin ehtiva olunmuş olur: a) ümumi inkari hökmün subyekti və predikatı (Ej. olduqda); b) ümumi hökmün subyekti və xüsusi hökmün predikatı (AO və ya OA olduqda). Lakin hər iki halda müqəddimələrin 2-ci qaydasına əsasən nəticə inkari olmalıdır. Terminlərin 2-ci qaydasına əsasən bu orta termin olmalıdır. Belə olduqda isə kiçik termin nəticədə ehtiva olunmayacaqdır, başqa sözə nəticə xüsusi olacaqdır. Məsələn:

Bütün hüquqşunasların (P+) hüquqi təhsili vardır (M-).

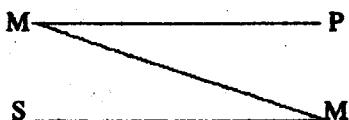
Bəzi milli məclis üzvlərinin (P-) hüquqi təhsili yoxdur (M+).

Bəzi milli məclis üzvləri (P-) hüquqşunas deyil (P+).

7. Sillogizmin figur və modusları

Orta termin sillogizmin müqəddimələrində subyekt və ya predikat yerində işlənə bilir. Onun bu yerində asılı olan vəziyyətlər sillogizmin fiqurları adlanır. Bütövlükdə iki müqəddimə və iki yer olduğu üçün bu fiqurların sayı dördür.

Birinci figurda orta termin böyük hökmədə subyekt, kiçik hökmədə isə predikat yerində olur. Sxemi belədir:

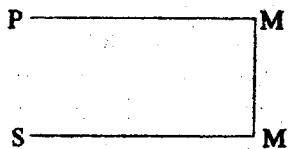
Məsələn, Bütün ağaclar (M) bitkidir (P).

Cökə (S)-ağacdır (M).

Cökə (S) -bitkidir (P).

İkinci figurda orta termin həm böyük, həm də kiçik müqəddimədə predikat yerində olur.

Sxemi aşağıdaki kimidir:

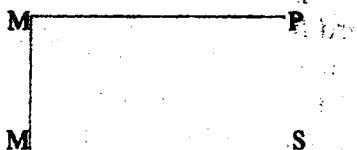
Məsələn, Bütün vicdanlı adamlar (P) ictimai faydalı əməklə məşğul olur (M).

Həsen (S) ictimai faydalı əməklə məşğul olmur (M).

Həsen (S) vicdanlı adam deyil (P).

Üçüncü figurda orta termin hər iki müqəddimədə subyekt yerində işlənilir.

Sxemi belədir:

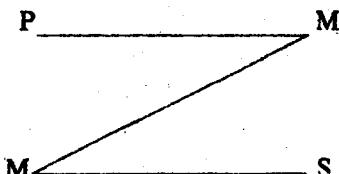

Məsələn, Bütün metallar (M) sadə cisimlərdir(P).

Bütün metallar (M) elektrik keçirəndir (P).

Bəzən elektrik keçirənlər sadə cisimlərdir(P).

Dördüncü figurda orta termin böyük müqəddimənin predikati, kiçik müqəddimənin isə subyekti yerini tutur. Onun sxemi belədir:

Məsələn, Bütün kitlər (P)-südəmərdir (M).

Heç bir südəmər (M)-balıq deyil (S).

Heç bir balıq-kit deyil (P).

Birinci üç fiquru Aristotel kəşf etmişdir. Dördüncü fiquru isə Qalen elmə daxil etmişdir.

Sillogizmin modusları dedikdə, sillogizmin elə növ müxtəlifliyi başa düşülür ki, onların müqəddimələri və nəticələri buraya daxil olan hökmərin kəmiyyət və keyfiyyət səciyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Bunu başa düşmək üçünənəşəndəki cəhətə diqqət yetirilməlidir: hər bir müqəddimə A,E,İ,O hökmərindən biri vasitəsilə ifadə oluna bilər. Onlar arasında mümkün ola bilən kombinasiyaların sayı isə, 2⁴ yəni 16 olur. Bunlar aşağıdakılardır:

AA	EA	İA	OA
AE	(EE)	İİ	(OE)
Aİ	Eİ	(İİ)	(Oİ)
AO	(EO)	(IO)	(OO)

Bunlar tək bir fiqurun moduslarıdır. Sillogizmin bütün dörd fiqurunun moduslarının cəmini tapmaq üçün 16-hı dördə vurmaq lazımdır. Beləliklə 64 modus alınır. Lakin onların heç də hamısı sillogizmin ümumi qaydaları ilə uyğun gəlmir (mötərizəyə alınmış moduslar belələridir). Odur ki, mümkün ola bilən 64 modusdan, düzgün olanları seçib ayırsaq, 19 modus əldə edirik. Onlar nəticələrlə birlikdə götürülfür və fiqurlar üzrə aşağıdakı kimi bölünür:

1-ci fiqur (4 modus): AAA, EAE, Aİİ, EİO

2-ci fiqur (4 modus): EAE, AEE, EJO, AOO

3-cü fiqur (6 modus): AAİ, İAI, Aİİ, EAO, OAO, EİO

4-cü fiqur (5 modus): AAİ, AEE, İAI, EAO, EİO

Sillogizmin fiqurlarındaki moduslardan düzgün istifadə etmək üçün bu fiqurların hər birinə xas olan xüsusi qaydaları bilmək zəruridir. Nəyə görə hər bir fiqurun öz qaydası var? Bu sualın cavabı hər bir fiqurda orta terminin müxtəlif yer tutması ilə bağlıdır.

Birinci fiqurun qaydaları ikitidir: 1) Böyük müqəddimə ümumi hökm olmalıdır; 2) Kiçik müqəddimə iqrarı hökm olmalıdır.

Bu qaydaların qorunmasının zəruriliyini sübut edərkən, ikincidən başlamaq məqsədə uyğundur. Fərz edək ki, ikinci qayda pozulmuşdur: yəni kiçik müqəddimə inkari hökmür. Onda müqəddimələrin ikinci qaydasına əsasən nəticə də inkari olmalıdır, deməli P ehtiva olunmalıdır. Bu halda o böyük müqəddimədə də ehtiva olunmalıdır, deməli, həmin müqəddimə inkari olmalıdır (çünki iqrarı hökmədə P ehtiva olunmur), bu isə müqəddimələrin birinci qaydasına ziddir. Əgər böyük müqəddimə iqrarı hökmürsə, onda P ehtiva olunmur. Bu halda o terminlərin 3-cü qaydasına görə nəticədə də ehtiva oluna bilməz.

Predikatın ehtiva olunmadığı nəticə yalnız iqrarı hökm vasitəsilə ifadə oluna bilər. Buradan aydın olur ki, kiçik müqəddimə iqrarı hökm olmalıdır, əks halda, nəticə inkari olur.

İndi də birinci qaydanın zəruriliyini sübut edək:

Birinci figurda orta termin böyük müqəddimədə subyekt, kiçik müqəddimədə isə predikat yerində işləndiyi üçün, terminlərin ikinci qaydasına əsasən, o, müqəddimələrdən hər hansı birində ehtiva olunmalıdır. Lakin kiçik müqəddimə iqrarı hökm olduğuna görə burada orta termin ehtiva olunmur. Deməli, o yalnız böyük müqəddimədə ehtiva oluna bilər. Bunun üçün isə onun ümumi müqəddimə olması zəruridir (axı xüsusi müqəddimədə subyekt ehtiva oluna bilməz).

Birinci figurun yuxarıda qeyd olunan dörd düzgün modusu göstərir ki, bu figur ümumi iqrarı, ümuminkarı, xüsusi iqrarı və xüsusi inkari bilik verə bilir. Buna görə də, bu deduktiv əqli nəticənin tipik forması kimi geniş yayılmışdır. Bu figur elm qanunlarının, hüquqi normaların ifadə olunmasında, habelə məhkəmə praktikasında çox mühüm yer tutur. Hüquqi hadisəyə qiymət verilərkən, ayrıca bir hadisəyə hüquq norması tətbiq edilərkən, konkret şəxs tərəfindən törədilmiş cinayət üstündə cəza təyin edilərkən və bir sıra başqa hallarda sillogizmin birinci figuruna müraciət olunur. Məsələn:

Qaçaqmal alveri ilə məşğul olan şəxslər cinayət məcəlləsinin müvafiq maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Müqəssirlikdə günahlandırılan Vəli qaçaqmal alveri ilə məşğul olmuşdur.

Müqəssirlikdə günahlandırılan Vəli cinayət məcəlləsinin müvafiq maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır.

İkinci fiqurun aşağıdakı qaydaları vardır: a) Böyük müqəddimə -ümumi hökm olmalıdır. B) Müqəddimələrdən biri inkari hökm olmalıdır.

İkinci qaydanın zəruriliyi terminlərin ikinci qaydasından (orta termin müqəddimələrdən birində ehtiva olunmalıdır) irəli gəlir. Lakin bu fiqurda orta termin hər iki müqəddimədə predikat yerində durur. Buna görə də onlardan biri inkari hökm yəni predikatın ehtiva olunduğu hökm olmalıdır.

İndi də birinci qaydaya baxaq. Əgər müqəddimələrdən biri inkari hökmürsə, onda nəticə də inkari hökm (yəni predikat ehtiva olunan hökm) olmalıdır. Lakin bu halda nəticənin predikatı (böyük termin) böyük müqəddimədə də ehtiva olunmalıdır. Burada isə o subyekt yerini tutduğu üçün bəs müqəddimə subyektin ehtiva olunduğu ümumi hökm olmalıdır. Deməli, böyük müqəddimə ümumi hökm olmalıdır.

İkinci fiqur ayrıca bir hadisənin, şəxsin, faktın ümumi müddəaya şəmil edilə bilmədiyi hallarda tətbiq olunur. Yəni bu halda ayrıca, tek hadisə böyük müqəddimədə səhbət gedən predmetlər çoxluğundan istisna edilir. Məhkəmə praktikasında müəyyən bir konkret əməldə cinayət tərkibinin olmadığını göstərmək üçün, ümumi müddəəni ifadə edən müqəddimədə göstərilənlərə zidd olan müddəəni təkzib etmək üçün bu qaydanın istifadə olunur. Məsələn,

Cinayət məcəlləsinin müvafiq maddəsi ilə vətəndaşların şəxsi əmlakını oğurlayan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur (M).

Müqəssirlikdə günahlandırılan Vəli (S) vətəndaşların şəxsi əmlakını oğurlamamışdır (M).

Müqəssirlidə günahlandırılan Vəli (S) həmin maddə ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz (P).

Sillogizmin üçüncü figurunda da iki qaydaya əməl olunmalıdır: a) Kiçik müqəddimə-iqrarı hökm olmalıdır. b) Nəticə xüsusi hökm olmalıdır.

Buradakı birinci qayda birinci figurun 2-ci qaydasında olduğu kimi sübut olunur (buna görə də onu yenidən təkrarlamağa ehtiyac yoxdur). İkinci qayda ilə əlaqədar aşağıdakılari yadda saxlamaq lazımdır: əgər kiçik müqəddimə iqrarı hökmdürse, onda onun predikati (yəni sillogizmin kiçik termini) ehtiva olunmamışdır. Müqəddimədə ehtiva olunmayan termin isə nəticədə də ehtiva oluna bilməz. Deməli nəticə xüsusi hökm olmalıdır.

Üçüncü figurun moduslarında nəticələr yalnız xüsusi olur (çünki hökmərdən biri xüsusi iddir). Bu figur çox vaxt əyni bir predmetə xas olan əlamətlərin qismən uyuşmasını göstərmək üçün istifadə olunur: Məsələn,

Hadisə yerinin nəzərdən keçirilməsi (M) cinayət izinin tapmağa xidmət edir (P).

Hadisə yerinin nəzərdən keçirilməsi (M)-istintaq işidir (S).

Bəzi istintaq işləri (S) cinayət izini tapmağa xidmət edir (P).

Ümumiyyətlə bu figurdan az istifadə olunur. Sillogizmin dördüncü figuru da özünəməxsus qaydalara malikdir. Lakin bu figur üzrə nəticə çıxarma mühakimə prosesi üçün səciyyəvi deyildir. Məsələn,

Rəqəmləri şışirtmək (P) təsərrürat cinayətidir (M).

Təsərrüfat cinayəti (M) cinayət macəlləsində öz əksini tapmış ictimai-təhlükəli əməldir:

Bəzi ictimai təhlükəli əməller (S)-rəqəmləri şışitməkdir (P).

Praktikada çox vaxt dördüncü figur üzrə nəticə çıxarma sil halları birinci figur ilə həyata keçirilir. Onda yuxarıdakı sillogizm belə ifadə olunur:

Təsərrüfat cinayəti (M) cinayət məcəlləsində öz əksini tapmış ictimai-təhlükəli əməldir (P).

Rəqəmləri şisirtmək (S) təsərrüfat cinayətidir (M).

Rəqəmləri şisirtmək (S) cinayət məcəlləsində öz əksini tapmuş ictimai-təhlükəli əməldir (P).

Mühakimə prosesində qəti sillogizm üzrə nəticə çıxarıldıqda ən çox buraxılan səhvler aşağıdakılardır:

1. Birinci fiqur üzrə kiçik müqəddimə inkari olduğu halda nəticə çıxarılır. Məsələn:

Bütün sinif otaqlarının havası dəyişdirilir.

Bu otaq sinif otağı deyildir.

Bu otağın havası dəyişilmir.

Başqa bir misal:

Bütün tələbələr imtahan verir.

Cəfər tələbə deyildir.

Cəfər imtahan vermir.

Göründüyü kimi ikinci müqəddimə inkari hökm olduğu üçün alınmış nəticə səhvdir.

2. İkinci fiqur üzrə iki iqrarı hökmədən nəticə çıxarılır.

Məsələn:

Bütün tələbələr imtahan verir.

Cəfər imtahan verir.

Cəfər tələbədir.

Yuxarıda gətirilən müqəddimələrdən düzgün nəticə çıxmır, çünki onlardan biri və nəticə inkari olmalıdır.

8. Ayırıcı hökmədən və münasibət bildirən hökmədən yaradılan sillogizmlər

Biz yuxarıda sadə qəti sillogizmin ümumi qaydalarını, habelə hər bir fiqura aid xüsusi qaydaları nəzərdən keçirdik. Lakin müqəddimələri ayırıcı hökmər olan sillogizmlər bu qaydalara tabe olmur. Belə sillogizmlərdən ən geniş yayılanları aşağıdakılardır:

1. İki xüsusi müqəddimədən nəticə çıxarılır.

Bəzi vəzifə cinayətləri (M+) ehtiyatsızlıq üzündən baş verir (P-).

Bəzi cinayətlər (S-) vəzifə cinayətləridir (M+).

Bəzi cinayətlər (S-) ehtiyatsızlıq üzündən baş verir (P-).

Yuxarıdakı nümunədə kiçik müqəddimə xüsusi ayırıcı hökmdür («Bəzi cinayətlər və yalnız onlar vəzifə cinayətləridir»), özü də burada orta termin-predikat ehtiva olunmuşdur. Bir halda ki, orta termin müqəddimələrdən birində ehtiva olunub, deməli iki xüsusi müqəddimədən zəruri nəticə çıxarmaq olur. Burada sillogizmin bütün digər ümumi qaydaları gözlənilir.

2. Sillogizmin böyük müqəddiməsi xüsusi hökm olduğu halda, birinci fiqur üzrə nəticə çıxarılır. Bu hal yuxarıda götirilən sillogizmdə də özünü göstərir. Belə ki, burada kiçik müqəddimə xüsusi ayırıcı hökm olduğu üçün, predikat burada ehtiva olunub. Buna görə də düzgün nəticə çıxarmaq olur.

3. Elə vəziyyətə rast gəlinir ki, böyük müqəddimə xüsusi ayırıcı hökm olduğundan, nəticə ümumi olur. Məsələn:

Bəzi hüquqşunaslar və yalnız onlar (P+) - müstəntiqdir (M+).

Seminarin bütün iştirakçıları (S+) - müstəntiqdirler (M-).

Bütün seminar iştirakçıları (S+) hüquqşunasdır (P-).

Buradakı böyük müqəddimənin xüsusi hökm olmasına baxmayaraq ayırıcı hökmdür. Odur ki, predikat (sillogizmin orta termini) ehtiva olunmuşdur.

4. İki iqrarı hökmdən ikinci fiqur üzrə nəticə çıxarılır.

Bəzi məhkəmə qərarları və yalnız onlar (P+) bəraət vericidir (M+).

Bəzi humanist qərarları (S-) bəraət vericidir (M-).

Bəzi məhkəmə qərarları (S-) humanist mahiyyət daşıyır (P+).

Nümunədən görünür ki, orta termin müqəddimələrdən birində ehtiva olunduğu üçün düzgün nəticə çıxır.

5. Kiçik müqəddiməsi iqrarı deyil, inkari hökm olan sillogizmdə birinci fiqur üzrə nəticə çıxarılır. Məsələn, yalnız ci-

nayət törətmış şəxsler (M+) cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmali, cəza çəkməlidir (P+).

Həsen (S+) cinayət törətməmişdir (M+).

Həsen (S+) cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmamalı və cəza çəkməməlidir (P+).

Buradə düzgün nəticə çıxarılmışdır, çünkü böyük müqəddimə ümumi iqrarı ayıricı hökmdür və burada predikat ehtiva olunmuşdur. Predikat (sillogizmin böyük termini) müqəddimədə və nəticədə də ehtiva olunmuşdur.

Yuxarıda gətirilən nümunələr göstərir ki, ayıricı hökm-lərdən əmələ gələn sillogizmlər bütün qaydalara deyil, yalnız onların müəyyən qisimində tabe olurlar. Bu, ayıricı hökmərin özünəməxsusluğunu (burada terminlərin ehtiva olunması) ilə bağlıdır. Odur ki, tərkibində ayıricı hökm olan sillogizmlərdə nəticə çıxararkən bu xüsusiyyət nəzərə alınmalıdır.

Bəzi həllarda sillogizmin böyük müqəddiməsi cinsə və növ fərqiనə görə verilmiş tərif olur. Belə tərifdə mütənasiblik qaydası qorunduğu üçün, o hər iki terminin ehtiva olunduğu ümumi iqrarı ayıricı hökm formasında ifadə olunur. Bu o deməkdir ki, böyük müqəddiməsi tərif olan sillogizmə də bəzi qaydalar aid edilmir. Belə sillogizmlərdən məhkəmə praktikasında, xüsusən də cənayəti təsnif edərkən istifadə olunur. Məsələn:

Xuliqanlıq (P+) ictimai qaydaları kobud surətdə pozan və cəmiyyətə hörmətsizliyi açıq şəkildə ifadə edən şüurlu surətdə törədilən hərəkətdir (M+).

Cəfərin hərəkəti (S+) şüurlu surətdə törədilmiş, ictimai qaydaları kobud surətdə pozan və cəmiyyətə hörmətsizliyi açıq şəkildə ifadə edən hərəkətdir (M-).

Cəfərin hərəkəti xuliqanlıqdır.

Münasibət bildirən hökmərdən əmələ gələn əqli nəticələr də özünəməxsus xarakter daşıyır. Göründüyü kimi bu növdən olan əqli nəticələrin müqəddimələrini və nəticəsini münasibət bildirən hökmər təşkil edir. Məsələn:

Cəfər Vəlinin qardaşıdır.

Vəli Yusifin qardaşıdır.

Cəfər Yusifin qardaşıdır.

Asanlıqla görmək olur ki, bu deduktiv əqli nəticənin xüsusi növüdür. O, müqəddimələri və nəticəsi qəti hökm olan subyekt-predikat strukturlu sadə qəti sillogizmdən fərqlidir. Doğrudan da, «Cəfər» və «Yusifin qardaşı» anlayışlarını kənar terminlər kimi qəbul etsək, onda «Vəli» və «Vəlinin qardaşı» anlayışları orta termin kimi götürülməlidir. Lakin bunlar müxtəlif anlayışlar olduğu üçün, orta termin hesab edilə bilməz. Deməli, yuxarıdakı əqli nəticə qəti sillogizm deyildir. Burada nəticə, münasibət bildirən hökmərdən əldə edilir. Bu sillogizmin məntiqi strukturu belədir: x R y.

Bələ hökmərdən əqli nəticə çıxarmağın məntiqi əsasını onlara xas olan aşağıdakı münasibətlər təşkil edir: simmetriklik, reflektivlik və tranzitivlik.

1. Simmetriklik (yunanca mütənasiblik deməkdir) münasibəti bu halda olur ki, x və y predmetləri arasındaki münasibətlər, y və x predmetləri arasındaki münasibətlər kimidir. Başqa sözlə deyilsə, simmetrik münasibət halında münasibət iştirakçılarının yeri dəyişildikdə, münasibətin növü dəyişilmir. Simmetrik münasibətlərin özü əsasən aşağıdakı formalarda olur: a) bərabərlik münasibətləri (əgər a=b-ya bərabərdirsə, onda b=d-a-ya bərabərdir). b) oxşarlıq münasibətləri (əgər s ilə d oxşardırsa, onda b ilə s də oxşardır). c) hadisələrin eyni vaxtda baş verdiyi münasibət (əgər x ilə y hadisəsi eyni vaxtda baş verirse, bu o deməkdir ki, həm də y hadisəsi x ilə eyni vaxtda baş verir). ç) fərqlilik münasibəti (əgər x, y-dən fərqlənirsə, eynilə də y, x-dən fərqlənir).

2. Reflektivlik (latinca əks etdirmə deməkdir) münasibəti bununla səciyyələnir ki, münasibətdə iştirak edən hər bir üzvün özünün özüne münasibəti də, onun digərinə olan münasibəti kimidir. Məsələn, bərabərlik münasibətləri ($a=b$ -dirse, a=a-ya, yaxud b, b=yə bərabərdir) və eyni vaxtda baş vermə münasibətləri (əgər x hadisəsi, y hadisəsi ilə eyni vaxtda baş vermiş-

sə, deməli, bunlardan hər birinin öz-özü ilə münasibəti də həmin vaxtda baş vermişdir).

Reflektivlik münasibəti aşağıdakı kimi yazılır:

$$xRy \rightarrow xRx \wedge yRy.$$

1. Tranzitivlik münasibəti (latınca keçid, keçmə mənasını verir) o deməkdir ki, x və z arasında münasibətlər x və y arasında, habelə y və z arasında olduqda özünü göstərir. Başqa sözlə münasibət yalnız o vaxt tranzitiv hesab olunur ki, x və y arasında, habelə y və z arasında, x və z arasında olduğu kimi münasibət olsun.

Tranzitiv münasibətlər aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

a) bərabərlik münasibətləri (əgər $a=b$ və $b=s$ -dirse, onda $a=s$ -dir). b) eyni vaxtda baş vermə münasibətləri (əgər x hadisəsi y ilə bir vaxtda və y hadisəsi z hadisəsi ilə eyni vaxtda baş veribsa, onda x hadisəsi z hadisəsi ilə eyni vaxtda baş verib). c) məkan-zaman münasibətləri («böyük» «kiçik» – a,b -dən **kiçikdir**, b isə s -dən **kiçikdir**, deməli, a , s -dən **kiçikdir**), «əvvəl», «sonra», «şimaldadır», «cənubdadır», «qərbdədir», «şərqdədir», «aşağıdadır», «yuxarıdadır» bildirən münasibətlər və s.

Tranzitivlik münasibətləri aşağıdakı sxem üzrə yazılır:
($xRy \wedge yRz$) $\rightarrow xRz$.

Münasibət bildirən hökmərdən dəqiq nəticələr almaq üçün münasibətlərin xassələrindən irəli gələn qaydaları əldə rəhbər tutmaq lazımdır.

Məsələn, simmetriklilik xassəsindən ($xRy \rightarrow yRx$) aşağıdakı qayda irəli gəlir: Əgər xRy hökmü doğrudursa, onda yRx hökmü də doğrudur. Nümunəsi A, B-yə oxşayır.

B, A-ya oxşayır.

Reflektivlik münasibətinin ($xRy \rightarrow xRx \wedge yRy$) xassəsi aşağıdakı qaydanı irəli sürür: Əgər xRy hökmü və yRz hökmü həqiqidirsə, onda xRz -də doğrudur. Məsələn:

Cəfər hadisə yerində Əhməddən əvvəl olmuşdur.

Əhməd hadisə yerində Vəlidən əvvəl olmuşdur.

Cəfər hadisə yerində Vəlidən əvvəl olmuşdur.

Münasibət bildirən hökmərə aid yuxarıdakı qaydalara məhəl qoyulmazsa, səhv nəticə alınacaqdır. Məsələn:

Həsən Hüseynin tanışdır.

Hüseyn Əhmədin tanışdır.

Bələ hökmərdən «Həsən Əhmədin tanışdır» nəticəsini çıxarmaq səhvdir, çünki «tanış olmaq» tranzitivlik münasibəti ifadə etmir.

9. Mürəkkəb hökmərdən çıxarılan əqli nəticə

Mühakimə prosesində təkcə sadə hökmərdən deyil, həm də mürəkkəb hökmərdən əqli nəticə çıxarılır. Xüsusiylə də müqəddimələri şərti və təqsimi hökmərdən ibarət əqli nəticələrdən daha geniş istifadə olunur. Bələ hökmər bir-biri ilə, habelə qəti hökmər ilə müxtəlif birləşmə əlaqələrinə daxil olurlar. Qeyd olunan əqli nəticələrin xüsusiyyəti budur ki, onlarda nəticə çıxarma əməliyyatı qəti sillogizmlərdə olduğu kimi deyildir. Başqa sözlə, qəti sillogizmlərdə nəticə, terminlər arasında məntiqi əlaqənin xarakteri ilə müəyyən olunur. Mürəkkəb hökmərə malik sillogizmdə nəticə çıxarma, hökmər arasında məntiqi əlaqənin xarakteri ilə müəyyən edilir. Burada müqəddimələri təhlil edərkən onların subyekt-predikat strukturu nəzərə alınır.

Mürəkkəb əqli nəticələrin aşağıdakı növləri geniş yayılmışdır: 1) xalis şərti əqli nəticə; 2) şərti-qəti əqli nəticə; 3) təqsimi-qəti əqli nəticə; 4) şərti-təqsimi əqli nəticə; Onların ayrı-ayrılıqda təhlili sübut edir ki, yuxarıda deyilənlər bu növlərin hər birinə aiddir.

Birinci növ-xalis şərti əqli nəticə bunula səciyyələnir ki, onun hər iki müqəddiməsi və nəticəsi şərti hökmərdir. Məsələn:

Əgər naqıldən elektrik cərəyanı keçərsə (a), onda ətrafin da maqnit sahəsi yaranır (b).

Əgər naqilin ətrafında maqnit sahəsi yaranarsa (b), onda dəmir qırıntılar onun maqnit sahəsində güc xətti boyunca səpələnir(c).

Əgər naqildən elektrik cərəyanı keçərsə (a); onda dəmir qırıntılar onun maqnit sahəsində güc xətti boyunca səpələnir (c).

Yuxarıdakı nümunədə hər iki müqəddimə şərti hökmədir. Özü də ikinci müqəddimənin əsası birincinin nəticəsidir (b), bunun özündən də digər nəticə (c) çıxarıılır. Müqəddimələrin ümumi hissəsi (b) birinci müqəddimənin əsası (a) ilə ikinci müqəddimənin nəticəsi (c) ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Odur ki, nəticə də şərti hökm formasında ifadə olunmuşdur. Xalis şərti əqli nəticənin sxemi belədir:

Əgər a-dırsa, onda b-dir.

Əgər b-dırsa, onda c-dir.

Əgər a-dırsa, onda c-dir.

Simvolik yazılışı:

$$\underline{(p \rightarrow q) \wedge (q \rightarrow z)}$$

$$p \rightarrow z$$

Bələ əqli nəticələrdə nəticə çıxarma əməliyyatı aşağıdakı qaydaya əsaslanır: nəticənin nəticəsi həm də əsasın nəticəsidir.

İki şərti hökmədən nəticə almağı nəzərdə tutan əqli nəticə, əqli nəticənin nisbətən sadə növünü təşkil edir. Bəzən elə olur ki, iki deyil, daha çox müqəddimələrdən (yəni şərti hökmərin bütöv bir silsiləsindən) nəticə çıxarmaq lazımlı gəlir. Bu halda əqli nəticənin daha mürəkkəb forması özünü göstərir.

Xalis əqli nəticənin bir sıra növləri (modusları) vardır. Məsələn, aşağıdakını göstərmək olar.

Əgər a-dırsa, onda b-dir.

Əgər qeyri-a-dırsa, onda b-dir
b-dir.

Simvolik yazılışı belədir:

$$\begin{array}{c} a \rightarrow b \\ \neg a \rightarrow b \\ \hline b \end{array}$$

Onu düstur kimi belə yazmaq olar: $((a \rightarrow b))$
 $(\bar{a} \rightarrow b) \rightarrow b$.

Bu düstur məntiq qanununa uyğun gelir, həqiqidir. Həmin əqli nəticədə «b» hökmü «a» hökmünün iqrarlılıyindən və ya inkarlılıyindən asılı olmayaraq həmişə həqiqidir. Aşağıdakı əqli nəticə bunu sübut edir.

Əgər hava yaxşı olsa, məhsulu toplayacağıq.

Əgər hava pis olsa, yenə də məhsulu toplayacağıq.

Deməli, məhsulu toplayacağıq.

Şərti-qəti əqli nəticə növündə müqəddimələrindən biri şərti hökm, digər müqəddimə və nəticə isə qəti hökm formasında olur. Məsələn,

Əgər tələbə məntiq fənnini öyrənirsə (a), onda o, özünün təfəkkür mədəniyyətini artırır (b).

Tələbə Rasim məntiq fənnini öyrənir (a).

Tələbə Rasim özünün təfəkkür mədəniyyətini artırır (b).

Göründüyü kimi burada birinci müqəddimə-əsas (a) və nəticəni (b) əlaqələndirən şərti hökmdür. İkinci müqəddimə qəti hökm olub, əsasın (a) həqiqiliyini iqrar edir. Biz əsasın həqiqiliyini qəbul etməklə, həm də yekun biliyinin həqiqiliyini göstəririk.

Bu əqli nəticənin iki düzgün növü (modusu) vardır: **a) iqrarlı modus (modus ponens); b) inkaredici modus (modus tollens)**. Yalnız bu moduslarda müqəddimələrdən çıxarılan nəticələr zəruri düzgün hesab olunur.

İqrar edici modusda qəti hökm formasında ifadə olunmuş müqəddimə, əsasın həqiqi cəvəğunu iqrar edir, yekun biliyi isə onun nəticəsinin doğruluğunu təsdiq edir. Beləliklə, bu halda mühakimə prosesi əsasın həqiqiliyinin iqrar edilməsin-

dən nəticənin iqrarına doğru yönəlir. İqraredici modusun sxemi belədir:

Əgər a-dırsa, onda b-dir.

a - dir

b - dir

Simvolik yazılışı belədir:

$p \rightarrow q, p$

q

Onu aşağıdakı düstur ilə ifadə etmək olar:

$(a \rightarrow b) \wedge a \rightarrow b$

Bu həqiqidir, dəqiq bilik verir, çünki məntiqi qanuna uyğundur.

Şərti-qəti sillogizmin dəqiq bilik verən ikinci modusu inkaredici modusdur. Bu halda qəti hökmün ifadə etdiyi müqəddimə onun nəticəsinin həqiqiliyini inkar edir, bütövlükdə nəticə isə əsasın həqiqiliyini inkar edir. Mühakimə prosesi nəticənin inkar edilməsindən əsasın inkarına doğru yönəlir.

Məsələn, Əgər naqıldən elektrik cərəyanı keçirə (a), onda o qızar (b). Naqıl qızmamışdır (qeyri-b). Naqıldən elektrik cərəyanı keçməmişdir (qeyri-a).

İnkaredici modusun sxemi belədir:

Əgər a-dırsa, onda b-dir.

Qeyri b-dir.

Deməli, qeyri a-dir.

Onu simvolik şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$p \rightarrow q, \neg q$

$\neg p$

Düsturu isə belədir: $((a \rightarrow b) \wedge \neg (b \rightarrow \neg a))$.

Bu da dəqiq bilik verir, çünki məntiqi qanuna uyğundur.

(3) Yuxarıda göstərilənlərdən (1-ci və 2-ci) əlavə şərti-qəti sillogizmin daha iki modusu mümkündür: 3) qəti hökmün ifadə etdiyi müqəddimə şərti hökmün əsasının həqiqiliyini in-

kar edir. Mühakimə prosesinin istiqaməti əsasın inkar edilməsindən, nəticənin inkarına doğru yönəlir.

Bu modusun sxemi belədir:

Əgər a-dırsa, onda b-dir

Qeyri a-dir.

Qeyri b-dir.

Simvolik yazılışı belədir:

$$\underline{p \rightarrow q, \neg p}$$

$$\neg q$$

Lakin bu modus üzrə düzgün nəticə çıxarmaq mümkün olmur. Məsələn, əgər yuxarıda gətirilən nümunədə şərti müqəddimənin əsası inkar olunursa, bu hələ nəticənin həqiqiliyini inkar etmək üçün tam kifayət deyil. Nəticə başqa səbəblər (amillər) üzündən də ola bilər.

4) Qəti hökmün ifadə etdiyi müqəddimə şərti müqəddimənin həqiqiliyini təsdiq edir, ümumi nəticə isə əsasın həqiqiliyini təsdiq edir. Bu modusda fikrin istiqaməti nəticənin iqrar olunmasından əsasın iqrar olunmasına yönəlir.

Onun sxemi belədir:

Əgər a-dırsa, onda b-dir.

b-dir

a-dir

Simvolik yazılışı

$$\underline{p \rightarrow q, q}$$

$$p$$

Bu modus üzrə alınan nəticə də dəqiqliyedir, çünki nəticənin iqrar edilməsindən hələ əsasın həqiqi olması zərurət irəli gəlmir. Burada da başqa səbəblər (amillər) özünü göstərə bilər.

Bələliklə, şərti-qəti əqli nəticənin dörd mümkün modusundan yalnız 1-ci və 2-ci moduslar düzgün hesab olunur. Həmin moduslar aşağıdakı qaydaya əsaslanır: əsasın iqrar olunması nəticənin iqrarına və nəticənin inkar olunması isə əsasın inkarına gətirib çıxarır.

Üçüncü və dördüncü moduslar düzgün deyildir, onlardan dəqiq nəticə çıxarmaq mümkün olmur. Belə ki, əsasın inkarı zərurən nəticənin inkarına gətirmir və eləcə də nəticənin iqrar edilməsi hələ zərurən əsasın iqrarına gətirib çıxarmır.

Şərti-qəti əqli nəticənin düzgün modusları (iqrari modus, inkari modus) üzrə həqiqi bilik əldə etməyin mümkünlüyünü aşağıdakı cədvəllərdən görmək olar:

Iqrari modus

1	2	3	4	5
p	q	$((p \rightarrow q) \wedge (p \rightarrow q))$		
H	H	H	H	H
H	Y	Y	Y	H
Y	H	H	Y	H
Y	Y	H	J	H

Inkari modus

1	2	3	4	5	6	7
p	q	$\neg p$	$\neg q$	$((p \rightarrow q) \wedge q \rightarrow \neg p)$		
H	H	Y	Y	H	Y	H
H	Y	Y	H	Y	Y	H
Y	H	H	Y	H	Y	H
Y	Y	H	H	H	H	H

Əvvəlcə iqrari modusun həqiqiliyini göstərən cədvəli təhlil edək: 5-ci sütundan görünür ki, implikasiyanın həqiqiliyi antesedentin (əsasın) -1-ci və konsekventin (nəticənin)-2-ci, həqiqiliyindən asılıdır. Implikasiya yalnız o zaman yalan olur ki, antesedent həqiqidir, konsekvent isə yalandır (cədvəlin 2-ci sətri). Bütün qalan hallarda implikasiya həqiqidir. Konyunksiyanın (4-cü sütun) həqiqi və ya yalan olması onu təşkil edən üzvlərdən (3 və 1) asılıdır. Konyunksiya yalnız o vaxt həqiqi hesab olunur ki, onun hər iki üzvü (cədvəldə 1-ci xətt) həqiqidir.

5-ci sütunda ifadə olunan implikasiyanın həqiqiliyini aşağıdakı sübut edir: antesedent (4) və konsekventin (2) implikasiyasında heç elə bir hal yoxdur ki, antesedent həqiqi olsun, konsekvent isə yalan olsun. Buna görə də implikasiya həmişə həqiqidir.

Deməli, iqrari modus (modus ponens) $\neg((p \rightarrow q) \wedge p) \rightarrow q$ dəqiqdır, məntiqi qanuna uyğun gelir.

İndi də inkari modusun həqiqiliyini sübut edək. Cədvəlin 1-ci və 3-cü, 2-ci və 4-cü sütunlarında göstərilir ki, əgər bir mülahizə (fikir) yalandırsa, onda onun inkari həqiqidir. p və q -nün implikasiyası (1 və 2) yalnız bir halda (5-ci sütun, 2-ci xətt) yalan olur. Konyunksiyani ifadə edən 6-ci sütundan görünür ki, $(p \rightarrow q) \vee \neg q$ (5-ci və 4-cü) yalnız bir halda (cədvəlin 4-cü sətri) doğrudur. Implikasiya $((p \rightarrow q) \wedge \neg q) \vee \neg p$ (6 və 3), həmişə həqiqidir, çünki bunda heç elə bir hal yoxdur ki, antesedent həqiqi, konsekvent isə yalan olsun.

Deməli, $((p \rightarrow q) \wedge q) \rightarrow \neg p$ formulu, yəni inkaredici modus (modus tollens) dəqiq bilik verir, çünki məntiqi qanuna uyğundur.

Şərti-qəti əqli nəticəni öyrənərkən nəzərdə tutmaq lazımdır ki, böyük müqəddimənin əsası və nəticəsi həm iqrari və həm də inkari hökm ola bilər. Bundan asılı olaraq iqrari modusun dörd növ müxtəlifliyi mümkündür:

$$1) \frac{p \rightarrow q, p}{q}$$

$$2) \frac{\neg p \rightarrow q, \neg p}{q}$$

$$3) \underline{p \rightarrow q, p}$$

$$4) \underline{\overline{p} \rightarrow \overline{q}, \overline{q}}$$

Qəti hökmü ifadə edən müqəddimənin iqrarı və ya inkari olmasından asılı olmayaraq, o əsasın həqiqiliyini iqrar edir, nəticə isə əsasın iqrarı və ya inkari hökm olmasından asılı olmayaraq, müqəddimənin nəticəsinin həqiqiliyini təsdiq edir. Məsələn, aşağıdakı əqli nəticəyə diqqət yetirək:

Əgər işdə cinayət tərkibi yoxdursa (p), onda cinayət işi qaldırıla bilməz (\overline{q}).

Cinayət tərkibi yoxdur (p)

Cinayət işi qaldırıla bilməz (\overline{q})

Göründüyü kimi, bu nəticə yuxarıda qeyd olunan 3-cü növə uyğun gəlir. Şərti müqəddimənin nəticəsi inkari hökmdür, qəti müqəddimə (inkari hökm) əsasın həqiqiliyini inkar edir, nəticə isə (inkari hökm) şərti müqəddimənin nəticəsini təsdiq edir.

İnkaredici modusun da dörd növ müxtəlifliyi vardır:

$$1) \underline{p \rightarrow q, \overline{q}} \\ \overline{p}$$

$$2) \underline{\overline{p} \rightarrow \overline{q}, q} \\ p$$

$$3) \underline{p \rightarrow \overline{q}, q} \\ \overline{p}$$

$$4) \underline{\overline{p} \rightarrow \overline{q}, q} \\ \overline{p}$$

Bu dörd növün hamisində mühakimənin gedisi eynidir: qəti müqəddimə, şərti müqəddimənin nəticəsini inkar edir, ümumi nəticə isə əsasın həqiqiliyini inkar edir.

Bəzən mühakimə prosesində ayrıca şərti hökmü olan (yalnız a-dırsa, onda b-dir) şərti-qəti əqli nəticədən istifadə olunur. Onun simvolik yazılışı ekvivalentlik formasında olur: $a \Leftrightarrow b$. Belə əqli nəticələrdə dörd modusun dördündə də dəqiq nəticə alınır:

$$1) \underline{p \Leftrightarrow q, p}$$

$$2) \underline{p \Leftrightarrow q, \overline{q}} \\ \overline{p}$$

$$3) \underline{p \Leftrightarrow q, \overline{p}} \\ \overline{q}$$

$$4) \underline{p \Leftrightarrow \overline{q}, q} \\ p$$

Nümunə üçün ayırcı şərt hökmün (Əgər və yalnız əgər bu və ya digər şəxs cinayət törədilmişdirse o məsuliyyətə cəlb edilməlidir) işləndiyi yuxarıdaqı əqli nəticəni göstərmək olar. Bu halda yuxarıda göstərilən bütün dörd modus üzrə dəqiq nəticə alınır.

10. Təqsimi -qəti əqli nəticə

Təqsimi-qəti əqli nəticə elə nəticəyə deyilir ki, onun bir müqəddiməsi təqsimi hökm, digər müqəddiməsi və nəticəsi isə qəti hökmdür. Bu cür əqli nəticədəki təqsimi hökmdə alternativ variantlar göstərilir ki, biz bunlardan birini iqrar etməklə digərini inkar edirik və əksinə. Buna uyğun olaraq təqsimi-qəti əqli nəticənin iki modusunu göstərmək olar: iqrari inkaredici və inkari iqraredici modus.

Iqrari inkaredici modusda (modus ponendo tollens) kiçik müqəddimə (qəti hökm) alternativlərinən birini iqrar edir, nəticə (bu da qəti hökmdür) isə digər alternativi inkar edir.

Məsələn, bu fel ya indiki zamanda (a), ya keçmiş zamanda (b), ya da gələcək zamanda (c) ola bilər.

Bu fel indiki zamandadır (a)

Bu fel keçmiş zamanda və gələcək zamanda deyildir.

Iqrar etməklə inkar edən modusun sxemi aşağıdakı kimi-dir:

a və ya b-dir.

a-dir.

qeyri b-dir.

Simvolik yazılışı belədir:

$$\frac{p \vee q, p}{q}$$

Bu modus üzrə çıxarılan nəticə dəqiqdır, lakin aşağıdakı qaydaya əməl olunmalıdır. Böyük müqəddimə istisnaedici təqsimi hökm və ya güclü dizyunksiyaya malik hökm olmalıdır. Bu qayda gözlənilməzsə, düzgün nəticə eldə etmək qeyri-mümkündür. Məsələn,

Bu oğurluğu ya Kamil, ya da Cəfər etmişdir.

Bu oğruluğu Kamil etmişdir.

Bu oğruluğu Cəfər etməmişdir.

Bu nəticə düzgün deyildir, çünki ola bilər ki, oğruluqda Cəfər də iştirak etsin.

Bu modusun formulu belədir:

$$1) ((a \vee b) \wedge a) \rightarrow \bar{b}$$

$$2) ((a \vee b) \wedge b) \rightarrow a$$

Onların hər ikisi məntiqi qanuna uyğundur.

İnkar etməkə iqrar edən modusda (modus tollendo ponens) kiçik müqəddimə böyük müqəddimədə irəli sürülen alternativlərdən birini inkar edir, nəticə isə digər alternativi təsdiq edir. Məsələn,

Mineral gübrələr ya azot, ya fosfor, ya da kalium gübrələri şəklində olur.

Bu mineral gübrə nə azot, nə də fosfor gübrəsi deyildir.

Bu mineral gübrə kalium gübrəsidir.

İnkar etməkə iqrar edən modusun sxemi aşağıdakı kimidir:

a və ya b-dir

a deyil.

b -dir.

Simvolik yazılışı

$$\langle p \vee q \rangle, \neg p$$

q

İnkar etməkə iqrar edən modus aşağıdakı formalarda da ifadə oluna bilir:

$$2) a \vee b, \bar{b} \quad 3) a \vee b, \bar{a} \quad 4) a \vee b, \bar{b}$$

a

b

a

Burada məntiqi bağlayıcı həm qeyri-ciddi dizyunksiya, həm də ciddi dizyunksiya formasında işlənilə bilir. Bu modusa aşağıdakı dörd formul uyğun gelir:

$$1) ((a \vee b) \wedge \bar{a}) \rightarrow b; \quad 2) ((a \vee b) \wedge \bar{b}) \rightarrow a$$

$$3) ((a \vee b) \wedge \bar{a}) \rightarrow b; \quad 4) ((a \vee b) \wedge \bar{b}) \rightarrow a.$$

Onların hamısı düzgündür, məntiqi qanunlara uyğundur.

İnkar etməkə iqrar edən modus üzrə düzgün nəticə eldə etmək üçün, aşağıdakı tələb yerinə yetirilməlidir: böyük müqəddimədə bütün mümkün olan alternativlər göstərilməlidir. Başqa sözə o, tam (qapalı) dizyunktiv hökm olmalıdır. Öks halda nəticə yalan olur.

Məsələn: Yangın ya odla düzgün rəftar edilmədiyindən, ya elektrik xəttinin nasazlığı üzündən baş vermiş, ya da qəsdən törədilmişdir.

Bu yanğın nə odla düzgün rəftar edilməməsi, nə də elektrik xəttinin nasazlığı üzündən baş verməmişdir.

Bu yanğın qəsdən törədilmişdir.

Bu nəticə dəqiq deyildir. O, ehtimal xarakteri daşıyır, çünki böyük müqəddimədə bütün alternativlər sadalanmur. Belə ki, orada qeyd olunanlardan əlavə yanığının aşağıdakı səbəbləri də ola bilər (partlayış, ildirim çaxması və s). Deməli böyük müqəddimə açıq (natamam) dizyunksiyalı hökmdür.

Təqsimi hökm ilə ifadə olunmuş müqəddimədə iki deyil, daha çox (məsələn üç) alternativ olduqdə onun sxemi aşağıdakı kimi yazılır:

Ya a-dir, ya b-dir, ya c-dir.

a-dir

b deyil, c-deyil.

11. Şərti-təqsimi (lemmatik) əqli nəticə

Şərti-təqsimi əqli nəticə elə əqli nəticədir ki, burada bir müqəddimə iki və daha çox şərti hökmdən, digər müqəddimə isə təqsimi hökmdən ibarət olur. Buna lemmatik (latınca fərziyyə deməkdir) əqli nəticə də deyilir. Təqsimi müqəddimədə göstərilən yzvlərin (alternativlərin) sayından asılı olaraq lemmatik əqli nəticə (iki üzvlü dilemma, üçüzvlü-trilemma və çoxüzvlü-polidilemma şəklində çıxış edə bilir). Onların ən ge-

niş yayılmış formasını-dilemmanı nəzərdən keçirək. Dilemma iki növə ayrılır: konstruktiv (qurasdırıcı) və destruktiv (dağıdıcı). Onların hər ikisi öz növbəsində sadə və mürəkkəb formalar olur.

Sadə qurasdırıcı dilemma iki müqəddimədən ibarətdir. Birinci şərti müqəddimə iki əsası və onlardan irəli gələn bir nəticəni ifadə edir. Dizyunktiv hökm olan ikinci müqəddimədə bildirilir ki, bu əsaslardan biri həqiqidir. Ümumi nəticə isə şərti müqəddimədəki həqiqiliyi iqrar olunan konsekvənti təsdiq edir. Bu halda mühakimə əsasın həqiqiliyinin iqrar olunmasından nəticənin, həqiqiliyini iqrar edilməsinə yönəlir.

Ənənəvi formal mənTİqdə sadə qurasdırıcı dilemmanın sxemi belədir:

Əgər $a \rightarrow r$, onda $c \rightarrow r$; əgər $b \rightarrow r$, onda $c \rightarrow r$.

Ya $a \rightarrow r$, ya da $b \rightarrow r$.

Deməli, $c \rightarrow r$.

Simvolik yazılışı: $(p \rightarrow r) \wedge (q \rightarrow r), p \vee q \vdash r$

Onu bu formul ilə də yazmaq olar: $((a \rightarrow b) \wedge (c \rightarrow b)) \wedge (a \vee c) \rightarrow b$. Məsələn:

Əgər xəstənin diş ağrıyırsa, ona analgin atmaq məsləhət görülür, əgər başı ağrayırsa, yənə analgin atmaq məsləhətdir.

Bu xəstənin ya diş, ya başı ağriyur.

Xəstəyə analgin atmaq məsləhətdir.

Mürəkkəb konstruktiv dilemma da iki müqəddimədən ibarətdir. Lakin burada şərti hökm formasında olan müqəddimənin malik olduğu iki əsasdan bir deyil (sadə növdə belədir), iki nəticə çıxır. İkinci müqəddimədə (dizyunktiv hökmndə) bu və ya digər əsasın həqiqiliyi iqrar olunur. Ümumi nəticə isə konsekvənlərdən birinin həqiqiliyini iqrar edir. Deməli, mürəkkəb konstruktiv dilemmanın sadədən yeganə fərqi bundadır ki, oradakı şərti müqəddimədən iki nəticə çıxır.

Bu halda mühakimənin gedişi əsasın həqiqiliyinin iqrar edilməsindən, nəticənin həqiqiliyinin iqrar olunmasına doğru yönəlir. Məsələn:

Mən dərsdən qəçsam, onda mənə qaib yazılıacaq, əgər dərsdə otursam, hazırlaşmadığım üçün mənə qeyri-kafi yazılıcaqdır.

Mən ya dərsdən qəça bilərəm, ya da dərsdə otura bilərəm.

Mənə ya qaib yazılıcaqdır, ya da ki, qeyri-kafi yazılıcaqdır.

Mürəkkəb konstruktiv dilemmanın sxemi belədir:

Əgər a-dırsa, onda b-dir; əgər c-dırsa, onda d-dir.

Ya a-dir, ya c-dir.

Ya b-dir, ya d-dir.

Simvolik yazılışı aşağıdakı kimidir:

$$\frac{(p \rightarrow q) \wedge (r \rightarrow s), p \vee r}{q \vee s}$$

O, düstur vasitəsi ilə belə yazılır: $((a \rightarrow b) \wedge (c \rightarrow d)) \rightarrow (b \vee d)$

İndi də *destruktiv* (dağıdıcı) dilemmaları nəzərdən keçirək.

Sadə destruktiv dilemmada şərti müqəddimədəki əsaslar-dan birindən iki nəticə çıxarmaq olur. İkinci müqəddimə (taqsim) hər iki konsekventi inkar edən dizyunksiyadır, ümumi nəticə isə əsası inkar edir. Mühakimə prosesi konsekventin həqiqiliyinin inkar olunmasından əsasın həqiqiliyinin inkar edilməsinə yönəlir. Məsələn:

Əgər şəxs qarın yatalağı ilə xəstələnibse, onda xəsteliyin 4-6-ci günündə onda yüksək temperatur olur və bədəni səpir.

Bu xəstənin yüksək temperaturu yoxdur və bədəni səpməmişdir.

Bu şəxs qarın yatalağı ilə xəstələnməmişdir.

Sadə destruktiv dilemmanın sxemi belədir:

Əgər a-dırsa, onda b-dir; əgər a-dırsa, onda c-dir.

Ya qeyri b-dir, ya da qeyri c-dir.

Qeyri a-dir.

Simvolik yazılışı belədir:

$$\frac{(p \rightarrow q) \wedge (p \rightarrow r), \neg q \vee \neg r}{\neg p}$$

formulu isə aşağıdakı kimidir:

$$((a \rightarrow (b \vee c)) \wedge (\neg b \vee \neg c)) \rightarrow \neg a$$

Sadə destruktiv dilemma bu sxem üzrə də ifadə oluna bilər:

$$\frac{a \rightarrow b, a \rightarrow c, b \vee c}{a}$$

Həmin sxemin formulu:

$$((a \rightarrow b) \wedge (a \rightarrow c), (\neg b \vee \neg c)) \rightarrow \neg a \text{-dir.}$$

Məsələn, Əgər tələbə prinsipialdırsa, onda o yoldaşının nöqsanlarını bildikdə, bunları ona deyir və bu nöqsanları aradan qaldırmağa kömək edir.

Yoldaşının nöqsanlarını bilən tələbə ya bu haqda ona deməmiş, ya da nöqsanları aradan qaldırmaqdə ona kömək etməmişdir.

Bu tələbə qeyri-pirnsipialdır.

Mürəkkəb destruktiv dilemma aşağıdakı kimidir: şərti müqəddimə iki müxtəlif əsasa və müxtəlif nəticələrə (konsekvəntə) malikdir; ikinci (təqsimi) müqəddimə hər iki konsekventi inkar edən dizyunksiyadır; ümumi nəticə hər iki əsası inkar edən dizyunksiyadır. Burada mühakimə prosesi könsekvetin həqiqiliyinin inkar olunmasından, əsasın həqiqiliyinin inkar edilməsinə doğru istiqamətdə gedir.

Ənənəvi mətiqdə onun sxemi belədir:

Əgər a-dirsa, onda b-dir; əgər c-dirsa, onda d-dir

Qeyri b-dir və ya qeyri d-dir

Qeyri a-dir və ya qeyri c-dir.

Simvolik yazılışı:

$$\frac{(p \rightarrow q) \wedge (r \rightarrow s), \neg q \vee \neg s}{\neg p \vee \neg r}$$

Formul şəklində belə ifadə olunur:

$$((a \rightarrow b) \wedge (c \rightarrow d)), (\neg b \vee \neg d) \rightarrow (\neg a \vee \neg c)$$

Bu, formul mənqiqi qanunlara uyğundur və düzgün nəticə çıxarmaq imkani verir.

Mürəkkəb destruktiv dilemmaya aşağıdakini misal göstərmək olar:

Əgər müqəssirlikdə ittiham olunan dəllallıq ilə məşğul olmuşsa (a), onda cinayət məcəlləsinin müvafiq maddəsi ilə günahlandırılır (b); əgər o, rüşvət verməkdə vasitəçilik etmişdirse (c), onda o, cinayət məcəlləsinin başqa müvafiq maddəsi ilə günahlandırılır (d).

İttiham olunanın əməlində yuxarıda götirilən maddələrdə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibi yoxdur.

İttiham olunan dəllallıqla məşğul olmamışdır (qeyri-a) və ya rüşvət verməkdə vasitəçilik etməmişdir (qeyri-c).

Qeyd olunmalıdır ki, dizyunksiyanın zəif və ya güclü formada ifadə edilməsindən asılı olmayaraq sadə dilemmənin hər iki növündə (konstruktiv və destruktiv) düzgün nəticə çıxarmaq olur. Mürəkkəb dilemmalarda (həm konstruktiv, həm destruktiv növdə) isə yalnız zəif dizyunksiya işləndikdə düzgün nəticə çıxarılır. Lakin mürəkkəb dilemma formasında aparılan mühakimə gedişində insan məhz güclü dizyunksiyani işlədir, çünki onun qarşısında bir-birini istisna edən iki alternativ durur.

Bəzən dilemma belə qurulur:

Əgər A-B-dirse, onda C-D-dir; əgər E-F-dirse, onda Z-H-dir.

Lakin C-D deyil və Z-H deyil.

Deməli, A-B deyil və E-F deyil.

Məsələn, Əgər mən varlı olsaydım, onda avtomobil alardım, əgər şərəfsiz olsaydım avtomobili oğurlayardım.

Lakin mən avtomobil almadım və oğurlamadım.

Mən varlı deyiləm və şərəfsiz deyiləm.

Burada ikinci müqəddimə və nəticə dizyunktiv deyil, (dilemma bunu tələb edir) konyunktiv hökməldərdir. Buna görə də həmin əqli nəticə dilemma deyil, sadəcə olaraq iki şərti-qəti əqli nəticənin birləşməsidir. Dilemma o vaxt düzgün nəticə verir ki, mühakimə prosesi. Əsasın iqrarından nəticənin iqrarına (konstruktiv) və nəticənin inkarından əsasın inkarına doğru getsin (destruktiv dilemma).

Trilemma da dilemma kimi konstruktiv və ya destruktiv olur. Onların hər biri də sadə və mürəkkəb növlərə ayrıılır.

Sadə konstruktiv trilemma iki müqəddimə və nəticədən ibarətdir. Birinci müqəddimədə göstərilir ki, üç müxtalif əsasdan eyni bir nəticə çıxır; ikinci müqəddimə bu üç müxtalif əsasın dizyunksiyasını ifadə edir. Ümumi nəticədə isə konsekvent iqrar edilir. Məsələn:

Əgər xəstə qripdirse, onda həkimə müraciət etməlidir, əgər xəstənin ürəyi ağrıyırsa, onda həkimə müraciət etməlidir, əgər xəstə anginadırsa, onda həkimə müraciət etməlidir.

Bu xəstə ya qripdir, ya ürəyi ağrıyrı, ya da anginadır.

Bu xəstə həkimə müraciət etməlidir.

Mürəkkəb konstruktiv trilemmada birinci müqəddimə üç müxtalif əsasdan və onlardan irəli gələn üç nəticədən (konsekventdən) ibarətdir. İkinci müqəddimə dizyunktiv hökmüdür, burada üç əsasdan on azı biri iqrar edilir. Nəticədə üç konsekventdən on azı biri iqrar olunur. Bəzən nağıllarda göstərilən aşağıdakı vəziyyət mürəkkəb konstruktiv trilemmaya misal ola bilər:

Əgər kim düz getsə, o soyuq və ac qalacaqdır, kim sağa getsə, onun özü sağ qalacaq, atı isə öldürüləcəkdir. Kim sola getsə özü öldürüləcək, atı sağ qalacaqdır.

İnsan ya düz getmeli, ya sağa getmeli, ya da sola getməlidir.

O ya ac və soyuqda qalacaq, ya özü sağ qalacaq atı öldürüləcək, ya da özü öldürüləcək, atı sağ qalacaqdır.

Trilemmannı destruktiv növü də destruktiv dilemmada olduğu kimiidir, onlar da sadə və mürəkkəb olur. Yeganə fərq

bundadır ki, onların strukturunda iki deyil, üç mümkün alternatif göstərilir.

Sadə destruktiv trilemmaya aşağıdakı nümunəni göstərmək olar:

Əgər yaxın vaxtlarda hava pisleşəcəkso, onda onun damaları sıxlacaq, qan təzyiqi yüksələcək və başı ağriyacaqdır.

Lakin onun nə damaları sıxlırmır, nə qan təzyiqi qalxmır, nə də başı ağrımır.

Yaxın vaxtlarda hava pisleşməyəcəkdir.

12. İxtisari sillogizm (entimema)

Mühakimə prosesində sillogizm çox vaxt ixtisar olunmuş formada işlənilir. Belə sillogizmlər entimema (yunan dilində fikirdə tutmaq, ağlda, nəzərdə tutmaq deməkdir) adlanır. Əgər sillogizmlər iki müqəddimədən və nəticədən ibarət olursa, entimemada bu üç üzvdən hər hansı biri ixtisara salınır, yəni ifadə olunmur, yalnız fikirdə nəzərdə tutulur.

Entimema sədə qəti sillogizmlərdə daha çox (xüsusi lədə birinci fiqur üzrə) istifadə olunur. Entimema hansı üzvün ixtisar edilməsindən asılı olaraq, üç formada çıxış edir; böyük müqəddiməsi buraxılmış entimema; kiçik müqəddiməsi buraxılmış entimema; nəticəsi buraxılmış entimema. Böyük müqəddiməsi ixtisar olunmuş sillogizmə aşağıdakı misal göstərmək olar:

«Cəfər tələbədir, buna görə də imtahanlarını verməlidir». Burada böyük müqəddimə –«Bütün tələbələr imtahan verməlidir»-ixtisar edilmişdir.

Təkcə böyük müqəddimə deyil, kiçik müqəddimə də ixtisar oluna bilər. Bu halda yuxarıdakı misal belə olar: «Bütün tələbələr imtahan verməlidirlər, deməli, Cəfər də imtahan verməlidir». Göründüyü kimi burada kiçik müqəddimə-«Cəfər tələbədir» ixtisara salınmışdır. Əgər bu sillogizmdə nəticə ixtisara salınsa, onda aşağıdakı kimi olar: «Bütün tələbələr imtahan verməlidirlər, Cəfər isə tələbədir». Sillogizmin buraxılan

üzvlərini insan öz yaddaşında nəzərdə tutur. Entimema formasında əqli nəticə, təkcə birinci fiqurda deyil, ikinci fiqurda da işlənilə bilər, üçüncü fiqurda isə ondan nadir hallarda istifadə olunur.

Qəti sillogizmlərlə yanaşı şərti, təqsimi və şərti-təqsimi əqli nəticələr də entimema formasında ifadə oluna bilər.

Aşağıdakı şərti-qəti sillogizmin böyük müqəddiməsi ixtisar edilmişdir:

«Cinayət işi qaldırıla bilməz, belə ki, işdə cinayət tərkibi yoxdur».

Burada şərti hökm formasında ifadə olunmuş böyük müqəddimə-«Əgər cinayət tərkibi yoxdursa, onda cinayət işi qaldırıla bilməz» ixtisar edilərək fikirdə nəzərdə tutulur.

Təqsimi -qəti sillogizmdə də böyük müqəddimə buraxıla bilər. Məsələn, «Bu iş üzrə bəraətverici hökm çıxarmaq olmaz, o müqəssirləndirici olmalıdır». Böyük müqəddimə-«Bu iş üzrə ya bəraətverici, ya da müqəssir edici hökm çıxarıla bilər» hökmü ixtisar edilmişdir.

Təqsimi-qəti sillogizmdə həm də nəticə buraxıla bilər: «Ölüm hadisi ya qəsdən başqası tərəfindən törədilmiş, ya intihar etmə, ya bədbəxt hadisə nəticəsində, ya da təbiii səbəblər üzündən baş vermişdir».

Ölüm hadisi bədbəxt hadisə nəticəsində baş vermişdir.

Bütün digər alternativləri inkar edən nəticə, adətən yazılmır, çünki artıq kiçik müqəddimədən cavab məlumudur.

13. Hökmərdən bilavasitə və dolayı yolla nəticə çıxarma qaydaları

Ayrı-ayrı hökmərər arasındaki məntiqi əlaqələrin xarakterini nəzərə almaq yolu ilə də deduktiv əqli nəticə çıxarmaq mümkündür: bu əməliyyat məntiqi bağlayıcıları daxil etmə və kənar etmə qaydalarına əsaslanır:

1) Konyunksiyani tətbiq etmə qaydası. Sxemi belədir:

$\frac{A, B}{A \wedge B}$ Bu qayda onu göstərir ki, əgər iki hökmün tərkibi A və B-dən ibarətdirsə, onlardan $A \wedge B$ konyunktiv hökmünü hasil etmək olar.

2) Konyunksiyani kənar etmə qaydası. Sxemi aşağıdakı kimdir: $\frac{A \wedge B}{A}, \frac{A \wedge B}{B}$. Bu o deməkdir ki, konyunksiya ilə birləşmiş hökmərdən hər hansı birini müstəqil götürmək olar.

3) Dizyunksiyani tətbiq etmə qaydası. Onun sxemi belədir: $\frac{A \quad B}{A \vee B}, \frac{A \vee B}{A \vee B}$. Bu qaydanın köməyi ilə A və ya B strukturuna malik hökmədən strukturu A V B olan dizyunktiv hökm hasil edilir. Məsələn, «Bu dördbücaqlı rombdur» hökmündən aşağıdakı dizyunksiya alınır: «Bu düzbücaqlı romb və ya kvadratdır».

4) Dizyunksiyani kənar etmə qaydası. Sxemi aşağıdakı kimimdir: $\frac{A \vee B}{B}, \frac{A \vee B}{A}$. Bu qayda göstərir ki, strukturu A və B olan dizyunktiv hökmədən, onlardan birini inkar etməklə, digər üzvünü olduğu nəticə çıxarıılır. Məsələn, «Cinayət dünən axşam və yağılı vaxtda törədilmişdir». «Məlumolmuşdur ki, cinayət dünən axşam törədilməmişdir.

«Deməli, cinayət yağılı vaxtda törədiidmişdir».

5) Implikasiyanı tətbiq etmə qaydası. Sxemi belədir: $\frac{B}{A \rightarrow B}$. Bu qayda göstərir ki, əgər B varsa, onu törədən müəyyən əsas- atesedent də daxil etmək olar.

6) Implikasiyani kənar etmə qaydası. Sxemi aşağıdakı kimidir: $\frac{A \rightarrow B, A}{B}$. Bu qayda modus-ponens ilə eynidir.

7) Ekvivalentliyi tətbiq etmə qaydası. Sxemi belədir:

$$A \rightarrow B$$

$$\frac{B \rightarrow A}{A \leftrightarrow B}$$

Bu qayda onu ifadə edir ki, $A \rightarrow B$ strukturuna malik və $B \rightarrow A$ strukturuna malik implikativ hökmərdən $A \leftrightarrow B$ ekvivalent hökmünü hasil etmək olar. Məsələn:

«Əgər tələbə imtahandan qeyri-kafi almışsa, onda o imtahana hazırlaşmamışdır».

«Əgər tələbə imtahana hazırlaşmamışsa, onda o imtahandan qeyri-kafi alır».

Deməli, «tələbə yalnız və yalnız o halda imtahandan qeyri-kafi alır ki, o imtahana hazırlaşmamış olsun».

8) Ekvivalentliyi kənar etmə qaydası. Sxemi aşağıdakı kimimdir: $\frac{A \leftrightarrow B}{A \rightarrow B, B \rightarrow A}$. Bu qayda onu göstərir ki,

$A \leftrightarrow B$ strukturlu ekvivalent hökmədən $A \rightarrow B$ implikativ hökmünü ona əks olan $B \rightarrow A$ implikativ hökmünü almaq olar.

Məsələn, «Romb yalnız və yalnız o halda kvadratdır ki, onun bucaqları düz olsun»-«Əgər romb kvadratdırsa, onda onun bütün bucaqları düzdir». -Əgər rombun bucaqları düzdirsə, onda o kvadratdır».

9) İkiqat inkar tətbiq etmə qaydası. Sxemi belədir: $\frac{A}{\neg\neg A}$.

Bu qayda göstərir ki, A növə malik hökmədən, ikiqat inkar vəsítəsilə həmin hökmü almaq olar. Məsələn, «Nofel Beynəlxalq əlaqələr fakultəsində oxuyur»-«Doğru deyildir ki, Nofel Beynəlxalq əlaqələr fakultəsində oxumur».

10) İkiqat inkari kənaretmə qaydası. Sxemi aşağıdakı kimidir $\frac{A}{\neg A}$. Bu qayda onu göstərir ki, ikiqat inkar bildi-

rən A tipli hökmdən, iqrarı A hökümü hasil etmək olar. Məsələn, «Bu ədədin sadə ədəd olmadığı doğru deyildir» -«Bu ədəd sadə ədəddir».

Biz yuxarıda birbaşa (bilavasitə) nəticə çıxarmağın əsas formalarını—tam və ya ixtisari, xalis şərti, xalis təqsimi, şərti-qəti, təqsimi-qəti və şərti-təqsimi -(lemmatik) əqli nəticələri göstərdik. Bu formalar adı danişqda, elmi fəaliyyətdə və tədrisdə geniş tətbiq olunur.

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə birbaşa nəticələr əldə etməyin aşağıdakı növləri də vardır:

1. Sadə kontrapozisiya. Onun sxemi belədir: $\frac{a \rightarrow b}{b \rightarrow a}$

Bu qaydanın oxunuşu: Əgər a-dan b irəli gəlirsə, onda b-nin inkarından da a-nın inkari irəli gəlməlidir. Burada «a» və «b» istənilən fikirləri ifadə edən (propozisional dəyişən) dəyişən kəmiyyətləədir. Məsələn:

Əgər bu üçbucaq bərabərtərəflidirsə, onda o bərabərbucaklıdır.

Əgər bu üçbucaq bərabərbucaklı deyilsə, onda o bərabərtərəfli də deyildir.

Göründüyü kimi, burada nəticə çıxarma aşağıdakı formul üzrə gedir- $(a \rightarrow b) \equiv (\bar{b} \rightarrow \bar{a})$. Bu formul sadə kontrapozisiyanın qanunu adlanır.

2. Mürəkkəb kontrapozisiya. Onun sxemi aşağıdakı kimidir: $\frac{(a \wedge b) \rightarrow c}{(a \wedge \bar{b}) \rightarrow \bar{c}}$

Həmin qayda üzrə mühakimənin gedisi bu nümunədən görünür:

Əgər mənim pulum olarsa və mən sağlam olsam, onda mən tətildə rayona gedəcəyəm.

Əgər mənim pulum oldusa və mən tətildə rayona getmədiməsə, deməli mən sağlam deyiləm.

3. İmportasiya (şərtlərin konyunktiv birləşməsi) qaydası.
Bu qaydanın sxemi: $a \rightarrow (b \rightarrow c)$

$$(a \wedge b) \rightarrow c$$

Bu qayda aşağıdakı kimi oxunur: «Əgər «a» göstərirse ki, «b»-dən «c» irəli gəlir, onda demək olar: a və b-dən «c» irəli gəlir.»

Məsələn: «Əgər müəllim şagirdin dostuna çevrilibsa və bu dostluq xeyirxah niyyət daşıyırsa, yəni nə isə bir xeyirxah məqsədə yönəlibsa, onda uşağın ürəyində heç vaxt bədxahlıq baş qaldurmaz». (1)

4. Ekportasiya (şərtlərin ayrılması) qaydası. Onun sxemi aşağıdakı kimidir: $(a \wedge b) \rightarrow c$

$$a \rightarrow (b \rightarrow c)$$

Bu sxem belə oxunur: «Əgər «a» və «b» -dən «c» irəli gəlirsə, onda a-dan görünür ki, «b»-dən «c» irəli gəlir». Göründüyü kimi, bu qayda bundan əvvəlkinin bir növ əksidir. Buna görə də yuxarıdakı misalı bir qədər dəyişdirməklə onu bu qaydaya uyğun şəklə salmaq olar.

Bilavasitə nəticə çıxarma qaydaları ilə yanaşı bil vasitə (dolayı) nəticə çıxarmaq qaydaları da mövcuddur. Onlar aşağıdakılardır: implikasiya daxil etmə qaydası üzrə aparılan mühakimə; cəfəngiyata (absurda) gətirib çıxarma; əks olan-dan (zidd olandan) çıxış etməklə aparılan mühakimə.

1. İmlikasiya daxil etmək qaydası üzrə aparılan mühaki-mənin sxemi belədir: $Q, a \vdash b$

$$Q \vdash a \rightarrow b$$

Oxunuşu aşağıdakı kimidir: «Əgər qamma (Q) müqəddimələrdən və «a» müqəddiməsindən «b» nəticəsi çıxarsa, onda təkcə Q müqəddimələrindən nəticə çıxarmaq olar ki, «a»-dan «b» irəli gəlir». Bu qayda başqa adla «Deduksiya haqqında teorem» adlanır.

Məsələn, fərz edək ki, Q aşağıdakı müqəddimələri əhatə edir: 1) Mən pedaqogika imtahanından əla aldım; 2) Mən məntiq imtahanından əla aldım; 3) Mən riyaziyyat imtahanından əla aldım. «a» müqəddiməsi aşağıdakı deməkdir: «Mən verilmiş bütün ictimai tapşırıqları uğurla yerinə yetirdim». Onda «b» nəticəsi belədir: «Mən adlı təqaüd alacam».

Bu misali yuxarıdakı sxemə tətbiq etsək, onda kəsir xəttindən yuxarıdakı yazılın belə ifadə olunur: «Əgər mən pedaqogika, məntiq və riyaziyyat elmindən əla aldımsa və verilmiş bütün ictimai tapşırıqları uğurla yerinə yetirdimse, onda belə nəticə çıxır: «Mən adlı təqaüd alacağam».

Kəsir xəttinin aşağısında (məxrəcdə) yazılınlar isə belə oxunur: «Mən pedaqogika, məntiq və riyaziyyat imtahanlarından əla aldım». Buradan aşağıdakı nəticə çıxır: «Əgər mən verilmiş bütün ictimai işləri uğurla yerinə yetirsem, onda mən adlı təqaüd alacam».

2. Cəfəngiyata gətirib çıxarma qaydası. Onun sxemi belədir: $\frac{Q, a \vdash b, a \nvdash \bar{b}}{Q \vdash a}$. Bu qayda başqa sözlə inkar tətbiq etmə qaydası adlanır.

Qayda belə oxunur: Əgər Q müqəddimələrindən və «a» müqəddiməsindən ziddiyət irəli gəlirsə, yəni «b» və «qeyri-b» irəli gəlirsə, onda təkcə Q müqəddiməsindən «a»-nın inkari irəli gəlir. Cəfəngiyata münçər etmə qaydası, adı danışqda və elmi təfəkkürdə geniş tətbiq olunur. İkiüzlü klassik məntiqdə bu metod aşağıdakı formul ilə ifadə olunur:

$$\bar{a}_\alpha = a \rightarrow F$$

burada F-ziddiyəti və yalanı ifadə edir. Bu formul göstərir ki, əgər «a» hökmündən ziddiyət irəli gəlirsə, rəmdə onu inkar etmək (yalan hesab etmək) lazımdır.

Mücərrədə (ziddiyətə) gətirib çıxarma yolu ilə inkar etmə, təkcə klassik məntiqdə deyil, həm də qeyri-klassik məntiqdə, çoxmənali konstruktiv və intuisjonist məntiqdə, geniş tətbiq olunur.

3. «Əks olandan» çıkış etməklə mühakimə apararaq nəticə çıxarma əsasən o vaxt işlənilir ki, birbaşa sübut üçün arqumentlər yoxdur. Bu qayda ilə çox vaxt riyazi teoremlər sübut olunur. (Bu qayda «Sübut» bəhsində daha ətraflı izah oluna-caqdır).

Bələliklə, biz bilavasitə və dolayı yollarla nəticə çıxarma qaydalarını nəzərdən keçirdik. Həm birinci, həm də ikinci üsüldən təfəkkürdə geniş istifadə olunur.

14. Mürəkkəb və mürekkeb ixtisari sillogizmlər

Bəzən mühakimə prosesində iki və daha çox sillogizm bir-birilə məntiqi əlaqəyə girərək birləşirler. Nəticədə bir neçə sillogizmi əhatə edən əqli nəticə yaranır. Buna mürəkkəb sillogizm və ya polisillogizm deyilir. Bu cür sillogizmlər sılsılsında hər bir əvvəlki sillogizmin nəticəsi, sonrakı sillogizmin müqəddiməsi kimi çıxış edir. Əvvəlki sillogizm prosillogizm, sonrakı isə episillogizm adlanır.

Polisillogizmin iki növü (progressiv və regressiv) vardır. Birinci növdə prosillogizmin nəticəsi episillogizmin böyük müqəddiməsi kimi çıxış edir. Məsələn,

Sağlamlığı möhkəmləndirən hər şey (A) faydalıdır (B).

İdman (C) sağlamlığı möhkəmləndirir (A).

Deməli, idman (C) faydalıdır (B).

Yüngül atletika (D) idmandır (C).

Deməli, yüngül atletika (D), faydalıdır (B).

Qaçış (E) yüngül atletikanın növdür (D).

Deməli, qaçış (E) faydalıdır (B).

Göründüyü kimi burada iki sadə qəti sillogizm 1-ci sıqurun AAA modusu üzrə birləşmişdir. Bu sillogizmdə mühakimənin sxemi aşağıdakı kimidir:

Bütün A-lar B-dir.

Bütün C-lər A-dir.

Deməli bütün C-lər B-dir.

Bütün D-lər C-dir.

Bütün D-lər B-dir.
Bütün E-lər D-dir

Bütün E-lər B-dir.

Əgər sillogizmdə qəti hökmər deyil, şərti hökmər çıxış edirə, onda polisillogizm aşağıdakı şəkildə olur:

Əgər predmet metaldırsa (a), onda o istilik keçirir (b)

Əgər predmet qələvidirsə (c), onda o metaldir (a)

Əgər predmet qələvidirsə, onda o istiliyi keçirir (b)

Əgər predmet kalsiumdursa (d), ona o qələvi metaldır

Deməli, əgər predmet kalsiumdursa, onda o istiliyi keçirir.

Bu polisillogizmin cəbri formulu belədir:

$((a \rightarrow b) \wedge (c \rightarrow b) \wedge (c \rightarrow b) \wedge (d \rightarrow c)) \rightarrow (d \rightarrow b)$

Bu formul o vaxt düzgün hesab edilir ki, polisillogizmin bütün müqəddimələri ümumi hökmər olsun.

Polisillogizmin ikinci növü-regressiv polisillogizmində prosillogizmin nəticəsi episillogizmin kiçik müqəddiməst kimi çıxış edir. Məsələn:

1. Bütün orqanizmlər (B) cisimdir (C).

Bütün bitkilər (A) orqanizmdir (B).

Bütün bitkilər (A) cisimdir (C).

2. Bütün cisimlərin (C) çökisi vardır (D).

Bütün bitkilər (A) cisimdir (C)

Bütün bitkilərin (A) çökisi vardır (D)

Bu iki sadə sillogizm aşağıdakı sxem üzrə birləşdirildikdə regressiv polisillogizmi yaratdır:

Bütün B-lər C-dir

Bütün A-lar B-dir

Bütün C-lər D-dir

Bütün A-lar C-dir

Bütün A-lar D-dir.

Bunun formulu belədir:

$((b \rightarrow c) \wedge (a \rightarrow b) \wedge (c \rightarrow d) \wedge (a \rightarrow c)) \rightarrow (a \rightarrow d)$

bu formul da bütün müqəddimələr ümumi hökmələr ol-duqda düzgündür.

Mühakimə prosesində çox vaxt polisillogizm ixtisar olunmuş formada, yəni bəzi müqəddimələri buraxılmış halda çıxış edir. Belə polisillogizmlər *sorit* (yunan dilində *topa, yığın deməkdir*) adlanır.

Soritlər də iki növə ayrılır: *progressiv sorit* (Qoglen soriti) və *regressiv sorit* (Aristotel soriti).

Soritin birinci növündə böyük müqəddimə ixtisar edilir.

Məsələn:

Ictimai təhlükəli hərəkət (A) cəzalandırılmalıdır (B)

Cinayət (C) ictimai təhlükəli hərəkətdir (A)

Rüşvət vermək (D) cinayətdir (C)

Rüşvət vermək (D) cəzalandırılmalıdır (B).

Progressiv soritin sxemi belədir:

Bütün A-lar B-dir

Bütün C-lər A-dir

Bütün D-lər C-dir

Bütün E-lər D-dir

Bütün E-lər B-dir.

Beləliklə, *progressiv sorit* nəticənin predikatı olan müqəddimədən başlayır və nəticənin subyekti ifadə müqəddimə ilə qurtarır. Onun formulu belədir:

$((a \rightarrow b) \wedge (c \rightarrow d) \wedge (d \rightarrow c) \wedge (b \rightarrow d)) \rightarrow (e \rightarrow b)$

Regressiv sorit, *regressiv polisillogizmdən* aşağıdakı yolla əmələ gəlir: əvvəlki sillogizmlərin nəticəsi və sonrakı sillogizmin kiçik müqəddiməsi ixtisar olunur. Məsələn:

Rəqəmləri şırtımak (C) təsərrüfat cinayətdir (A)

Təsərrüfat cinayəti (A) ictimai təhlükəli əməkdir (B)
İctimai təhlükəli əməl (B) cəzalandırılmalıdır (D)

Rəqəmləri sıyrıtmək (C) cəzalandırılmalıdır (D)

Regressiv sorit, nəticənin subyektini ifadə edən müqəddimə ilə müqəddimə ilə başlanır və nəticənin predikatını ifadə edən müqəddimə ilə başa çatur. Onun formulu:

$$((a \rightarrow b) \wedge (b \rightarrow c) \wedge (c \rightarrow d)) \rightarrow (a \rightarrow d)$$

Mürəkkəb ixtisari sillogizmlərə həm də *epixeyrema* daxildir. Sillogizmin bu növündə hər iki müqəddimə ixtisari sillogizmlərdən (entimemalar) ibarət olur.

Yalnız ümumi iqrarı hökmərdən ibarət epixeyremanın sxemi belə yazılır:

Bütün A-lar C-dir, çünkü A-lar B-dir.

Bütün D-lər A-dir, çünkü D-lər E-dir

Bütün D-lər C-dir.

Aşağıdakı mürəkkəb sillogizm də epixeyremadır:

İctimai faydalı əmək (A) hörmətə layiqdir (C), çünkü o, (A) cəmiyyətin tərəqqisinə kömək edir (B).

Müəllimin əməyi (D) ictimai faydalı əməkdir (A), çünkü müəllimin əməyi (D) yetişməkdə olan nəslə təlim və təbiyə verir (E).

Müəllimin əməyi (D) hörmətə layiqdir (C)

Bu epixeyremanın birinci və ikinci müqəddimələri ixtisari sillogizmlərdir. Əgər onu tam bərpa etsək, aşağıdakı şəkil alar:

1) Bütün B-lər C-dir; 2) Bütün E-lər A-dir.

Bütün A-lar B-dir

Bütün D-lər E-dir

Bütün A-lar C-dir

Bütün D-lər A-dir

3) Bütün A-lar C-dir

Bütün D-lər A-dir

Bütün D-lər C-dir

Bu sxemləri aşağıdakı sillogizmlərdən də görmək olar:

Cəmiyyətin tərəqqisinə kömək edən hər şey (B), hörmətə layiqdir (C)

İctimai faydalı əmək (A) cəmiyyətin tərəqqisinə kömək edir (B).

İctimai faydalı əmək (A) hörmətə layiqdir (C).

2. Yetişməkdə olan nəslə təlim və təbiyə vermək (E), ictimai faydalı əməkdir (A).

Müəllimin əməyi (D) yetişməkdə olan nəslə təlim və təbiyə verir (E).

Müəllimin əməyi (D) hörmətə layiqdir (C)

Göründüyü kimi, birinci və ikinci sillogizmlərin nəticələri 3-cü sillogizmin müqəddimələri kimi çıxış edir:

3. İctimai faydalı əmək (A), hörmətə layiqdir (C)

Müəllimin əməyi (D) ictimai faydalı əməkdir (A).

Müəllimin əməyi (D) hörmətə layiqdir (C).

Bərpa olunmuş epixeysteymanın sxemi belədir:

$$\begin{array}{c} b \rightarrow c, a \vdash b - a \rightarrow c \\ e \rightarrow a, d \vdash e - d \rightarrow a \\ \hline d \rightarrow c \end{array}$$

Həmin sxemi aşağıdakı formulda ifadə etmək olar:

$$((b \rightarrow c) \wedge (a \rightarrow b) \wedge (d \rightarrow e)) \rightarrow (d \rightarrow c)$$

Əyanılık naminə müqəddimələrin yerini dəyişsək, həmin formul belə olar:

$$((d \rightarrow e) \wedge (e \rightarrow a) \wedge (a \rightarrow b) \wedge (b \rightarrow c)) \rightarrow (d \rightarrow c)$$

Bu düzgün formuldur, çünki məntiqi qanunlara uyğundur.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Əqli nəticə nədir və hansı növlərə ayrıılır? 2. Bilavasitə əqli nəticəni ifadə edən məntiqi əməliyyatlar hansılardır? 3. Məntiqi kvadrat üzrə əqli nəticə necə çıxarıılır? 4. Bir-biri ilə əks, zidd, qismən uyuşan, tabelilik münasibətlərində olan

hökmlerin məntiqi qiyməti necə müəyyən olunur? 5. Sadə qəti sillogzm nədir və onun tərkibi necədir? 6. Qəti sillogizmin ümumi qaydaları hansılardır və onların pozulması hansı səhv-ləri doğurur? 7. Sillogizmin fiqur və modusları hansılardır? 8. Sillogizmin fiqurlarının xüsusi qaydaları necədir və onlar idrakda nə kimi rol oynayır? 9. Ayırıcı sillogizmin səciyyəsi necədir? 10. Mürəkkəb hökmlərdən nəticə çıxarmanın növləri hansılardır? 11. Xalis şərti əqli nəticə nədir? 12. Şərti-qəti əqli nəticə nədir və onun düzgün modusları necədir? 13. Təqsimi-qəti sillogizm nədir və onun düzgün modusları hansılardır? 14. Şərti-təqsimi (lemmatik) əqli nəticə nədir və onun modusları hansılardır? 15. Entimema nədir və onun neçə forması vardır? 16. Mürəkkəb ixtisarı sillogizm nədir və onun hansı növləri vardır?

1. Aşağıdakı hökmlər üzərində məntiqi əməliyyatlar (dəyişdirmə, çevirme və predikata qarşıyaqoyma) vasitəsilə bilavasitə əqli nəticələr çıxardın:

a) Azərbaycanın bütün vətəndaşları mənzil hüququna malikdirlər.

b) Müxalifətdə olan bəzi partiyalar Qarabağ problemini dinc yolla həll etmək tərəfdarıdır.

c) Heç bir xüsusi hökmə subyekt ehtiva olunmur:

ç) Qarabağ mühəribəsinin bəzi iştirakçıları əlli lərdərdir.

2. Aşağıdakı sillogizmlərin tərkib hissələrini (müqəddimələri, terminləri və nəticəni) müəyyən edin:

a) Heç bir işgalçılıq mühəribəsi ədalətli deyildir torpaqlarımızın geri qaytarılması uğrunda mühəribə ədalətdir, buna görə də işgalçılıq mühəribəsi deyildir.

c) Bəzi dərmanların tərkibi zəhərdir; deməli, bəzi zəhərlər xəstəliklərə qarşı mübarizəyə kömək edir, çünkü bütün dərmanlar xəstəliklərə qarşı mübarizəyə kömək edir.

ç) Bütün dənizlər digərləri ilə birləşir, buna görə Xəzər dəniz deyildir, belə ki, o digər dənizlər ilə birləşmir.

3. Verilmiş sillogizmlərdən çıxarılan nəticələrin doğruluğunu (fiqurların xüsusi qaydalarına görə, moduslara görə və

sillogizmin qaydalarına görə) müəyyən edin (səhv varsa, göstərin):

a) Bütün həqiqi hökmər obyektiv gerçəkliliyi düzgün əks etdirir. Bu fikir gerçəkliliyi düzgün əks etdirir. Deməli, bu fikir həqiqi hökmdür.

b) Bəzi düzbucaqlılar kvadrat deyildir; Bütün kvadratlar rombdur. Deməli bəzi romblar düzbucaqlı deyildir.

c) Bütün sıfətlər predmetlərin əlamətlərini bildirir: Bu söz sıfət deyildir, deməli bu söz predmetin əlamətini bildirmir.

ç) Heç bir həqiqi zabit səliqəsiz geyinmir. Bu şəxs heç vaxt səliqəsiz geyinmir; Deməli bu şəxs zabitdir.

d) Bizim binadakı bütün mənzillər telefonlaşdırılmışdır; Mənim dostum bizim binada yaşamır; Deməli, mənim dostumun telefonu yoxdur.

e) Xətai ağıllı şah olmuşdur. Xətai görkəmli dövlət rəhbəri olmuşdur. Deməli bəzi şahlar görkəmli dövlət rəhbəridir.

f) Bütün metallar bərk cisimlərdir. Cıvə metaldır. Deməli cıvə bərk cisimdir.

4. Aşağıdakı əqli nəticələrin növlərini müəyyən edin, formüllərini yazın, düzgün olub-olmadığını göstərin;

1. Əgər bu maşın daxili yanacaq mühərrikitirsə, onda o istilik mühərrikitidir. Əgər bu maşın istilik mühərrikitirsə, onda o yanacağı silindrin daxilində yandırır. Əgər bu maşın daxili yanacaqmühərrikitirsə, onda o yanacağı silindrin içərisində yandırır.

2. Əgər metalda pas izləri yaranıbsa, onda korroziya başlayır. Korroziya başlamamışdır. Metalda pas izləri yaranmayıb.

3. Əgər vəzifəli şəxs rüşvət alırsa, onda o cinayət edir. Bu vəzifəli şəxs rüşvət almır. Bu vəzifəli şəxs cinayət etmir.

4. Fosfor ağ və qırmızı olur. Bu fosfor qırmızı deyil. Bu fosfor ağdır.

5. Əgər mən pəncərədən tullansam, ayağımı sindirə bilərəm, əgər pilləkən ilə düşsem, onda yanaram. Mən nə yanmaq,

nə də ayağımı sindirmaq istəyirəm. Deməli mən nə pilləkənlə düşməli deyiləm, nə də pəncərədən tullanmalı deyiləm.

6. Öz miqyasına görə xəritələr iri miqyashı, orta miqyashı və kiçik miqyashı olur. Bu xəritə iri miqyashı və orta miqyashı deyildir. Bu xəritə kiçik miqyashıdır.

Aşağıdakı entimemaları bərpa edin və növünü müəyyən edin (nəticənin doğru olub, olmadığını göstərməklə)

a) Bu düzxətlər kəsişmir, belə ki, onlar bir-birinə parallelidir.

b) Bu əqli nəticə düzgün sillogizmdir, çünki onun üç termini vardır.

c) Bu heyvanın ağ ciyəri yoxdur, deməli, o südəmərlər cinsinə daxil deyil.

d) Şüşə şəffafdır, lakin polad şüşə deyildir.

d) Bütün iynəyarpaqlı ağaclarla rütubət lazımdır, buna görə də şam ağacına rütubət lazımdır.

7. Verilmiş lemmatik əqli nəticələrin növünü müəyyən edin, formulunu yazın;

a) Əgər xəstənin ciyərlərinə soyuq dəyibse, onda ona bankə qoymaq lazımdır. Əgər xəstənin böyrəklərinə soyuq dəyibse, onda ona bankə qoymaq lazımdır.

Bu halda xəstənin ya ciyərlərinə soyuq dəyib, ya da böyrəklərinə soyuq dəyib. Xəstəyə bankə qoymaq lazımdır.

b) Əgər mən kinodan çıxanda metro ilə getsəm, onda evə çatana qədər xeyli yolu piyada getməliyəm. Əgər mən kinodan çıxanda trolleybus ilə getsəm, onda mən evə çatana qədər qarənliq küçə ilə getməliyəm. Lakin mən kinodan çıxandan sonra ya metro ilə, ya da trolleybusla getməliyəm. Mən ya qarənliq küçə ilə getməli, ya da evə qədər xeyli yolu piyada getməliyəm.

c) Əgər Həsən vicdanlı tələbədirse, onda o özünün ev tapşırıqlarını yerinə yetirməlidir; əgər o yaxşı dostdursa, o xəstə yoldaşına da ev tapşırıqlarını etməyə kömək edəcəkdir. Bu halda o öz ev tapşırıqlarını yerinə yetirməmiş və ya öz xəstə

yoldaşına kömək etməmişdir. O, vicdanlı tələbə deyil və ya pis yoldaşıdır.

8. Aşağıdakı əqli nəticələrin növünü müəyyən edin, formulunu yazın və düzgünlüyünü göstərin:

a) Bütün lalələr güldür. Bütün gülər bitkidir. Bütün bitkilər karbon qazını udur və oksigeni havaya buraxırlar.

Havadakı karbon qazını udub oksigen buraxan bütün bitkilərdə xlorofil vardır.

Bütün lalələrdə xlorofil vardır.

b) Cəsarət və hünər tələb edən hər bir iş qəhrəmanlıqdır. Kosmosa ilk uçuş cəsarət və hünər tələb edir. Kosmosa ilk uçuş qəhrəmanlıqdır. Qəhrəmanlıq ölməyib, əbədi yaşayır. Kosmosa ilk uçuş ölməyib, əbədi yaşayır.

c) İsim müstəqil nitq hissəsidir. Xüsusi adlar isimdir. Şəhər adları xüsusi adlardır. Paytaxt adları şəhər adlarıdır. «Bakı şəhəri» paytaxt adıdır. Bakı müstəqil nitq hissəsidir.

9. Verilmiş epixeyremaları bərpa edin:

a) Bütün cinayətlər qanunla cəzalandırılır, çünki onlar ictimai təhlükəli əməllərdir. Soyğunçuluq cinayətdir, çünki o vətəndaşların şəxsi əmlakını açıqca oğurlamaq deməkdir. Soyğunçuluq qanunla cəzalandırılır.

c) Bütün bitkilər orqanizmlərdir, çünki onlar qidalanırlar. Bütün lalələr bitkidir, belə ki, onlar fotosintez xassəsinə malikdir. Bütün lalələr orqanizmlərdir.

ç) Orqanizmi möhkəmləndirmək xeyirlidir, çünki o xəstəliklərin qarşısını alır. Səhər gimnastikası orqanizmin möhkəmləndirilməsi deməkdir, çünki o sağlamlığı artırır. Səhər gimnastikası xeyirlidir.

d) İnsanın özünə vicdanlı və obyektiv münasibəti hörmətə layiqdir, çünki o yüksək mənəviyyat göstəricisidir. Özünütənqid insanın özünə vicdanlı və obyektiv münasibətidir, çünki o insanın öz buraxdığı səhvleri etiraf etməsidir. Özünütənqid hörmətə layiqdir.

6-cı mövzu: İNDUKTİV ƏQLİ NƏTİCƏ

1. İnduksiyamın ümumi səciyyəsi

İnsanlar təbiətdə və sosial həyatda eyni tipli hadisələri müşahidə edərkən onlarda müəyyən xassə və əlamətlərin təkrar olunduğuna diqqət yetirirlər. Oxşar şəraitdə özünü göstərən bu təkrarlanma sübut edir ki, həmin xassə və əlamətlər fərdi xarakter daşıdır, müəyyən çoxluğun (sinsin) bütün üzvlərinə aiddir. Bu proses xüsusi biliyənin keçilməsini ifadə edir və induksiya (latunca şamil etmək, yönəltmək deməkdir) adlanır.

Bələdiyə, *induksya elə bir əqli nəticəyə deyilir ki, burada hər hansı bir sinfə daxil olan hadisələrdə müəyyən əlamətlərin təkrar olunmasına əsaslanaraq, onların həmin sinfin bütün üzvlərinə aid olduğu haqqında nəticə çıxarılır.*

Qeyd edək ki, deduktiv əqli nəticədən fərqli olaraq induksiya dəqiq və mötəbər bilik vermir. Bu yol ilə çıxarılan nəticə həqiqətə bənzər, ehtimalı xarakter daşıyır. Lakin bu elmde və gündəlik həyatda induksiyanın mühüm rolunu inkar etmir. Çünkü dünyadakı bütün hadisələrtəkçə ilə ümuminin ayrılmaz vəhdəti hələndə mövcuddur. Buna görə də predmetlərdəki ümumi, təkrarlanan, qanunauyğun əlaqələri aşkar etməyin mühüm bir metodunu ayri-ayrı hadisələri öyrənmək təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, elm tarixində bir çox kaşflər təcrübə yol ilə ayri-ayrı hadisələrdə baş verən əlamətlərin ümumiləşdirilməsi əsasında baş vermişdir.

İnduktiv əqli nəticənin müqəddimələrini müəyyən əlamətlərin ayri-ayrı hadisələrə xas olduğunu göstərən hökmələr təşkil edir. Onun sadə sxemi bklədir:

S₁ P xassəsinə malikdir.

S₂ P xassəsinə malikdir.

S_n P xassəsinə malikdir.

S_1, S_2, \dots, S_n K sinfinə daxildir.

K sinfinin bütün ünsürləri P xassəsinə malikdir.

Şəxsiyək şəkildə yazılışı aşağıdakı kimidir:

P (x_1)

P (x_2)

.....

P (x_n)

$x_1, x_2, \dots, x_n \in K$

$\forall x((x \in k) \rightarrow P(x))$

İnduktiv metod vasitəsilə müqəddimələrdən nəticə çıxarılmasının (məntiqi keçidin) əsasını inşaqların çoxillik təcrübəsi gedisində sübut olunmuş aşagıläki müddəəalar təşkil edir: dünyadakı hadisələr bir-birilə səbəbiyyət əlaqələrindəndilər, onların zəruri keyfiyyətləri və xassələri ümumi şəkildə və sabit təkrarlanma vasitəsilə özünü göstərir. İnduksiyanın idrakda mühüm rol və induktiv yol ilə çıxarılan nəticələrin məntiqi mötəbərliyi məhz buna əsaslanır.

İdrak prosesində induktiv yol ilə nəticə çıxarmanın əsas funksiyasını ümumiləşdirmə (generallaşdırma) təşkil edir. Belə ümumiləşdirmə (yəni ümumi hökmələr almaq) öz məzmununa və idraki əhəmiyyətinə görə çox müxtəlifdir. Burada adı gündəlik həyatdakı sadə ümumiləşdirmələrdən başlayaraq, empirik elmi ümumiləşdirmələrə və elmin ümumi qanunlarını ifadə edən universal mühakimələrə qədər müxtəlif qəbildən olan ümumiləşdirmələr vardır.

İnluktiv əqli nəticə təcrübi tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirən məntiqi vasitədir. Buna görə də həmin təcrübələrin tamlığı və dolğunluğu məntiqi ardıcılığın xarakterinə güclü təsir göstərir. Daha ləqiq desək, induktiv əqli nəticənin demonstrativ (haqqıqi) və qeyri-demonstrativ (ehtimalı, yalan) olması məhz bununla müəyyən edilir. Empirik tədqiqatların tamlığı və dolğunluq dərəcəsi, həm də induksiyanın təsnifatının

əsasında durur. Məhz bu göstəriçiyə görə tam induksiya və natamam induksiya bir-birindən fərqlənir. Bunlardan başqa bəzən riyazi induksiya növü də göstərilir.

2. Tam və natamam innduksiya

Tam induksiya elə əqli nəticəyə deyilir ki, burada müəyyən sinfə daxil olan hər bir hadisədə əlamətin təkrarlanması əsasında bu əlamətin həmin sinfin bütün hadisələrinə aid olduğu söylənilir. Induksiyanın bu növü daha çox o hallarda tətbiq olunur ki, öyrənilən obyekt qapalı sinifdir, yəni onun bütün elementləri qeydə alınandır. (Məsələn, Günəş sistemi, üçbucağın növləri, MDB-yə daxil olan dövlətlərin sayı və s.) və onlara asanlıqla nəzər yetirmək mümkündür.

Tam induksiyanın simvolik sxemi aşağıdakı kimidir:

Simvolik yazılışı:

$S_1 \cdot P$ xassəsinə malikdir	$P(x_1)$
$S_2 \cdot P$ xassəsinə malikdir	$P(x_2)$
$S_n \cdot P$ xassəsinə malikdir	$P(x_n)$
Yalnız S_1, S_2, \dots, S_n	
K sinfini təşkil edir.	$\langle x_1, x_2, \dots, x_n \rangle \in K$

K sinfinin hər bir elementi

P xassəsinə malikdir.

$\forall x((x \in K) \rightarrow (P))$

Nəzərdən keçirilən sinfin qapalı olması, bu əqli nəticənin müqəddimələrində sinfin hər bir elementinin əlaməti haqqında verilən informasiyanı bütünlükdə sinfə şamil etməyə məntiqi əsas verir. Əgər induktiv əqli nəticənin müqəddimələri həqiqidirsə və sinfin bütün elementlərini shatə edirsə, onda çıxarılan nəticə də zərurən həqiqi olacaqdır. Deməli, bu əqli nəticədə alınan biliklər həqiqi (demonstrativ) xarakter daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tam induksiya və onun nəticəsi həm iqrari, həm də inkari ola bilər. Birinci halda müqəddimələrdə sinfin elementlərinə müəyyən əlamətin xas olduğu göstərilir və nəticə iqraridir. İkinci halda isə bunun əksinə olaraq,

sıfın elementlərində müəyyən əlamətin olmadığı qeyd edilir və nəticə inkari olur.

Tam induktiv əqli nəticədə sıfın bu və ya digər elementinə xas olan əlamətin bütünlükdə sıfın köçürülməsi sadəcə olaraq həmin əlamətlərin toplanması demək deyildir. Burada həm də məlum biliklərdən, yeni bilik əldə edilir. Həmin induksiyanın idrakı rolü da bununla müəyyən olunur. Məsələn, planetlərin Güneş ətrafında hərəkəti xətti öyrənilərkən müəyyən edildi ki, Mars, Venera, Jupiter, Saturn, Yer kürəsi ellips boyunca hərəkət edir. Sonralar Uran, Neptun, Pluton və Merkuri planetləri keşf olunduqda, onların da belə hərəkət etdiyi məlum oldu. Nəticədə tam induksiya yolu ilə belə bir ümumilaşma edildi ki, Güneş sisteminin bütün planetləri ellips boyunca hərəkət edirlər.

Tam induksiya demonstrativ xarakter daşıdığı üçün mühakimələrin sübut edilməsi prosesində geniş istifadə olunur. Məsələn, həndəsədə üçbucağın bütün bucaqlarının cəminin 180° -yə bərabər olması teoremi bütün üçbucaq növlərində ayrı-ayrılıqda sübut edilmişdir. İstintaq və məhkəmə gedişində isə mühakimələrin tam induksiya formasında sübuta yetirilməsi çox vaxt inkari nəticələr vasitəsilə baş verir. Məsələn, müəyyən cinayətin törədilməsini bütün mümkün olan növləri sadalanır və konkret olaraq həmin cinayətin törədilməsi üsulu onların ümumi sayından bir-bir istisna edilir.

Riyazi induksiyada aksiomlara əsaslanmaqla sübuta geniş yer verilir. Fərzi edək ki, 1) A xassəsi $n=1$ halında özünü göstərir. 2) Müəyyən bir « n » natural ədədinin a xassəsinə malik olması fərziyyəsindən belə bir fikir irəli sürürlür ki, $n+1$ ədədi də «A» xassəsinə malikdir. Sonra isə belə bir ümumi nəticə irəli sürürlür: bütün natural ədədlər «A» xassəsinə malikdir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, öyrənilən hadisələr çoxluğuna daxil olan bütün elementlər qeydə alınan olduqda tam induksiyadan istifadə edilir. Əks halda, yəni sıfı əhatə edən bütün hadisələri nəzərdən keçirmək qeyri-mümkin olduqda induksiyanın natamam növü tətbiq edilir.

Natamam induksiya ele əqli nəticəyə deyilir ki, burada müəyyən sinfin bəzi hadisələrində əlamətin təkrarlanmasına əsaslanaraq, bu əlamətin həmin sinfin bütün hadisələrinə aid olduğunu nəticəsi çıxarılır.

Natamam induksiyanın sxemi və simvolik yazılışı belədir:

$$S_1 - P \text{ xassəsinə malikdir} \quad P(x_1)$$

$$S_2 - P \text{ xassəsinə malikdir} \quad P(x_2)$$

$$S_n - P \text{ xassəsinə malikdir} \quad P(x_n)$$

$$S_1, S_2, \dots, S_n K \text{ sinfinə}$$

$$\text{daxildir} \quad x_1, x_2, \dots, x_n \in K$$

Görünür ki, K sinfinin $\forall k ((x \in K) \rightarrow P(x))$.

bütün elementləri P xassəsinə

malikdir.

Məsələn, azot, hidrogen, oksicen qazları qızdırıldıqda onların həcminin genişlənməsini müşahidə edirik. Buna əsasən nəticə çıxarıraq ki, bütün qazlar qızdırıldıqda həcmi genişlənir. Natamam induksiyada tətbiq olunan məntiqi keçid, yəni sinfin bəzi hadisələrinə xas olan əlamətin, sinfin bütün hadisələrinə köçürülməsi özbaşına deyildir. Bu keçidin empirik əsası vardır: insanlar öz çoxillik praktikasında yəqin edir ki, konkret əlamətlərin ümumi xarakteri ilə onların sabit şəkildə təkrarlanması arasında müəyyən asılılıq vardır. İstər təbiətdəki, istərsə də cəmiyyət hadisələrindəki zəruri əlaqələr ümumi xarakter daşıyır. Digər tərəfdən bu ümumi özü-özlüyündə deyil, ayrı-ayrı, təkcə hadisələrdə özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, natamam induksiya məntiqi aradığının nisbətən zəif olması ilə səciyyələnir. Bu o deməkdir ki, həmin əqli nəticədə həqiqi müqəddimələrdən çıxan nəticə, dəqiq və mötəbər deyil, problematik xarakter daşıyır. Çünkü ola bilər ki, müəyyən əlamətin təkrarlanması ümumi mahiyyət daşımamasın, yəni təsadüfi olsun. Odur ki, natamam induksiya vasitəsilə alınan nəticə ehtimalı xarakter daşıyır. Onun ehtimallılıq dərəcəsinin aşağı həddini az ehtimal olunan, yuxarı isə

həqiqətə çox yaxın olan ehtimal təşkil edir. Sinsin bütün elementləri deyil, yalnız müəyyən qismi öyrənildiyi üçün belə bir hal da istisna olunmur: həmin sinsin öyrənilməmiş hadisələrində əlamət təkrar olunmasın, əksinə, ona zidd vəziyyət özünü göstərsin. Natamam induksiyanın nəticələrinin problematik xarakter daşımışı həm də bununla izah edilir.

Natamam induksiyyada ilk in öyrənmə üçün götürülen empirik materialın seçilməsi üsulu məntiqi ardıcılığa güclü təsir göstərir. Məhz bu əlamətə görə natamam induksiya aşağıdakı iki növə ayrılır: 1) populyar induksiya, yəni sadalama yolu ilə (enumerativ) yaradılan induksiya; 2) faktların istisna edilməsi (təhlil edilib seçilməsi) üzrə gedən (eliminativ) induksiya. Sonuncunu çox vaxt elmi induksiya da adlandırırlar.

3. Populyar induksiya

Populyar induksiya elə bir ümumiləşdirməyə deyilir ki, burada sadalama yolu ilə sinsin müəyyən hadisələrində əlamətin təkrar olunduğu müəyyən edilir və bu əsasda həmin əlamətin bütün sinfə aid olduğu haqqında problematik nəticə çıxarıllır.

İnsanlar öz gündəlik təcrübəsində müəyyən hadisələrin daim təkrarlandığını müşahidə edirlər. Buna əsaslanmaqla ümumiləşdirmələr aparır və gələcəkdə baş verəcək hadisələri irəlicədən söyləyirlər. Belə fikirlər daha çox havanın necə olacağı, iqlim şəraitinin məhsul yetişməsinə təsiri, xəstəliklərin yayılması və s. ilə bağlı olur. Həmin qəbildən olan ümumiləşdirmələrin məntiqi mexanizmini populyar induksiya təşkil edir. Onu bəzən hadisələrin sadəcə olaraq sadalanması (zidd hadisə baş verənə qədər) vasiətsizə olan induksiya da adlandırırlar. Əgər təkrarlanan hadisələr içərisində birçə dəfə belə istisna baş verərsə, yəni hadisənin əksi özünü göstərərsə, onda induktiv ümumiləşdirmə qeyri-mümkün olur.

Əlamətlərin təkrarlanması bir çox hallarda hadisələrin ümumi xassələrinin təzahürü kimi çıxış edir. Buna görə də həmin əsas üzərində aparılan ümumiləşdirmələr insanın praktiki

fəaliyyətində mühüm funksiya yerinə yetirir: bu fəaliyyəti istiqamətləndirən başlangıç rolunu oynayır. Odur ki, bu qəbildən olan ümumiləşdirmələr bütün əmək növlərində tətbiq edilir.

Populyar induksiya, həm də elmi biliklərin inkişafına güclü təsir göstərir. Belə ki, hər bir elm obyektləri empirik müşahidə etməkdən, onları təsvir etməkdən, buradakı xassə və əlamətləri aşkarla çıxarmaqdan başlanır. Bu halda edilən ümumiləşdirmələrdə təkrar olunan əlamətlərin sadalanması əsas yeri tutur. Odur ki, induktiv ümumiləşdirmələr müəyyən fərziyyələri, sezmələri və uzaqgörmələri ifadə edir. Deməli, populyar induksiya həqiqətə bənzər nəticələr hasiletməsinə baxmayaraq, mühüm evristik (yenini axtarmaq deməkdir) funksiya yerinə yetirir.

İnsan şüurlu varlıdır. O, heyvandan fərqli olaraq təkrarlanan hadisələri sadəcə şərti refleks törədən qıcıqlar kimi qəbul etmir. İnsan öz beynində hansı təkrarlanmanın şəraitin təsadüf nəticəsi olduğunu və hansının isə zəruri olduğunu ayırd edə bilir. Bu seçmə əməliyyatı davam etdirilir və təkrar ounan hadisələrdə kəmiyyət və keyfiyyət amilləri nəzərdən keçirilir. Induktiv ümumiləşdirmənin əsaslılığı keyfiyyət göstəricilərindən çox asılıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, təkrarlanan hadisələrin baş vermə şəraitinin nəzərə alınması deməkdir. *Müşahidələrin aparılması şəraiti nə qədər müxtəlif və rəngarəngdirse, ümumiləşmənin əsaslılığı da bir o qədər artıq olur.* Ümumiləşdirmə də kəmiyyət amilinin rolü isə aşağıdakı kimidir: müxtəlif şəraitlərdə nə qədər çox sayıda eyni tipli hadisələr müşahidə olunursa, ümumiləşdirmənin ehtimallılıq dərəcəsi də bir o qədər çoxalır.

Populyar induksiya da mühüm rol oynayan müşahidələrin baş vermə şəraitinin müxtəlifliyi anlayışı mənaca geniş olub, aşağıdakılardan əhatə edir: məkan müxtəlifliyi, zaman müxtəlifliyi, fiksional baxımdan müxtəliflik və həmin tərəflərin qarışığını ifadə edən müxtəliflik. Populyar induksiyada hadisələrin baş vermə şəraitinin müxtəlif variasiyaları lazımi qiymətləndirilməzsə, səhvər labüddür. Məsələn, bu yol ilə əldə

edilmiş «Bütün qu quşları ağdır» nəticəsi Avropada uzun müddət mövcud olmuşdur. Bu ümumiləşdirmə, ona əks olan hadisə müşahidə edilməyənə qədər doğru idi. Lakin XVII əsrdə Avstraliyaya gəlmış avropahlar qara qu quşlarının da olduğunu müşahidə etdilər. Beləliklə də, təkrarlanan hadisənin baş verme şəraiti daha müxtəlisf oldu və nəticədə ümumiləşdirmə dəqiqləşdirildi.

Populyar induksiya yolu ilə ildə edilən nəticə həm də o vaxt səhv olur ki, müşahidəçi təkrar olunan faktlara zidd olanları qeydə almir və tələsik ümumiləşdirmələr edir. Bu halda o, diqqətini yalnız təkrar olunan hadisələrə yönəldir və zidd halları nəinki gözləmir, hətta onların baş verməsini qeyri-mümkün hesab edir.

Qeyri-dəqiq qurulmuş induktiv ümumiləşdirmələrin tövərdiyi səhv nəticələr müxtəlisf mövhumat qahiqlarının əsasını təşkil edir. Məsələn, gözə gəlməyə inam, yaxşı və pis yuxu görməyə inam, tək səbirə inam və s.

Ümumiyyətlə götürdükdə induktiv əqli nəticədə ehtimalılığının yüksəlməsi müşahidə edilən hılların müxtəlifliyindən və müşahidə olunan eynitipli hadisələrin sayıının çoxaldılmasından asılıdır.

4. Elmi induksiya. Səbəbiyyat əlaqələrini müəyyən etməyin induktiv metodları

Elmi induksiya elə əqli nəticədir ki, onun müqəddimələrində bu və ya digər sinfin müəyyən hadisələrində əlamətlərin təkrar olunması ilə yanaşı, bu əlamətlərin, hadisələrin xassələrində aslahğı haqqında da informasiya verilir.

Əgər populyar induksiyada nəticə, əlamətin sadəcə təkrarlanması əsasında çıxarılsrsa, elmi induksiya təkcə bununla kifayətlənmir, hadisənin özünü öyrənir, onun tərəflərini və tərkib hissələrini araşdırır.

Elmi induksiyanın təhlil metodları daha dərindir. O, həm elmi müşahidələrin və həm də eksperimental tədqiqatların nəticələrini əhatə edir. Buna görə də elmi induksiya yolu ilə alınmış nəticələr tam və riyazi induksiyalarda olduğu kimi dəqiq və mötəbərdir. Elmi induksiyanın əsasında gerçəklilik hadisələri arasında ən zəruri əlaqələr-səbəbiyyət əlaqələri durur.

Təsadüfi deyildir ki, təbiət və ictimai elmlərin demək olar ki, bütün qanunları məhz elmi induksiyani tətbiq etmək yolu ilə aşkarlaşdırılmışdır. Elmi induksiya tədqiq olunan faktların sayının çoxluğuna deyil, onların hərtərəfli təhlilinə, predmet və hadisələrdə zəruri əlaqələrin, səbəbiyyət asılılığının müəyyənləşdirilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verir.

Əvvəlcə səbəbiyyət əlaqələri haqqında qısaca bahs edək. Səbəb dedikdə elə hadisə və ya hadisələr başa düşülür ki, o başqa hadisəni (nəticəni) şərtləndirir, onu törədir. Səbəbiyyət (kauzallıq) əlaqəsi obyektiv xarakter daşıyır, yəni insanların istəyib-istəməməsindən asılı olmayıaraq mövcuddur. İnsanlar isə öz şüurunda həmin əlaqələri eks etdirirlər.

Səbəbiyyət əlaqələri aşağıdakı dörd xassəyə malikdir: 1) əlaqələrin ən ümumi olması; 2) əlaqələrin zaman etibarile ardıcıl baş vermesi; 3) əlaqələrin zəruri xarakteri; 4) səbəb ilə nəticə arasında birmənalı, qəti asılılıq.

1. Səbəbiyyət əlaqələrinin ən əməkçi olması bu deməkdir ki, o dünyadaki bütün hadisə və proseslərdə özünü göstərir. Hər bir hadisə digərləri ilə çoxtərəfli əlaqə və münasibətlərdə mövcud olub, onların təsiri sayesində yaranır və inkişaf edir. Səbəbsiz hadisə yoxdur. Hər bir hadisənin öz səbəbi (bu gün üçün səbəbi müəyyən edilməmiş hadisələrin də) vardır. Hətta təsadüfi baş verən hadisələr də səbəbiyyətdən kənar deyil. Onların səbəbiyyət əlaqələri ehtimallılıq qanunu və ya statistik qanunlara tabedir.

2. Səbəb əlaqələrinin zamanca ardıcıl olması, bunu göstərir ki, səbəb həmişə onun törətdiyi nəticədən əvvəl gəlir. Əlbəttə, səbəb ilə nəticə arasında vaxt müddəti ən qısa və çox uzun ola bilir. Məsələn, tətiyin çəkilməsi ilə tapanacadan gülə açıl-

ması arasında saniyədən də az vaxt keçirse, zəhərlənmə ilə onun törətdiyi nəticələr bir neçə saat və ya gün ərzində özünü göstərir. Geoloji proseslərdə isə bu müddət əslərə və minilliklərə bərabər olur.

Zaman etibarilə ardıcıl olmaq səbəbiyyət əlaqələrinin çox vacib şərtidir. Lakin buna əsasən demək olmaz ki, hər sonra gələn hadisə əvvəlkinin nəticəsidir. Məsələn, şimşək ildırım çaxmadan əvvəl görünür, lakin şimşək ildırımin deyil, ildırım şimşəyin səbəbidir. Belə səhv istintaq praktikasında da özünü göstərə bilər: bir şəxsin digərini hədələməsi, hələ sonuncuda baş verən xəsarət və cinayətlərin səbəbi demək deyildir. Bütün bunlar onu sübut edir ki, zamanca əvvəl və sonra gələn hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqələrini müəyyənləşdirərkən, onlar arasında zəruri asılılıq da aşkar olunmalıdır.

3. Səbəbiyyət əlaqələrinin bir fərqləndirici xüsusiyyəti də onun zəruri xarakter daşımasıdır. Bu o deməkdir ki, müəyyən nəticə ilə onu törədən səbəb arasında daxili, onların hər ikisinin təbii inkişafı gedisi ilə hazırlanan əlaqələr olmalıdır. Səbəb olmayan yerde onun zəruri nəticəsi də yoxdur.

4. Nəhayət, səbəbiyyət əlaqələri aşağıdakı keyfiyyəti ilə səciyyələnir: bu əlaqələr birmənalı və qəti xarakter daşıyır. Başqa sözlə deyilsə, konkret bir səbəb, həmişə ona uyğun müəyyən nəticə də törədir. Səbəb və nəticə arasında asılılıq bu mənada simmetriklər. Yəni səbəbdə baş verən dəyişikliklər labüddən nəticə də buna uyğun yeniliklərin olmasını şərtləndirir.

Səbəb ilə nəticə arasında birmənalı asılılığın olması bu və ya digər hadisənin yaranmasına təsir göstərən müxtəlif amillər çıxlığından, həqiqi səbəbləri seçib ayırmaya imkanı verir.

Səbəbiyyət asılılığının yuxarıda qeyd olunan xassələrini nəzərə almaq çox vacibdir. Onlar empirik tədqiqatı düzgün qiymətləndirir, hadisələr arasında münasibətlərin hərtərəfli öyrənilməsinə kömək edir. Lakin onları tətbiq edərkən, biz dünyada mövcud olan real əlaqələri müəyyən qədər dəyişdirilmiş halda götürürük, yəni aşağıdakılara yol veririk: 1) Hər

bir əvvəlki hadisə müxtalif sadə amillərdən ibarət mürəkkəb obyekt kimi göstərilir; 2) Bu amillərin hər biri nisbi müstəqil hesab olunur və başqaları ilə qarşılıqlı təsirdən kənardə göstərilir. 3) Belə nəzərdə tutulur ki, heç bir amil diqqətdən kənardə qalmamışdır, bütün amillər shata olunmuşdur. Məhz bu qeyd olunanlar səbəb əlaqələrinin əsas xassələri ilə birlikdə göstərilərək, elmi induksiya üzrə çəxarılan nticələrin məntiqi əsası rolini oynayır.

Elmi induksiyanın (səbəbiyyət əlaqələrini müəyyən etməyin) aşağıdakı metodları vardır ki, onları ilk dəfə F.Bekon və sonra isə C.Mill sistemləşdirmiştir.

1. Oxsarılıq metodu onu ifadə edir ki, hər bir hadisə digərlərindən fərqlənəcə də, onlarla müəyyən oxsarılığa malikdir. Bu na görə də həmin metod çox vaxt bir-birindən fərqli hadisələk arasında oxsarılığın axtarılıb tapılması kimi səciyyələndirilir.

Oxsarılıq metodu bunu müəyyən edir ki, əgər bir neçə hadisə bütün əlamətləri ilə fərqli olub, yalnız bir xassəyə görə oxsardırsa, onda bu hadisənin yaranmasının səbəbi həmin oxsar cəhətdir.

Məsələn, biz bu metodun köməyi ilə «a» hadisənin səbəbini öyrənmək istəyiriksa, onda bu hadisədən əvvəl baş verən və onunla əlaqəli olan hadisələr çoxluğununu nəzərdən keçiririk. Birinci dəfə «a» hadisəsinə qədər baş verən ABS hadisələrinin, ikinci dəfə ADE hadisələrinin, üçüncü dəfə AKM hadisələrinin baş verdiyini müəyyənlaşdırırırik. Buradan aydın edirik ki, hər üç halda təkrarianan «A» hadisəsi «a»-nın səbəbidir. Çünkü A-dan başqa bütün tərəflər fərqlidir, yalnız «A» hər üç halda oxsardır.

Oxsarılıq metodu üzrə mühakimənin gedisi aşağıdakı sxem üzrə baş verir:

- 1) ABC-d hadisəsini töredir.
- 2) MFB-d hadisəsini töredir.
- 3) MBC-d hadisəsini töredir.

Görünür ki, B hadisəsi d-nin səbəbidir.

Hemin metod üzre nəticə çıxarmağın məntiqi mexanizmi, aşağıdakı tələblərə əməl olunmasını nəzərdə tutur.

1) Öyrənilən hadisənin mümkün ola bilən səbəbləri haqqında ümumi biliyə malik olmaq lazımdır. Hemin bilik aşağıdakı dizyunktiv hökm vasitəsilə ifadə olunur; ya A, ya B, ya C, ya F, ya da ki, M-d hadisəsinin səbəbidir.

2) Əvvəlki hadisələr təhlil olunarkən öyrənilən hadisə ilə zəruri əlaqələrdə olmayan, yenisəbəbiyyət əlaqəsi üçün lazım olan başlıca tələbi ödəməyən hadisələr bir kənarə qoyulmalıdır. Belə seçmənin sxemi aşağıdakı inkari hökmədə verilir: «Nə A, nə C, nə F, nə də ki, M-d hadisəsinin səbəbi deyil».

3) Müəyyən hadisənin səbəbi ola biləcək əvvəlki hadisələr çoxluğu öyrənilərkən, bütün hallarda təkrar olunan, oxşar cəhəti seçilən götürmək lazımdır. Yuxarıdakı sxemde belə hadisə «B» hadisəsidir.

Ümumi şəkildə götürüldükdə oxşarlıq metodu üzrə induktiv mühakimə təqsimi-qəti əqli nəticənin inkar etməklə iqrar edən modusunu xatırladır:

Ya A, ya B, ya C, ya F, ya da ki, M-d hadisəsini törədir.

Nə A, nə C, nə F, nə M-d-nin səbəbi deyildir.

Görünür ki, B hadisəsi d-nin səbəbidir.

Bu sxemin simvolik aşağıdakı kimdir:

pvqVrVsVt, [p, r, s, t

q

Oxşarlıq metodu üzrə çıxarılan nəticənin əsaslılıq dərəcəsi, müşahidə olunan hadisələrin sayı çoxaldıqca daha da artur. Bu metoddan danışarkən, aşağıdakı cəhət nəzərdən qaçırılmamalıdır: yuxarıdakı sxemdə mümkün ola bilən səbəbləri ifadə edən hökm natamam xarakter daşıyır. Buna görə belə bir hal istisna olunmur: sadalanan halların heç biri öyrənilən hadisənin səbəbi olmasın. Yəni təkrarlanan hal təsadüfün nəticəsi olsun, hadisənin əsl səbəbi isə hələ aşkar edilməsin və gələcəkdə öyrənilsin.

Oxşarlıq metodu ilə alınan nəticənin problematik (ehtimalı) olmasına baxmayaraq, o idrak prosesində mühüm evristik fuksiya yerinə yetirir. Belə ki, o, elmi əsaslandırılmış hipotezlərin qurulmasına kömək edir, həmin hipotezlərin gələcəkdə yoxlanılması isə çox vaxt elmdə yeni həqiqətlərin aşkar çıxarılması ilə nəticələnir.

2. Fərq metodu iki və daha artıq hadisələrin müqayisəsinə əsaslanır. Bu prosesdə hadisənin baş vermesi və ya baş verməməsi öyrənilir və müəyyən edilir ki, bütün digər faktlar oxşardır, yalnız bir hal digərindən fərqlənir. Buna əsasən belə nəticə çıxarılır ki, hadisənin baş vermesinin səbəbi məhz həmin fərqli cəhətdir. Fərq metodunu çox vaxt, oxşar vəziyyətlərdə fərqliliyi axtarış tapmaq metodu kimi səciyyələndirirlər. Lakin müqayisə edilən hadisələr arasında fərqi aşkar etmək bir o qədər də asan deyildir. Bunun üçün müşahidə və təhlil vərdişlərinə malik olmaq lazımdır.

Fərq metodu təbii şəraitdə aparılan müşahidələrdə və laboratoriya eksperimentlərində geniş tətbiq olunur. Məsələn, kimyəvi reaksiyaların gedisiini sürətləndirən katalizatorlar bu yol ilə kəşf olunmuşdur. Onun köməyi ilə kənd təsərrüfatı bitkilərinə kübə verilməsinin effektivliyi müəyyən edilir. Biologiyada və təbabətdə müxtəlif növlü maddələrin və dərman preparatlarının orqanizmə təsiri öyrənilərkən, bu metod mühüm yer tutur.

Bu metod üzrə mühakimə aşağıdakı sxem üzrə gedir:

1) ABSDEM d hadisəsini yaradır.

2) ABSDE d hadisəsini yaratır.

Görünür ki, M hadisəsi d-nin səbəbidir.

Həmin metodun düzgün tətbiqi aşağıdakılara əməl olunmasını tələb edir:

1) Müəyyən hadisədən əvvəl gələn və onun səbəbi olə biləcək hallar haqqında ümumi biliyə malik olmaq lazımdır. Yuxarıdakı sxemdə bu, A, B, S, D, E, M hadisəlidir. Bunlar aşağıdakı dizyunktiv hökm vasitəsilə ifadə olunur:

Ya A, ya B, ya D, ya F, ya da ki, M d- hadisəsini tərədir.

2) Dizyunksiyada göstərilən hallardan oyrənilən hadisənin səbəbi ola bilməyənləri seçib bir kənara qoymaq tələb olunur. Yuxarıdakı sxemdə A, B, S, D və E hadisələri belə eliminasiya edilir, çünki ikinci halda onların mövcud olması d hadisəsini törətmir. Belə kənarlaşdırma aşağıdakı inkari hökm vasitəsilə ifadə olunur: "Nə A, nə B, nə C, nə E, nə də D - d hadisəsinin səbəbi deyildir".

3) Hadisənin mümkün ola bilən səbəblər çoxluğundan yeganə həqiqi səbəbi axtarış tapmaq və seçib götürmək tələb olunur. Belə səbəb yuxarıdakı sxemdə M hadisəsi hesab olunur.

Fərq metodu üzrə nəticə çıxarılmasının məntiqi mexanizmi təqsimi-qəti əqli nəticənin inkar etməklə iqrar edən modusu kimi çıxış edir:

Ya A, -ya B, ya C, ya D, ya E, ya M d hadisəsini törədir.

Nə A, nə B, nə C, nə D, nə də E d hadisəsinin səbəbi deyildir.

Görünür ki, M hadisəsi d-nin səbəbidir.

Bu mühakimənin simvolik yazılışı belədir:

PVq V r V s V t V u, l_p, l_q, l_r, l_s, l_t

u

Fərq metodu üzrə iöticə yalnız o vaxt sübutedici nəticə kəsb edir ki, dizyunksiya qapalı olsun, yəni hadisənin mümkün ola bilən bütün səbəbləri göstərilsin. Lakin bu çox vaxt qeyrimümkin olur. Odur ki, həmin metod üzrə çıxarılmış nəticələr də problematik (həqiqətə bənzər) xarakter daşıyır.

Lakin fərq metodu təkcə müşahidəyə deyil, həm də eksperimentə əsaslandığı üçün, həqiqətə daha yaxın olan ivduktiv nəticələr çıxarmaq imkanı verir.

3. Oxsarlıq vo fərgin birləşməsi metodü onunla səciyyələnir ki, burada həmin metodlar birgə iştirak edir. Bu metod üzrə hadisələr çoxluğunu təhlil edərkən, fərqlilikdə oxsarlıq, oxsarlıqda isə fərqlilik axtarılıb tapılır.

Birləşdirici metodun tətbiqi prosesində əvvəlcə hadisələr çoxluğu içərisində müəyyən hadisənin səbəbi güman edilən oxşarlıq seçilib ayırd edilir, sonra isə bu çoxluqdə hadisənin səbəbi ola bilməyən fərqlilik aşkar edilir. Hər iki halın müqayisəsi əsasında hadisənin səbəbi müəyyənləşdirilir. Bu metoda mühakimə aşağıdakı sxem üzrə aparılır.

- 1)ABC d hadisəsini törədir
- 2)MFB d hadisəsini törədir.
- 3)MBC d hadisəsini törədir
- 4)AC d hadisəsini yaratmır
- 5)MF d hadisəsini yaratmır
- 6)MC d hadisəsini yaratmır

Görünür ki, B hadisəsi d-nin səbəbidir;

Bəzə mürəkkəb mühakimə prosesində əldə edilmiş nəticənin ehtimallıq göstəriçisidə xeyli yüksək olur, çünki burada həm oxşarlıq, həm da fərqlilik metoduna xas olan üstünlükler birgə çıxış edir.

4. Həməhəng (eynitili) dəyişikliklər metodu, elə hadisələr çoxluğunun təhlilində istifadə olunur ki, onlardan birində baş verən dəyişikliklər müvafiq surətdə öyrənilən hadisədə də dəyişiklik ilə müşayiət olunur. Bu metod üzrə nəticə çıxarılmazı, aşağıdakı əsas üzrə aparılır: müəyyən bir hadisədə baş verən dəyişikliklərə uyğun dəyişikliklər ondan sonra gələn hadisədə də baş verirsə, onda görünür ki, bu hadisələr bir-biri ilə səbəbiyyət əlaqəsindədir.

Yuxarıda qeyd olunan induktiv metodlar müəyyən şəraitin, hadisələrin təkrar olunmasına və ya olunmamasına əsaslanır. Lakin səbəbiyyət əlaqələri ilə bağlı olan hadisələrin heç də hamısı onların ayrı-ayrı amillərinin kənar edilməsinə və ya dəyişdirilməsinə yol vermir. Məsələn, sürtünmə hadisəsinin cismin hərəkətinə təsirini öyrənərkən, sürtünmənin özünü prinsipcə kənar etmək (neytrallaşdırmaq) qeyri mümkündür. Yaxud da dənizdə baş verən qabarma hadisələrinə Ayn təsirini öyrənərkən, biz onun kütləsini dəyişdirə bilmərik. Bəzə hallarda səbəbiyyət əlaqələrini aşkar etməyin yeganə üsulu

kimi əvvəlki hadisələrdə baş verən və sonrakı hadisədə də özünü göstərən dəyişikliklərin müqayissə edilməsi metodu tətbiq olunur. Bu halda əgər əvvəlki hadisədə baş verən dəyişikliklərin intensivliyi və ya xarakteri öyrəndiyimiz hadisədəki dəyişikliklərə uyğun gəlirsə, onda belə nəticə çıxarılır ki, bu hadisələr səbəbiyyət əlaqələrində mövcuddur.

Həməhəng dəyişikliklər metodu üzrə mühakimənin gedisi aşağıdakı sxem üzrə olur:

- 1) ABC¹ d¹ hadisəsini əmələ gətirir.
- 2) ABC² d² hadisəsini əmələ gətirir
- 3) ABCⁿ dⁿ hadisəsini əmələ gətirir.

Görünür ki, C hadisəsi d-nin səbəbidir

Günaş ləkələrinin Yerdəki maqnit axınlarına təsiri haqqında nəticə məhz bu metod üzrə hasil edilmişdir. Həməhəng dəyişikliklər metodu tətbiq edərkən, aşağıdakı şərtlərə əməl olunmalıdır.

1) Öyrənilən hadisənin bütün mümkün ola bilən səbəbləri haqqında biliyə malik olmaq lazımdır: ya A, ya B, ya C - d hadisəsini törədir.

2) Sadalanan hallardan birmənalı səbəbiyyət əlaqalərile uyğun gəlmeyənlər seçilib bir kənara qoyulmalıdır. Yuxarıdakı sxemdə hər üç halda A və B hadisələri d-nin səbəbi ola bilməz, çünki d-də dəyişikliklər baş verdikdə onlar dəyişməz qalır,

3) Əvvəlki hadisələr içərisində yeganə olan elə hal seçilib götürülür ki, onda baş verən dəyişikliklər, öyrənilən hadisədəki dəyişikliklərə uyğundur.

Yuxarıdakı sxemdə həmin rolu C oynayır, C¹-d¹-Cⁿ -ə qədər dəyişikliklərin intensivliyi d¹-dⁿ -ə qədər olan dəyişikliklər uyğun gəlir.

Həməhəng dəyişikliklər birbaşa və əks istiqamətdə ola bilir. Birbaşa asılılıq o deməkdir ki, əvvəlki amillərdə dəyişikliyin intensivliyi nə qədər artırsa, öyrənilən hadisədə də fəallıq çoxalır və əksinə, intensivlik aşağı düşdükdə dəyişilmə fəallığı da azalır. Məsələn, havanın temperaturu yüksəldikcə,

civə genişlənir və onun termometrdə səviyyəslə də yüksəlir və əksinə, temperatur azaldıqca, civə də aşağı düşür.

Əks istiqamətli asılılıq bunda ifadə olunur ki, əvvəl baş verən hadisələrin intensivliyi artdıqca, öyrənilən hadisənin feallığı və dəyişiklikləri azalır. Məsələn, sürtünmə nə qədər çoxdursa, cismin hərəkət sürəti də bir o qədər azalır.

Bu metod üzrə induktiv ümumiləşdirmənin məntiqi mexanizmi təqsimi-qəti əqli nəticənin inkar etməklə iqrar edən modusu formasında baş verir:

1) Ya A, ya B ya C -d hadisəsini tərədir.

2) Nə A. nə B - d hadisəsinin səbəbi deyildir.

Görünür ki, C hadisəsi d-nin səbəbidir.

Bu halda mühakimə aşağıdakı simvolik formada cedir.

$$p \vee q \vee r, \neg p, \neg q$$

Həmahəng dəyişikliklər metodu üzrə çıxarılan nəticənin əsaslılıq dərəcəsi aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir: a) nəzərdən keçirilən halların sayı; b) öyrənilən hadisədə əvvəlki hallar haqqında biliklərin dəqiqliyi; c) öyrənilən hadisədəki dəyişikliklərin, ondan əvvəlki hadisədə baş verən dəyişikliklərə müvafiq olması.

Bu metod təkcə sabəbiyyət əlaqələrinin öyrənilməsində tətbiq olunmur. O, həm də digər əlaqələrin, o cümlədən də funksional (hadisələrin kəmiyyət göstəriciləri arasında) asılılıqlar aşkar edilməsində mühüm rol oynayır. Sonuncu halda hadisələrdəki dəyişikliklərin intensivliyi şkalası nəzərə alınmalıdır. Hər bir hadisədə bu şkalanın aşağı və yuxarı həddləri mövcuddur. Kəmiyyət dəyişiklikləri məhz bu interval daxilində baş verir. Ondan kənara çıxdıqda isə obyektdə keyfiyyət dəyişikliyi özünü göstərir, yəni o başqasına çevrilir. Həmahəng dəyişikliklər metodu tətbiq edilərkən bunu nəzərə almamaq səhv'lərə gətirib çıxarır;

5. Qalıqlar metodu bir qayda olaraq mürəkkəb hadisələr arasında sabəbiyyət əlaqələrini aşkar edərkən tətbiq olunur. Onun mahiyyəti aşağıdakı kimidir: əgər müəyyən bir

mürəkkəb hadisənin digər tərkib hissələrindəki dəyişikliklərin səbəbi aydınlsa, onda səbəbi aydın olmayan hissə qalıq şəklində çıxış edir. Həmin qalığın məhz öyrənilən hadisənin səbəbi olduğu göstərilir.

Həmin metod üzrə mühakimənin sxemi belədir:

1) ABC hadisələri XYZ-i törədir.

2) A hadisəsi X-i törədir.

3) B hadisəsi Y-i törədir.

C hadisəsi Z-in səbəbidir.

Bir çox kimyəvi elementlərin (helium, rubidium) aşkar edilməsi və Neptun planetinin kəşfi bu metodun böyük üstünlüklerini subut edir. Belə ki, yuxarıdakı elementlərin Kəşfi, spektral təhlil nəticəsində aşkar edilmiş xassələrin əvvəllərdə məlum olan elementlərin heç birinə aid olmadığı müəyyən edildikdən sonra mümkün olmuşdur.

Uran planetində baş verən orbitdən kənarə çıxma dəyişikliklərini müşahidə edərək astronomlar yəqin etdilər ki, bu dəyişikliklərin müəyyən qismi, səbəbi məlum olan təsirlərin nəticəsidir. Buradaki bəzi dəyişikliklər isə məlum səbəblərin təsir dairəsindən kənardadır; Buradan da onlar belə nəticəyə gəlmişlər ki, obyekta hələ məlum olmayan bir təsir də vardır. 1846-ci ildə bu obyektin Neptun planeti olduğu kəşf edildi.

Digər induktiv metodlarda olduğu kimi, qalıqlar metodu üzrə çıxarılan biliklər da çox vaxt ehtimal xarakteri daşıyır. Bu ehtimallığın dərəcəsi aşağıdakı iki amildən asılıdır: a) səbəbi öyrənilən hadisədən əvvəl baş verən şərait haqqında biliklərin dəqiq olması; b) məlum səbəblərin hər birinin törədilmiş hadisəyə necə təsir göstərməsi haqqında biliklərin dəqiqliyi.

Qalıqlar metodu həm də istintaq praktikasında tətbiq olunur. Təsəvvür edək ki, oğurluq üstündə günahlandırılan şəxs anbardan əşyani tek apardığını boynuna alır. Yoxlama nəticəsində məlum olur ki, bu bahalı və ağır əşyani anbardan bir adam götürə bilməz. Bu metoda əsaslanaraq müstəntiq belə bir nəticəyə gəlir ki, oğurluqda başqa adamlar da iştirak etmişdir. Beləliklə də, cinayət hadisəsinin növü dəyişdirilir.

Səbəbiyyət əlaqələrini müəyyən etməyin yuxarıda göstərilin metodları bir-birindən tədric olunmuş halda deyil, six qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunur. Öz məntiqi strukturuna görə bu metodlar üzrə aparılan mühakimələr deduktiv üsullarında iştirak etdiyi mürəkkəb fikri əməliyyatlardır. İnduktiv və deduktiv metodların qarşılıqlı əlaqədə götürülmüş mühakimələrin məntiqi əsashığını artırır, alınan nəticələrin ehtimallılıq dərəcəsini yüksəldir.

5. Statistik ümumilişdirmə

Natamam induksiyanın bir növü də statistik umumilişdirmədir. Kütləvi xarakter daşıyan hadisələrin (sərnişin və yüksəkdaşlımları, insanların doğumlu və ölümü, xəstəliklərin yayılması, cinayət hadisələrinin dinamikası və s.) təhlili zamanı bu növdən istifadə olunur.

Yuxarıda göstərilən hadisələrin səbəbiyyət əlaqələrini müəyyən etmək çətinliklər törədir. Buna görə də onlarda baş verən sabit meyllər haqqında kəmiyyət göstəriciləri əsas götürülür. *Kütləvi hadisələri öyrənərkən onların içərisində müəyyin sayıda hadisələr seçilib təhlil olunur. Sonra isə alınmış nəticələr bütünlükdə həmin hadisələrə aid edilir. Bu yol ilə alınmış niticə statistik umumilişdirmə adlanır.*

Bələliklə, statistik ümumilişdirmə elə bir natamam induktiv əqli nəticədir ki, bu halda müqəddimələrdə seçilib öyrənilən müəyyən qrup hadisələrdə əlamətin baş vermə tezliyi haqqında kəmiyyət informasiyası verilir; nəticədə isə bu informasiya həmin çinsdən olan bütün hadisələr çoxluğununa aid edilir.

Statistik əqli nəticənin müqəddimələrində aşağıdakı informasiyalar verilir: haqqında söhbət gedən hadisələrin ümumi sayı və seçilib götürülen qrupun miqdarı; tədqiqatçının maraqlandıran əlamətin mövcud olduğu hadisələrin sayı; bu əlamətin baş vermə tezliyi.

Statistik ümmümləşdirmənin sxeminə aşağıdakı şərti işaretlər daxil olur: S-öyrinilən nümunə, P-tədqiqatçını maraqlandıran əlamət; n-müşahidə olunan halların ümumi sayı; $f(p)$ -p -əlamətin özünü göstərdiyi halların sayı; m- əlamətinin baş vermə tezliyi; K - əlamətin baş vermə tezliyinin aid edildiyi hadisələr çoxluğu. S nümunisində p əlamətinin baş vermə tezliyi, əlamətin baş verdiyi hadisələrin sayının (m-in), öyrənilən hadisələrin ümumi sayına bölünmisi nəticəsi deməkdir:

$$f(p) = \frac{m}{n}$$

Məsələn, əgər xulqanlıq cinayəti haqqında statistik informasiya bələ halların 100-ündən 95-nin sərxos vəziyyətdə baş verdiyini göstərisə, onda xulqanlığın baş vermə tezliyi

$$\frac{95}{100} \text{ yəni } 95\% \text{ olur.}$$

Ümumiyyətlə, statistik təhlillərdə əlamətin baş vermə tezliyi 0 ilə 1 arasındaki intervalda cərəyan edir. $0 < f(r) < 1$. Ən aşağı hədd (0) əlamətin baş vermediyini, ən yuxarı hədd (1) isə əlamətin bütün hallarda baş verdiyini göstərir.

Statistik ümmümləşdirmənin ümumi sxemi belədir

$$K > S$$

$$S < K$$

$$S-də f(p) vardır$$

$$K-da f(p)vardır$$

Bu o deməkdir ki, p əlaməti S nümunəsində f tezliyi ilə baş verir; S nümunəsi hadisələrin ümumi sayının K-nin bir hissəsidir; ümumi nəticə belədir: p əlaməti K hadisələr çoxluğunda f tezliyində baş verir.

Statistik ümmümləşdirmədə müqəddimələrdən nəticəyə keçid həqiqətəbənzər (problematik) bilik verir. Onun əsaslılıq dərəcəsi öyrənmək üçün seçilmiş nümunə qrupunun

göstəriciləri (sayı və digər əlamətləri) və təmsiledicilik keyfiyyəti (reprezentativliyi) ilə müəyyən olunur.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

I İnduktiv əqli nəticənin deduktivdən əsas fərqi nədədir?
2. Tam və natamam induksiyanın fərqləri hansılardır? 3. Sadalama yolu ilə aparılan induksiyanın üstünlüyü və nöqsanı hansıdır? 4. Səbəbiyyət əlaqələrinin əsas xassələri hansılardır? 5. Oxşarlıq metodu üzrə aparılan mühakimənin spesifikasiyi nədədir? 6. Fərq metodundan istifadə olunduqda şəraitlər neçə elminiasiya edilir? 7. Həməhənk dəyişikliklər metodu ilə aparılan mühakimənin sxemi və prinsipləri necədir? 8. Statistik ümumiləşdirmənin mahiyyəti və strukturu necədir?

1. Aşağıdakı əqli nəticələrin hansının induksiya, hansının isə dedukiyanın xüsusi hali olduğunu müəyyənləşdirin:

a) Ümuminkari hökmərdə predikat ehtiva olunur. Xüsusi inkarm hökmərdə predikat ehtiva olunur. Deməli, bütün inkari hökmərdə predikat ehtiva olunur.

b) Sillogizmin böyük müqəddiməsi həqiqidir.

Sillogizmin kiçik müqəddiməsi həqiqidir.

Deməli sillogizmin bütün müqəddimələri həqiqidir.

c) Venerada atmosfer vardır; Yerdə atmosfer vardır; Marsla atmosfer vardır; Jupiterdə atmosfer vardır; Saturnda atmosfer vardır; Uranda atmosfer vardır; Neptunda atmosfer vardır.

Deməli, Güneş sisteminin bütün böyük planetlərində atmosfer vardır.

d) Meşəmizdə alma, qoz, küknar, aqçaqayın və vələs ağaçları vardır.

Deməl, meşəmizdə qarışq növlü ağaçlar vardır.

2. Verilmiş əqli nütiçəldən tam və natamam induksiyaları ayırin:

a) Sillogizmin 1-ci fiqurunun xüsusi qaydaları vardır;

Sillogizmin 2-ci fiqurunun xüsusi qaydaları vardır;

Sillogigmin 3-cü fiqzfunun xüsusi qaydaları vardır;
Sillogigmin 4-cü flqurunun xüsusi qaydaları vardır.
Deməli; sillogizmin bütün fiqurlarının xüsusi qaydaları vardır.

b) dəmir, mis, sink, gümüş və qızıl elektriki keçirir.
Deməli, bütün metallar elektriki keçirir.

c) Xəzər dənizinin suyu duzludur. Qara dənizin suyu duzludur. Şimal dənizinin suyu duzludur. Deməli, bütün dənizlərin suyu duzludur.

ç) Bu sillogizmin böyük müqəddiməsi ümumidir. Bu sillogizmin kiçik müqəddiməsi iqraridir. Deməli, bu sillogizmdə 1-ci fiqurun bütün xüsusi qaydalarına riayət olunmuşdur.

3. Aşağıdakı induksiyalarda hansı metodlar üzrə nəticə çıxarmaq mümkün olduğunu göstərin:

a) ABSD - a

AENK - a ;

APK -a;

ALSM - a

b) Yeməkhanada dörd tələbə zəhərləndikdə məlum olub ki, onlar aşağıdakı yeməkləri yeyiblər: 1-ci borş, kotlet, kofe; 2-ci küftə, kotlet, kompot; 3-cü borş, kotlet, kikə konservi; 4-cü sup, kotlet, kisel. Zəhərlənmənin sabəbi hansı metodla müəyyən olunur?

c) Eyni torpaq və iqlim şəraitinə malik iki zəmiyə eyni toxum ekilmiş və eyni kübərə verilmişdir. Lakin zəmilərdən biri ata-baba qaydası ilə, digəri isə elmi üsul ilə becərilmişdir. İkinci zəmidə məhsul çox olmuşdur.

ç) Biz polad parçanı qızdırırıq. Parça nə qədər çox qızırsa, bir o qədər çox uzanır Deməli, qızdırma polad parçanın uzanmasının səbəbidir.

d) A, B, C, D- a₁, a₂, a₃, a₄

A- a₁

C-a₃

B-a₂

D-a₄

7-ci mövzu: ANALOGİYA

1. Analogiyanın ümumi səciyyəsi və növləri

Əqli nəticənin induksiya və deduksiya ilə yanaşı üçüncü bir növu analogiyadır (hərfi mənası oxşarlıq deməkdir). Analoji əqli nəticə müəyyən bir predmet və ya predmetlər qrupu haqqında məlum biliqdən, digər predmet -və ya predmetlər qrupu haqqında yeni bir bilik əldə etməkdir. Bu, insan təfəkkürünün ən qədim növlərindən biridir.

İnsanlar öz praktiki və əqli fəaliyyətində elə fərdi hadisələri tədqiq etməli olurlar ki, onlar haqqında ümumilaşdırılmış bilik yoxdur. Bu halda həmin hadisəyə bənzər digər hadisə haqqında olan biliklərdən istifadə edilir, başqa sözlə deyilsə, bu hadisələr bir -birilə oxşar götürülür.

Bəlliiklə, analoji əqli nəticə bu və ya digər fərdi predmetin digər predmet ilə əsas əlamətlərinin oxşar olmasına əsaslanmaqla ona müəyyən başqa bir əlamətin xas olması nəticəsinə çıxarmaq deməkdir.

Əgər iki fərdi predmeti «a» və «b» hərfləri ilə, onların əlamətlərini P,Q,S,T ilə işarə etsək, onda analogiyanın aşağıdakı sxemini göstərmək olar:

a hadisəsi PQST əlamətlərinə malikdir

b hadisəsi PQS əlamətlərinə malikdir.

Deməli, b hadisəsi T xassəsinə də malikdir.

Analogiya özbaşına quraşdırılan nəticə demək deyildir. Onun əsasında dünyadakı predmetlərin obyektiv xassə və münasibətləri durur. Hər bir konkret predmet müxtəlif əlamətlərin təsadüfi birləşməsi olmayıb, bütöv bir vəhdəti təşkil edir. Başqa sözlə deyilsə, predmetin bu və digər əlaməti digər əlamətləri ilə ayrılmaz əlaqədə mövcuddur. Buna görə də həmin əlamətin mövcudluğu və dəyişilməsi digər tərəflərin vəziyyəti ilə şərtlənir. İstənilən predmetin xassələri arasında obyektiv asılılıq olması, spesifik muhakimə üsulunun-analogiyanın real əsasıdır. Analoji əqli nəticədə məlum biliqdən yeni biliyə məntiqi keçid aşağıdakı qaydaya əsaslanır: əgər iki

predmetin müəyyən əlamətləri oxşardırsa, onların başqa əlamətləri də oxşar ola bilər. Buna görə də bir predmetə məxsus xassə ola bilər ki, o biri predmetdə də olsun.

Bir predmetdən digərinə köçürülen informasiyanın xarakterində asılı olaraq analogiyann iki növü vardır: *predmetlər (xassələr) analogiyası* və *münasibətlər analogiyası*.

Analogiyanın birinci növündə iki fərdi obyekt bir-birinə bənzədirilir və onlardan birində olan xassə digərinə köçürülr. Məsələn, iki şəxsə və ya iki qrup adamda eyni bir xəstəliyin nişanəsi oxşar olun. Həkim bu oxşarlığa əsasən diaqnoz qoyur.

Predmetlərin (xassələrin) analogiyası əsasında alınan bilik bəzən dəqiq və mötəbər xarakter daşıyır. Afrika yaylaşığı ilə Şərqi Sibirin geoloji strukturunda bir sıra oxşar cəhətlər aşkar edildikdən sonra alimlər, analoji yol ilə belə bir nəticə çıxardılar ki, Şərqi-Sibirdə də almaz yataqları vardır. Sonrakı axtarışlar bu fikri təsdiq etdi.

Münasibətlər analogiyası elə bir əqli nəticədir ki, burada bir və daha çox predmet arasındaki münasibətlər bənzədirilir və onlardan birində olan munasibətlərin xassələri digərinə köçürülr. Məsələn, təsəvvür edək ki, «x» və «y» ilə «m» və «n» bir-birilə aşağıdakı münasibətlərdədir. a) «x» həddi buluğa çatmamış y-in atasıdır, yəni xR_1y ; b) «m» həddi buluğa çatmamış nəvənin: -«n»-nin babası və yeganə qohumudur, yəni mR_2n ; c) qohumiş qaydalarına əsasən ata özünün həddi buluğa çatmamış uşağını saxlamalıdır. Bu halda münasibətlərdə olan oxşarlığa əsasən belə nəticə çıxarılır ki, birinci vəziyyətdə olan xassə, ikinci də olmalıdır, yəni baba da öz nəvəsini saxlamalıdır. Analogiya yolu ilə çıxarılan bu nəticənin sxemi aşağıdakı kimiidir:

1) xR_1y

mR_2n

2) $R_1 - r_1, r_2, r_3 \dots$ xassəsinə malikdir

$R_2 - r_1, r_2, \dots$ xassəsinə malikdir.

Görünür ki, R_2 də r_3 xassəsinə malikdir.

Elm tarixində bir sıra kəşflər məhz münasibətlər analogiyası əsasında edilmişdir. Məsələn, Rezərvor Günsə və planetlər arasındaki münasibətlər ilə atom nüvəsi və elektronlar arasındaki münasibətləri bir-birinə bənzətmək yolu ilə bəzə bir elmi nəticə irəli sürmüştür: atomun quruluşu da planetar modelə malikdir. Bu analogiyada R₁ Günsə ilə planetlər arasında eks istiqamətli qüvvələrin (cəzbətmə və dəfətəmə) qarşılıqlı təsiri, R₂ isə atom nüvəsi ilə elektronlar arasında cəzbətmə və dəfətəmə qüvvələrinin qarşılıqlı təsirini ifadə edir.

Qeyd edək ki, analogiyanın bu növündə münasibətlərdəki xassələr bir-birinə bənzədir. Bu, həmin münasibətlərdə olan predmetlərin oxşarlığı demək deyildir.

Analoji əqli nəticəyə tekçə təbiətşünaslıqdan deyil, ictimai elmlərdən də nümunə gətirmək olar. Məsələn, XIX əsrin görkəmli tarixçi və etnoqrafları Şimali Afrikanın hindu qəbilələri arasıqadakı münasibət və xassələri öyrəndikdən sonra analogiya üsulu ilə bunları qədim romalı və yunan qəbilələrinə tətbiq etməklə, bir sıra mühüm elmi nəticələr əddə etmişdilər.

2. Analoji əqli nəticənin əsashlığının yüksəltməyin şərtləri

Analoji əqli nəticə yolu ilə alınan biliklər bir sıra həllarda həqiqətə bənzər, ehtimalı xarakter daşıyır. Odur ki, bu biliklərin əsashlıq dərəcəsini arturan şərtləri bilmək çox vacibdir. Bu şərtlər müqayisə olunan obyektlər haqqında əvvəlcədən məlum olan biliklərin xarakterini ifadə edir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Bir-birinə bənzədilən predmetlərin oxşar olması. Əslində bu şərt, yəni müqayisə olunan predmetlərin və ya münasibətlərin oxşar əlamətlərinin aşkar edilməsi, analogi əqli nəticənin əsasını təşkil edir. Bu yol ilə çıxarılan nəticənin elmi mötəbərlik dərəcəsi aşağıdakı iki amil ilə təmin olunur: a)

bənzədilən predmetlərin real həyatdakı həqiqi oxşarlığı aşkar edilsin; b) bu oxşarlıq mühüm əlamətlərə aid olsun.

Bu şərt şübut edir ki, analoji əqli nəticə çıxarılmazdan əvvəl müqayisə olunan predmetlər arasında əlamətlərin oxşar olub, olmaması dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Söhbət təxmini oxşarlıqdan, yəni bəzi təsadüfi, qeyri-mühüm cəhətlərin oxşarlığından deyil, müəyyən, konkret və mühüm əlamətlərin oxşarlığından gedir.

Bu şərtə əməl olunması əqli nəticənin əsaslılığına mühüm təsir göstərir, eks halda analogiya səhv və yalnız ehtimalı olur. Bəzən mühakimə prosesində zahiri, üzdə görünən əlamətlərin oxşarlığına əsasən analoji nəticə çıxarma halları baş verir. Əslində belə səthi analogiya hadisələri dərindən öyrənməməyin nəticəsidir. Bu həm də müəyyən şəxs tərəfindən informasiyanı öz mənafeyinə uyğun təhrif edərək qarşıda duranı dolaşdırmaq məqsədi ilə də edilə bilər..

2. Analoji əqli nəticənin əsaslılığını yüksəldən digər şərt, bənzədilən obyektlər arasındaki fərqli əlamətləri dəqiq nəzərə almaqdır. Məlumdur ki, nə təbiətdə, nə də ictimai həyatda bir-birilə mütləq mənada oxşar obyektlər yoxdur. Buna görə də hər bir bənzətmədə müqayisə olunan predmetlərin fərqli cəhətləri də özünü göstərir. Həmin fərqlər analoji yol ilə nəticə çıxarma prosesinə aşağıdakı iki formada təsir edir: a) əgər bu fərqlər qeyri-mühüm xarkterlidirsə, onda onlar bənzətmə prosesinə və əlamətin köçürülməsinə elə bir maneə yaratmır; b) fərqlər mühüm olduqda isə əlamətin bir predmetdən digərinə köçürülməsinə ciddi əngəl törədnər. Belə fərqlər neqativ xarakterli olub, əlamətin və ya xassənin köçürülməsi ilə uyuşmur. Məsələn, deyək ki, «X» predmetində PQS oxşarlıq əlamətləri ilə yanaşı köçürürlən «T» əlaməti ilə uyuşmayan «M» əlaməti də vardırsa, onda analogiya tətbiq edilə bilməz.

Yuxarıda göstərilən iki şərtə əməl olunması analogiya tətbiqində çox mühüm rol oynayır, çıxarılan nəticələrin məntiqi əsaslığını artırır.

3. Ciddi və qeyri-ciddi analogiya

Yekun biliyinin xarakterinə, yəni çıxarılmış nəticənin dəqiqliyinə görə analogiya aşağıdakı iki növə ayrılır: 1) ciddi analogiya; 2) qeyri-ciddi analogiya.

Ciddi analogiya alınmış nəticənin dəqiq, həqiqi olması ilə səciyyələnir. O predmetlərdəki oxşarlıq əlamətləri ilə köçürürlən əlamət arasında zəruri əlaqəni ifadə edir. Analogiyanın bu növi aşağıdakı sxemə malikdir:

A predmeti a,b,c,d,e əlamətlərinə malikdir.

B predmeti a,v,c,d əlamətlərinə malikdir.

a,v,c,d əlamətlər çoxluğundan zərurən e əlaməti irəli gəlir.

B predmeti zərurən e xassəsinə malikdir,

Bu halda biz iki predmet arasında P, Q, S əlamətlərə görə A oxşarlığı və "a" predmetində, yeni bir «T» əlamətinin olduğunu müəyyən edirik. Lakin bu yeni əlamətin predmetə mənsublığını olduğunu qeyd etmək kifayətlənmirik, onunla oxşarlıq əlamətləri arasındaki məzmun asılılığını müəyyənləşdiririk. Köçürürlən T əlamətinin bütövlükdə götürürlən oxşarlıq əlamətlərindən şərti asılılığı dəqiq aydınrsa, onda biz $(P \wedge Q \wedge S) \rightarrow T$ əldə edirik. Bu göstərilən «T» əlamətini «b» predmetinə köçürmək üçün asas verir.

Yuxarıdakı formul $(P \wedge Q \wedge S) \rightarrow T$ düzgündür, məntiqi qanunlara uyğun gəlir.

Ciddi analogiya öz strukturuna görə şərti-qəti sillogizmin iqraredici modusuna uyğundur, buna görə də ehtimalı deyil, həqiqi nəticə verir. Onlar arasındaki fərq bundadir ki, icrarediçi modusda həmişə bir əsas bir nəticə olur, ciddi analogiyada isə əsasların vahid məcmusu (oxşar əlamətlərin məcmusu) mövcud olur. Əgər bu məcmu boş (heçlik) olsaydı, yəni oxşar əlamətlər olmasaydı, onda analogya da mümkün olmazdı, əgər çoxluq fərdi xarakter daşısaydı, onda bu iqraredici modus olardı, yəni bu formulla $((a \rightarrow b) \wedge a) \rightarrow b$ ifadə olunardı.

Ciddi analogiyadan elmi tədqiqatlarda və riyazi sübutlarda geniş istifadə olunur. Məsələn, içbuçaqların əlamətlərinin oxşarlığı ciddi analogiyaya əsaslanır: Əgər bir içbuçaqlının üç bucağı digər üçbuçaqlının üç bucağına bərabərdirse, onda bu üçbuçaqlılar oxşardır.

Bundan əlavə müxtəlif sahələrdə tətbiq olunan modelləşdirmə metodu da ciddi analogiya üzrə aparılır. İctimai həyatda qarşıya çıxan bu və ya digər əsaslı vəzifəni həll edərkən, başqa ölkələrin keçdiyi təcəribədən istifadə olunması da bu metoda arxalanır və onun üstünlüklerini sübut edir.

2. Qeyri-ciddi analogiya elə benzətmədir ki, bu halda da oxşar əlamətlər ilə köçürürlən əlamət arasındaki asılılıq vardır, lakin bu az və ya çox dərəcədə ehtimal xarakteri daşıyır. Analogiyanın bu növündə obyektlər arasında oxşar əlamətlər aşkar edilərkən, birindən digərinə köçürürlən əlamətin həmin predmetə də mənsub olması haqqında ehtimalı (problematik) nəticə çıxarılır.

Qeyri-ciddi analogiyaya aşağıdakı misalı göstərmək olar: gəminin modelini hovuzda sınaqdan keçirməklə, belə nəticə çıxarıılır ki, həqiqi gəmi də dənizdə bu keyfiyyətlərə malik olaçaqdır. Yaxud da bu və ya digər körpünү tikərkən onun modelinin möhkəmliyini yoxlamaqla, gələcək körpinin göstəriciləri haqqında nəticə çıxarılır.

Qsyri-ciddi analogi ya üzrə çıxarılan nəticənin ehtimallılıq dərəcəsinin yüksəldilməsi aşağıdakı şərtlərə əməl olunmasını tələb edir:

1) Benzədilən predmetlər arasında əlamətlərin sayının çox olması; 2) Oxşar əlamətlərin mümkünlik dərəcəsi; 3) Ümumi əlamətlərin mümkün qədər müxtəlif növlərdən olması; 4) Fərqli əlamətləri sayca az və mühümliyət dərəcəsinin aşağı olması; 5) Köçürürlən əlamət ilə oxşar əlamətlərin eyni tipli olması.

Yuxarıda göstərilən şərtlər pozulduqda alınan nəticələr səhv olur, yəni analogiya yalan olur. Belə analogiyanın ehtimallılıq göstəricisi «0»-a bərabərdir. Məsələn, XIX əsrda bir sıra fizioloqlar qara ciyər ilə beyin arasında yalan

analogiya aparmaqla belə səhv nəticə çıxarmışdır: qara ciyər őd ifraz etdiyi kimi, beyin də fikir ifraz edir.

Analoji əqli nəticə hüquq elmində xüsusilə geniş tətbiq olunur. Burada; a) müəyyən ginayət hadisəsinə hiquqi qiymət verilərkən; b) istintaqda və kriminalist ekspertizalarının aparılmasında həmin metoda tez-tez müraciət olunur.

Doğrudur işə hüquqi qiymət verilməsi bir qayda olaraq sillogizm formasında olur (böyük müqəddimə hüquqi normanı, kiçik müqəddimə isə konkret faktı ifadə edir). Lakin bəzi hallarda qanunların analogiyasına və ya baş vermiş hadisənin analogiyasına görə də hiquqi qiymət verilir. Qanunun analogiyası üzrə hiquqi qiymət verərkən aşağıdakı şərtlər nəzərdə tutulur: a) hüquq sistemində haqqında söhbət gedən hüquqi münasibətlərə bilavasitə aid olan norma olmadıqda, bu üsul tətbiq olunur; b) analogiya üzrə tətbiq olunan hüquq norması öz mühüm əlamətlərinə görə oxşar münasibətlərdə (yəni fərqlərin qeyri mühüm olduğu münasibətlərdə) real hüquqi qiymət verir.

Mühakimədə bu və ya digər cinayət əlamətinə analogiya üzrə verilən hüquqi qiymətin sxemi belədir:

1. Qanunda nəzərdə tutulmuş d_1 əməli, P,Q,M əlamətlərinə və S hüquqi nəticəyə malikdir.

2. Qanunda nəzərdə tutulmayan d_2 əməli P,Q,N əlamətlərinə malikdir.

Nəticə: d_1 əməli üçün nəzərdə tutulan S hüquqi nəticəsi d_2 -yə tətbiq olunur.

Analogiya üzrə hüquqi qiymət həm də bu halda özünü göstərir ki, müəyyən konkret iş üzrə hüquq məsuliyyəti müəyyən edərkən, əvvəllərdə buna bənzər cinayət əməlinə verilmiş cəza nevünə arxalanır. Əlbəttə belə bənzətmə kifayət qədər dəqiq olmur. Buna görə də o az, yayılmışdır (əsasən ingilis-amerikan hüquqi sistemində istifadə olunur).

Hüquqi fəaliyyətdə təkcə qanunun analogiyası deyil, həm də hüquq analogiyası tətbiq olunur. Bunun mahiyyəti odur ki, müəyyən mübahisəli münasibətləri birbaşa tənzim edən qanun

olmadıqda, habelə oxşar hali nəzərdə tutan norma olmadıqda, məhkəməyə səlahiyyət verilir ki, ümumi müddəalara və qanunvericiliyin məğzini əsaslanmaqla həmin mübahisəyə hüquqi qiymət versin.

Analogiya istintaq prosesində də mühüm yer tutur. Müstəntiq bu və ya digər cinayət əməlinə dair faktları təhlil edərkən təkcə biliklərə deyil, həm də öz fərdi təcrübəsinə və yoldaşlarının təcrübəsinə də müraciət edir. Bu zaman o, həmin iş ilə əvvələdə aparılmış, ona bənzər işlər arasındaki oxşarlığı müəyyəndirir və əvvəllerdə məlum olmayan əlamətləri və şərtləri aşkara çıxarır. Məsələn, deyək ki, mənzil oqurluğunu tədqiq edən müstəntiq belə bir fakta diqqət yetirir ki, cinayətkar mənzilə ev sahibi həyatda yuyulmuş paftarı sərdiyi vaxtda girmışdır. Əvvəllerdə prokurorluq tərəfindən araşdırılan mənzil oqurluğu zamanı da belə faktnın özünü göstərdiyinə əsaslanmaqla, müstəntiq analogiya yolu ilə hər iki oqurluğun eyni qrup tərəfindən törədildiyi haqqında ehtimalı nəticə çıxarır. Bu versiya sonradan təsdiq olunmuşdur.

Analoji əqli nəticə kriminalist ekspertizalarda, aşağıdakı qəbildən olan məsələlər həll olunarkən (xariçi əlamətlərə görə, istfadə olunmuş alətlərə və nəqliyyat vasitələrinə görə cinayətkarın şəxsiyyətini müəyyənləşdilməsində geniş tətbiq edilir. Belə identifikasiya hallarında ekspertin çıxardığı nəticə bir fərdi predmet haqqında bilikdən, digər ona bənzər predmet haqqında biliyə keçilməsinə əsaslanır.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Analoji əqli nəticənin tərifi və sxemi necədir?
2. Analogiyanın növləri hansılardır və onlar nə ilə əsociyyələnir?
3. Analoji əqli nəticənin əsaslığını yüksəldən amillər hansılardır?
4. Hansı hallarda analogiya tətbiq olunmur?

1. Aşağıdakı nümunələrin hansının analogiya olduğunu göstərən və onun növünü müəyyən edin:

a) Elmi biliyə məhəl qoymayaraq yalnız praktikaya aludə olan adam, sükəni və kompası olmayan gəmi kapitanına bənzeyir. O heç vaxt hansı istiqamətdə üzdүүнү müəyyənlaşdırıbilməz b) Çay elə sürətlə axırdı ki, sanki yuxarıdakı şəlalə töküldürdü. c) Adam soruşmaqdan utanmaz, cahil qalmaqdan utanar.

2. Verilmiş analogiyalardan hansının ehtimallıq-səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərin və səbəbini izah edin:

a) Çəfər və Vəli, hər ikisi diplomatiya ixtisası üzrə 3-çü kursda oxuyur, hər ikisi tələbə elmi cəmiyyətinin üzvüdür, elmi konfranslarda məruzələrdə çıxış edir, ingilis dilində sərbəst danişırlar, qrup yoldaşlarının sevimlisidir. Çəfər dekanlığın verdiyi ictimai tapşırıqların öhdəsindən uğurla gəlir. Deməli, Vəli də dekanlığın verdiyi tapşırıqların öhdəsivdan uğurla gələ bilər. b) Çəfər və Vəli, hər ikisi dillomatiya ixtisası üzrə 3-çü kursda oxuyur, hər ikisi əla qiymətlərlə oxuyur, adlı təqaüd almağa namizəddir, tələbə elmi cəmiyyətinin üzvüdür, elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış edir, ingilis dilində sərbəst danişırlar, qrup yoldaşlarının sevimlisidir, yataqxanada tələbə özünüidarə şurasının üzvüdürler. Çəfər dekanlığın verdiyi ictimai tapşırıqların öhdəsindən uğurla gəlir. Deməli, Vəli də dekanlığın verdiyi ictimai tapşırıqların öhdəsindən uğurla gələ bilər.

8-ci mövzu: HİPOTEZ

1. Hipotez biliyin iikişafı formasıdır

İnsanlar öz praktiki həyatında və elmi fəaliyyətində müxtəlif hadisə və proseslər arasındakı əlaqələri öyrənmək üçün müəyyən fərziyyələr irəli sürür və sonra isə onları yoxlayırlar. Fikri əməliyyatın nəticəsi kimi yaranan fərziyyələr (hipotezlər) gələcək elmin və praktikanın inkişafı gedişində ya təsdiq olunur, yoxlanılmış elmi müddəaya,

nəzəriyyəyə çevrilir, ya da onun yalan olduğu aşkar edilir, bir kənara atılır.

Hipotez insan biliklərinin inkişafı forması olub, təbiət, əməkçiyət və təfəkkür hadisələri arasında səbəbiyyət və qanuna uyğun əlaqələri izah edən əsaslandırılmış fərziyyəyə deyilir.

Hipotez hər şeydən əvvəl özünün əsaslandırılmış olması ilə boş təxəyyül və fantaziyanın fərqlənir. Bəzən həyatda yalan hipotezlər də qəbul edilib yayılı bilir. Məsələn, XVI əsrdə, qədər Yer kürəsinin hərəkətsiz olduğu haqqında hipotez mövcud olmuşdur.

Öz məntiqi strukturuna görə hipotez, təfəkkürün bu və ya digər formasına (anlayışa, hökmə, əqli-natiçaya) daxil deyildir. O, özündə bu formalırin hamisini əhatə edir.

Hər bir hipotezin aşağıdakı mühüm əlamətləri vardır:

1. Hipotezin əsas spesifikasiyi onun, biliyin inkişafı forması kimi çıxış etməsidir. Bu keyfiyyət təfəkkürün daim inkişafda və təkmilləşmədə olmasından irəli gəlir. Hipotez hadisələrin yaranması, əlaqələri və inkişafı qanuna uyğunluqları haqqında yeni-yeni biliklərin yaranmasına kömək edir. Məhz onun sayəsində hər bir elm sahəsində və praktiki fəaliyyətdə az bilikdən çox biliyə keçmək mümkün olur. İstənilən təbiət hadisəsi və ya ictimai hadisə haqqında elmi təsəvvürlər ilk növbədə hipotez formasında yaranır və sonradan sübuta yetirilir.

2. Hər hansı bir hadisəni öyrənmək məqsədilə hipotez yaradılması, onu izah edən fərziyyənin irəli sürülməsi ilə başlanır. Bu fərziyyə ayrıca bir hökm və ya müxtəlif hökmələrin birləşməsi şəklində çıxış edən problematik fikirdir. Həmin problematik (ehtimalı) fikir yalnız elmi cəhətdən və praktikada yoxlanılaraq təsdiq olunduqdan sonra doqıq biliyə çevrilir. Yoxlamadan keçməyen hipotezin sehv-odduğu aşkar çıxır və o, redd olunur.

3. Hipotez qurmağa başlayarkən irəli sürülen fərziyyənin özü də boş yerde yaranmır. O, bir çox empirik müşahidələrin,

~~coxsayı faktiki materialın öyrənilməsi nəticəsində meydana gelir. Buradan aydın olur ki, hər çür fantaziyanı, gümanı və vüdurmamı hipotez hesab etmek olmaz. Hipotez məzəasələndirilmiş, konkret faktiki materiala arxalanan fərziyyədir. Buna görə də hipotezin yaranması kortabii hadisə deyildir, biliyim inkişafı zaruratını ifadə edən mürəkkəb, qanuna uyğun məntiqi prosesidir. Bu prosesdə eqli nəticənin bütün formaları (analojiya, induksiya və deduksiya), özlü də ~~çox vaxt~~ bir-biri ilə birleşmiş halda iştirak edir.~~

~~Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, hipotezin aşağıdakı təsəffürdən ibarət olduğunu deyə bilərik: a) hər bir hipotez müəyyən ilkin əsaslara malikdir; b) bu əsaslar üzərində fərziyyə meydana gelir; c) Hipotez yoxlanılır: ya haqqını biliyə çevrilir, ya da yalana.~~

2. Hipotezin növləri. Versiya anlayışı

Tədqiqat obyektinə və ümumilik dərəcəsinə görə hipotezler aşağıdakı üç növə ayrılır: ümumi, xüsusi və fərdi.

Ümumi hipotez təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrinin səbəbləri və inkişaf qanuna uyğunluqları haqqında əsaslanılmış fərziyyəyə deyilir. O, bir qayda olaraq hadisələrin bütün sıfırinə aid olur, hər zaman və hər yerdə fəaliyyət göstərən xassələri və səbəbləri izah etmək məqsədi güdürlər. Ümumi hipotezə misal olaraq Demokritin irəli sürdüyü maddənin atom quruluşu haqqında hipotezi, fəza cisimlərin yaranması haqqında O.Şmidt və V. Fesenkovun hipotezlərini və s. göstərmək olar. Bu qəbilden olan hipotezlər təsdiq olunduqdan sonra elmi nəzəriyyəyə çevrilir və biliklərin inkişafına təkan verir.

Xüsusi hipotez dedikdə öyrənilən hadisələr sıfının müəyyən qismini izah edən əsaslandırılmış fərziyyələr başa düşülür. Buna misal olaraq virusların yaranması haqqında hipotezi göstərmək olar.

Fərdi hipotsz bu və ya digər fardi, konkret hadisəni izah edən əsaslandırılmış fərziyyəyə deyilir. Məsələn, xəstəni müalicə edərkən həkim fərdi həqiqət işli sürür və onu yoxlayır.

Fərdi hipotezlərdən məhkəmə istintaq praktikasında, ayrı-ayrı cinayət hadisələrinin səbəblərinin aşkar edilməsində geniş istifadə olunur.

Hipotezin bu göstərilən növləri ilə yanaşı «işçi hilotez» adlandırılan növü də muhümdür, Sonuncu növ hipotez bir qayda olaraq öyrənmə prosesinin ilk pilləsində işli sürürlən fərziyyədir. İşçi hipotez tədqiq olunan hadisəni səbəbləri açmaq məqsədi güdmür. O daha çox müşahidvə nəticələrini qruplaşdırmaq və bir sistem daxilində birləşdirmək, hadisələri həmin müşahidələrə uyğun surətdə izah etmək vəzifəsini yerinə yetirir.

Məhkəmə-istintaq praktikasında ayrı-ayrı faktları və cinayətin baş verme şəraitini araşdırarkən, əldə olunan məlumatları izah etmək üçün hipotezlər işli sürürlür. Bunlar versiya (latınca şəklini dəyişdirmək deməkdir) adlanır.

Versiya məhkəmə təhqiqtarlarında konkret cinayət hadisəsi və ya ümumilikdə cinayətin baş verme səbəbləri və əlamətləri haqqında mümkün ola bilən hipotezlərdən birinə deyilir.

Versiyalar ümumi (bütünlükdə cinayəti izah edən), xüsusi (cinayətin bəzi baş verme şəraitini və momentlərinə aid) və fərdi (ayrıca, konkret cinayət hadisəsini izah edən) formada ola bilir.

Bu formalar qarşıqli surətdə biri digərini tamamlayır. Belə ki, ümumi versiya cinayəti təmsil edən ayrı-ayrı, tərəflərin, faktların və şəraitin izahı yolu ilə yoxlanılır. Digər tərəfdən, xüsusi və fərdi versiyalar vasitəsilə alınan biliklər, bütünlükdə cinayəti izah edən ümumi versiyalar vasitəsilə alınmış biliklər ümumi versiyanın qurulmasında, konkretlaşməsində və dəqiqləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. Hipotezin qurulması

Hər bir hipotezin yaradılması prosesi faktlarıntəhlilindən başlanur. Belə faktik materiallar müşahidələr nəticəsində, istintaq prosesində isə hadisə yerini nəzərdən keçirmə, tapılmış sənədlərlə tanışlıq, müqəssirlikdə günahlandırılanın və şahidlərin verdiyi ifadələrlə tanışlıq nəticəsində əldə edilir. Faktların bir-birilə və ümumilikdə öyrənilən hadisə ilə əlaqələri müxtalif eqli nəticələr vasitəsilə müçyyən edilir. Nəticədə bir çox faktlar çoxluğununu əhatə edən məcmu içorisində yalnız elələri seçilib götürülür ki, onlar öyrənilən hadisəni izah edə bilən fərziyyənin əsasını təşkil edir.

Konkret hadisələri, xüsusilə də cinayət hadisəsinii izah edərkən, empirik materialın ümumiləşdirilməsi, faktların sintezi çox mühüm yer tutur. Faktlar arasında asılılığın istiqaməti və ardıcılığın izlənilməsi hadisəni yaradan səbəblər zəncirini aşkar etmək imkanı verir. Məlum olan faktləki məlumatların sintez edilərək vahid sistem şəklində salınması hipotezin (versiyanın) qurulmasının zəruri müqəddəm şərtidir.

Hər bir hadisə (o cümlədən də cinayət hadisəsi) ümumi cəhətlərlə yanaşı, tekrar olunmaz, fərdi xassələrə malikdir. Analiz və sintez prosesində həm də sonuncu tərəfə, yəni konkret hadisənin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilir. Məsələn, deyək ki, cinayətkar uxtarırkən onun ayaq izlərinin təhlili bu şəxsin axsaq olduğunu göstərir. Şahidlər də yaxın günlərdə ətrafda bir axsaq kişinin gəzdiyini söyləyirlər. Həmin cinayət hadisəsinə mənsub olan bu özünəməxsus xassə, düzgün versiya qurulmasında və cinayətkarın tapılmasında köməyə gəlir.

Bütövlükdə versiya yaradılmasının məntiqi mexanizmi aşağıdakı kimi baş verir. Əldə olunan faktiki material (f_1, f_2, \dots, f_n) elmi və praktiki cəhətdən təhlil edilir, onlardan mühümlərin seçilib götürürlür və sintez edilərək ziddiyətsiz sistem şəklində $\langle f_e, f_1, \dots, f_k \rangle$ birləşdirilir. Bu sonuncu əvvəlki ümumiləşdilmələrlə (Q) birləşdə məmkün ola biləcək səbəb haqqında ehtimalı nəticə çıxarmaq üçün müqəddəm şərt rolunu oynayır.

Bu halda ehtimalı nəticə çıxarmanın sxemi aşağıdakı şəkildə baş verir:

$$\frac{Q, \langle f_e, f_1, f_k \rangle}{h}$$

Hipotezin ehtimallıq dərəcəsi onun məzmununun faktiki materialla nə səviyyədə əsaslandırılması ilə müəyyən olunur. Onun düsturu - $P(h/f)$ -dir. Burada P -ehtimal qiymətini, h -hipotezi, f -isə hipotezin empirik əsasını bildirir.

Üğurlu hipotez qurulmasının vacib şərti tədqiqatın obyektivliyi prinsipinin gözlənilməsidir. Obyektivlik psixoloji planda yanaşdıqda həqiqətin öyrənilməsində qərəzsiz mövqe (yəni subyektiv meyillərdən, arzulardan və s.) asılı olmayan mövqe tutmaq deməkdir. Əks halda səmərəli, obyektiv yanaxma subyektiv psixoloji mənafeləri əldə rəhbər tutmaqla əvəz edilir.

Məntiqi-metodoloji mənada obyektivlik bir tərəfdən tədqiqatın hər tərəfliliyi (istisnasız olaraq bütün faktları, empirik materialı nəzərə almaq), digər tərəfdən isə konkret şəraitdə mümkün ola biləcək bütün versiyaları qurmaq deməkdir. Sonuncu tərəf bunu göstərir ki, yalnız həqiqətə daha yaxın olan versiya qurmaq, digərinə məhəl qoymamaq, öyrənilən hadisənin birtərəfli izahına gətirib çıxarır.

Hipotez, o cümlədən də versiya o vaxt əsaslı hesab olunur ki, aşağıdakı tələbləri ödəsin:

- Hipotez ziddiyyətsiz olmalıdır, yəni h fərziyyəsi ilkin empirik bazisə ziddiyyət təşkil etməməlidir.
- O, prinsipcə yoxlanıla bilən olmalıdır. Əks halda hipotez daim problematik xarakter daşıyır, həqiqi biliyə çevrilə bilmir.
- Hipotez empirik və nəzəri əsasa malik olmalıdır. Hipotezin ehtimallıq dərəcəsi onun əsaslılığından asılı olur və kəmiyyət, habelə təqribli qiymətvermə standartları ilə müəyyən edilir.
- Hipotezin evristik funksiyası onun nə dərəcədə informasiya verməsindən (yəni yeni, əvvellərdə məlum olmayan bilikləri axtarmağa nə dərəcədə yönəlməsindən) asılıdır. Hipotezin əsaslılıq dərəcəsi məntiqi ehtimallılıq termini - $P(h)$ ilə ifadə

edilir və bu göstərici 0 və 1 arasındaki intervalda mövcud olur, yəni $0 < p < 1$ -dir. Əgər $p(h) < 0$ -dırsa, onda hipotez rədd olunur. Əgər $P(h)=1$ olduqda, hesab edilir ki, hipotez həqiqi (mötəbər) bilik verir, yəni o daha hipotez deyil, dəqiq bilikdir. Əgər müəyyən bir hipotezin (h) ehtimallığı $0 < p(h) < 1$ qiymətinə malikdirsə, onda buna zidd olan hipotezin (\bar{h}) ehtimallıq qiyməti bu düstur ilə hesablanır: $p(\bar{h})=1-P(h)$. Buradan aydındır ki, bütün alternativ hipotezlerin cəmi $P(h_1)+P(h_2)+P(h_3)=1$ olur.

Ümumiyyətlə, götürdükdə hipotezqurma prosesi mürəkkəb xarakter daşıyır və aşağıdakı mərhələlərdən keçir;

1) Müəyyən hadisənin izahında əvvəldən mövcud olan nəzəriyyə və ya hipotez ilə uyğun gəlməyən və deməli, yeni bir hipotez vasitəsilə izaha ehtiyacı olan faktların seçilib götürülməsi.

2) Həmin faktları izah edən hipotezin, fərziyyənin formulu edilməsi.

3) İrəli sürülən hipotezdən irəli gələn bütün nəticələrin müəyyənləşdirilməsi.

4) Hipotezdən irəli gələn nəticələrin mövçüd olan müşahidələr ilə, eksperimentlərin nəticələri ilə, elmi qanunlar ilə müqayisə edilməsi.

5) Hipotezdən hasil olunan bütün nəticələr təsdiq olunduqda və onlar ilə əvvəldə malum olan elmi qanunlar arasında ziddiyət aşkar edilmədikdə hipotez dəqiq (mötəbər) biliyə və ya elmi nəzəriyyəyə çevrilir.

4. Hipotezin yoxlanılması

Hipotezin (versiyanın) yoxlanılması iki mərhələdən keçir: ondan irəli gələn nəticələrin deduktiv yol ilə hasil edilməsi və onların faktlar ilə müqayisəsi.

Birinci mərhələdə hipotez qurulmasından irəli gələn nəticə şərti asılılıq formasında ifadə olunur: əgər faktların məcmusu - $< f_e, f_i, f_n >$ -dirse onda onlar h tərəfindən tərədilə bilər. H-nin xüsusiyyətlərini və təzahürünün konkret şəraitini

nəzərə almaqla, deduktiv yekun biliyi hasil edilir. Onun nəticəsində göstərilir: Əgər h fərz olunursa, onda Q şəraitini nəzərə alınmaqla $S_1, S_2 \dots S_n$ -də baş verməlidir. Bu aşağıdakı sxem ilə ifadə olunur: $Q, h \rightarrow S_1, S_2 \dots S_n$.

Məhkəmə tədqiqatlarında bir deyil. bir neçə versiya irəli sürürlür. Buna görə də bütün versiyalar – $h_1, h_2 \dots h_n$ məntiqi təhlil olunmalıdır.

Deduktiv nəticə hasil etmə əməliyyatı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, o bütün tədqiqat prosesini ardıcıl və səmərəli təşkil etməyə imkan verir.

Hipotezin (versiyanın) yoxlanmasının ikinci mərhələsi məntiqi yolla çıxarılmış nəticələri təkzib və ya təsdiq etmək məqsədilə faktlar ilə müqayisə edilməsindən ibarətdir.

Versiyanın təkzib edilməsi, çıxarılmış nəticələrə zidd faktların aşkar edilməsi yolu ilə baş verir. Məsələn, əgər h_1 versiyasından $S_1, S_2 \dots S_n$ nəticələri çıxarılıbsa faktlarla tutuşdurularkən onlara zidd a_1 və a_2 halları aşkar edilibsə, onda fərziyyənin özü də təkzib olunur. Bu halda mühakimənin gedisi şərti-qəti əqli nəticənin inkar edici modusu formasında olur.

Böyük müqəddimə: Əgər h -dirse $S_1, S_2 \dots S_n$ nəticələri olmalıdır.

Küçük müqəddimə: S_1 və S_2 –yə zidd olan a_1 və a_2 faktları aşkar edilmişdir.

Nəticə: deməli h_1 -düzgün deyil, yəni rədd olunur

Bu simvolik şəkildə belə ifadə olunur: $\frac{h \rightarrow S, \neg S}{\neg h}$

Versiya yalnız o halda təkzib olunur ki, onun yalan olduğu kifayət dərəcədə əsaslandırılsın. Bu o deməkdir ki, versiyadan çıxan nəticələrin faktik təsdiq olunması hələ kifayət deyildir. Ola bilər ki, müvafiq faktlar sadəcə olaraq hələlik aşkar olunmamışdır. Bu halda müqayisə zidd faktlar tapşırana qədər davam etdirilməlidir,

İstintaq prosesində versiyani təkzib etmək üçün istifadə olunan müxtəlif üsul və priyomlar içərisində istintaq və ya məhkəmə eksperimenti xüsusiə mühümdür.

İlkin mərhələdə irəli surulmuş, lakin özünü doğrultmamış versiyaların yoxlanılma gedişində ardıcıl surətdə təkzib edilməsi, təqsimi-qəti sillogizmin inkar etməklə iqrar edan modusu formasında olur:

$$\frac{h_1 \vee h_2 \vee h_3 \vee h_4, \neg h_1, \neg h_2}{h_3 \vee h_4}$$

Hipotezin (versiyanın) təsdiq olunması, ondan çıxarılan nəticələrin yeni aşkar edilən faktlar ilə uyğun gəlməsi deməkdir. Belə ust-üstə düşmə halları nə qədər çox olarsa və nəticələr nə qədər çox müxtəlif sahəni əhatə edirse, hipotezin ehtimallılığı da bir o qədər yüksəkdir. Bu halda hipotezin təsdiq olunduğu fikri söylənilir.

Deduktiv yol ilə çıxarılan $S_1, S_2 \dots S_n$ nəticələri hipotezdən zərurən irəli gelir, lakin bu nəticələrin hər birinin ayrı-ayrılıqlı real aşkar olunması ehtimalı xarakter daşıyır, yəni ehtimal terminləri ilə qiymətləndirilir. Bu, zaman hər bir ayrıca nəticənin ehtimallığı hipotezin özünün ehtimliy göstəricisindən yüksək olmalıdır - $P(s) > P(h)$. Yalnız bu halda hipotezin ilkin ehtimallıq dərəcəsi yüksəlir. Əgər nəticənin ehtimallılığı bütövlükdə hipotezin ehtimallılığına bərabərdirse və xüsusən də ondan aşağıdırsa, belə hipotezi davam etdirməyin faydası yoxdur.

5. Hipotezi sübut etməyin üsulları

Hipotezin (versiyanın) dəqiq (mötəbər) biliyiç çevrilməsi aşağıdakı iki üsul ilə olur: axtarılan predmetlərin bilavasitə aşkar edilməsi və hipotezin məntiqi sübuta yetirilməsi.

Birinci növ subut etmə üsulu çox vaxt xüsusi hipotezlərdə və versiyalarda tətbiq edilir. Belə ki, onlar müəyyən pred-

metlərin və ya hadisələrin konkret məkanda mövcud olmasına aşkar etmək, habelə onlara məxsus xassə və keyfiyyətləri aydınlaşdırmaq məqsədi güdür. Ədur ki, bu qəbildən olan hipotezləri mötəbər biliyə çevirməyin ən inandırıcı üsulu, haqqında səhbət gedən predmetləri, onların xassələrini üzə çıxarmaqdır. Məsələn, oğurluq; soyğunçuluq, dəllallıq və s. kimi cinayətlər baş verdikdə, götürülmüş əşyaların, pulun və bəzən şeylərinin yerini tapmaq üçün belə xüsusi versiyalar irəli surulür.

İkinci növ sübut etmə-hipotezin məntiqi əsaslandırması ilə bağlıdır. Buraya bir qaydqə olaraq çox mühüm məsələləri ifadə edən versiyalar aid olur. Bu üsul dolayı yol ilə olur, yəni ya keçmişdə baş vermiş olan və indi də təkrar olunan hadisələr araşdırılır, ya da indiki vaxtda mövcud olan lakin bizim bilavasitə qavraya bilmədiyimiz hadisələr öyrənilir. Məsələn, cinayətin törədilməsi üsulları, onun motivləri, cinayətkarın axtarılması, cinayət əməlinin baş verdiyi obyektiv şəraits dair versiyalar bu qayda ilə sübuta yetirilir.

Hipotezin məntiqi sübutu araşdırılma qaydasına uyğun olaraq dolayı və birbaşa (bilavasitə) ola bilir.

Dolayı sübut bütün yalan versiyaların təkzib olunması və istisna edilməsi yolu ilə baş verir. Buna əsasən nəticə çıxarılır ki, yerdə qalan bir fərziyyə dəqiqdır (mötəbərdir). Bu halda mühakimə təqsimi-qəti sillokizmin inkar etməklə iqrar edən modusu formasında gedir. Onun sxemi belədir:

$$\frac{h_1 \vee h_2 \vee h_3, \neg h_1, \neg h_2}{h_3}$$

Bu sxem üzrə çıxarılan nəticə yalnız o vaxt düzgün (mötəbər) olur ki, öyrənilən hadisəni izah edən bütün versiyalar göstərilsin və yoxlama prosesində bütün yalan fərziyyələr təkzib edilsin.

Sübut etmənin bu yolu istisna metodu adlanır və məhkəmə istintaq praktikasında həm ümumi, həm də xüsusi versiyalarının yoxlanılmasında tətbiq olunur.

Lakin bu yol xeyli dərəcədə çətindir, çünki öyrənilən hadisəni tam əhatə edən bütün versiyaları irəli sūrmək heç də həmişə mümkün olmur. Buna görə də dolayır yol ilə sübut etmənin əhəmiyyəti qiymətləndirilməlidir. Onu bilavasitə (birbaşa) sübut etmə ilə əlaqələndirdikdə, daha yüksək səmərə alınır.

Hipotezin bilavasitə (birbaşa) sübutu fərziyyədən müxtəlif nəticələr hasil etmək və onları yeni aşkar olunmuş faktlarla əsaslandırmaq yolu ilə baş verir.

Bu qayda ilə hərəkət etdikdə dəqiqlik tələb olunur. Yəni faktların çıxarılması nəticələrə mexaniki uyğun gəlməsi hali da özünü göstərə bilir. Digər tərəfdən, bu uyğunluq başqa səbəbdən də baş verə bilir.

Sonra, əsas diqqət versiyadan irəli gələn hər cür nəticələrə deyil, öyrənilən obyekt üçün mühüm olan, onun fərdi xüsusiyyətlərini eks etdirən nəticələrə yönəldilməlidir, Belə versiya aşağıdakı sxem üzrə ifadə olunur:

$H_1 \rightarrow S_a, S_b, \dots, S_i$. O, faktların sahmanlı, məcmusu dəlillər sistemi - $\langle F_a, F_b, \dots, F_i \rangle$ ilə təsdiq edilməlidir. Bu ardıcıl davam etdikdə əsas (antesedent) ilə nəticə (könsekvent) arasında yalnız ayırıcı şərti hökm ifadə olunan əlaqə alınır: əgər və yalnız əgər h_1 - dirşə onda $\langle S_a, S_b, \dots, S_i \rangle$ -dir. Həmin əlaqənin simvolik yazılışı $h_1 \leftrightarrow S$ -dir. Burada ikiqat implikasiya olduğu üçün, nəticənin təsdiqindən əsasın təsdiqinə doğru gedən fikir düzgündür. Əgər kiçik mütqəddimədə göstərilsə ki, $\langle F_a, F_b, \dots, F_i \rangle$ faktlarının məcmusu $\langle S_a, S_b, \dots, S_i \rangle$ nəticələri üstüste düşürse onda nəticə hipotezin, (h_1 -in) mövcudluğu səbəbinə zərurən təsdiq edir. Mühakimə bu yol ilə gedir:

$$\frac{h_1 \leftrightarrow S, S}{h_1}$$

Yuxarıda qeyd olunan şərtlərə əməl etməklə, cinayət hadisəsinin, törədilməsi şəraiti, onun iştirakçıları haqqında dəqiq və mötəbər bilik əldə etmək mümkündür.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Hipotez nədir və digər bilik formalarından nə ilə fərqlənir? 2. Hipotez qurmağın mənşəsi mexanizmi necədir? 3. Hipotez hansı əsas yollar ilə yoxlanılır? 4. Hipotezin sübut edilməsində birbaşa və dolayı üsulları birləşdirmək olarmı? 5. İstisna metodu nədir və dolayı hipotezin sübuta yetirilməsində hansı rol oynayır?

I. Verilən məlumatlar əsasında aşağıdakı formadan olan hipotezlər (yeni faktların mövcudluğu haqqında hipotezlər, ümumiləşdirici hipotezlər və faktları izah edən hipotezlər) irəli sürünen:

A) Günsəş planetlər ilə əhatə olunmuşdur. Planetlərdən birində həyat vardır. Bəzi planetlərdə də həyat ola bilər.

B) Hazırda ölkəmizdə keçmişdə mövcud olan dəhşətli xəstəliklər (vəba, taun, qarayara və s.) demək olar ki, yox edilmişdir.

C) Eyni bir anlayışı ifadə edən sözlər vardır.

Ç) Sınıf lövhəsində aşağıdakı sözler yazılmışdır: «kitab», «qələm», «dəftər», «balta», «parta», «stol» və «stul».

D) Bu hökm böyük hərflərlə yazılmışdır.

E) Cinayət yerindən üstündə «F.H» yazılış biçaq tapılmışdır.

II. Aşağıdakı hipotezlərdən hansının daha çox ehtimalı olduğunu göstərin və səbəbini izah edin:

1. a) Marsda həyat vardır; b) Ayda həyat vardır.

2. Nofəl və İmran 1960-1965-ci illərdə Bakı Dövlət universitetində oxumuşdur.

A) Onlar bir-birini tanıydırlar. B) Onlar bir-birini tanımadırlar.

3. Nofəl və İmran bir neçə il eyni bir birləşmədə mühazirələr dinləmişlər:

a) Onlar bir-birini tanıyaçalar. B) Onlar bir-birini tanımadırlar.

III. Aşağıda gösterilən faktların dəyişilməsi hallarının hipotezin ehtimallılığına necə təsir göstərdiyini müəyyən edin:

- 1) Gecə restoranının direktoru Ramiz axşamdan xeyli keçmiş evinə qayıdır. Maşınının düşərək qarajın qapısını açarkən, iki nəfər maskalı adam tərəfindən qarət edildi. Polis hadisə yerini nəzərdən keçirərək tünd boz rəngli əski parçası tapmışdır. Həmin əskidən ola bilər ki, cinayətkarlar maska kimi istifadə etmişlər. Şübhəli adamlardan birinin paltonun astar üzünü, hadisə yerində tapılmış əski materialından olğduğu və həmin böyüklükdə deşik yeri müəyyən olunmuşdur. Paltonun iyəsi cinayətdə iştirak etmiş şəxs kimi həbs edilmişdir.
- 2) Birinci haldakı faktlar qalır, aşağıdakı əlavə olunur; paltonun arasındaki deşik tapılmış əskinin ölçüsünə uyğun gəlmir.
- 3) Birinci haldakı faktlar qalır, aşağıdakı əlavə olunur; paltonun astar üzünün materialı tapılmış əskinin materialından deyildir.
- 4) Birinci haldakı faktlar qalır, aşağıdakı əlavə olunur; tapılmış əskidə müttəhimin əl izləri aşkar edilmişdir.

9-cu mövzu: SÜBUT VƏ TƏKZİB

1.Sübutun ümumi səciyyəsi. Sübutetmə prosesinin məntiqi strukturu

Obyektiv, həqiqi biliyin əldə edilməsi idrakin əsas məqsədi dır. Bəs biliyin həqiqiliyi necə yoxlanılır? Hissi idrak pilləsində biz bunu hiss üzvlərimizlə müəyyən edirik. Lakin mücərrəd təfəkkür mərhələsində bu məsələ o qədər də asan həll olunmur. Bunun üçün əldə olunmuş bilikləri başqları ilə, xüsusilə də əvvəllər müəyyən olunmuş mühakimələrlə müqayisə etmək lazımlı gəlir. Bu halda biliklərin həqiqi olub-olmaması bilavasitə deyil, dolayısı ilə,

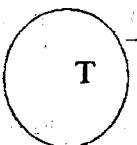
məntiqi üsullarla, yeni digər mühakimələrə müraciət etmək və sitəsilə yoxlanılır. Başqa sözlə deyilsə, yeni elmi biliklər yalnız məntiqi yoxlamadan keçidkən sonra sübut olunmuş hesab edilir. Sübutluluq düzgün təfəkkürün başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Fikrin həqiqiliyinin əsaslandırılmasının məntiqi mexanizmi sübutetmə nəzəriyyəsi ilə bağlıdır.

Bələliklə, hər hansı fikrin həqiqiliyinin onunla əlaqəli olan digər həqiqi hökmərə vasitəsilə əsaslandırılması məntiqi əməliyatına sübut deyilir.

Hökmün əsaslandırılması prosesinin özü isə sübutetmə və ya arqumentasiya adlanır. Sübut olunmuş mühakimə çox vaxt elmi mühakimə anlayışı ilə eyni mənada işlənilir. Doğrudan da hər bir elmi ideya ardıcılılığı və sübutluluğu ilə səciyyələnir.

Sübut əqidə ilə də six əlaqələnir, lakin onunla eyni deyildir. Əqidə bilik və təsəvvürlerin insanın daxili «mən»inə çevrilməsidir. Əqidəyə çevrilmiş bilik və təsəvvürler insanın davranış və hərəkətlərini müəyyən edir. İnsan bəzən əqidəsi xatirinə öz həyatından belə keçməyə razı olur. Hər cür əqidə deyil, məhz elmi xarakter daşıyan əqidə biliklə six bağlıdır. Axı əqidə biliklərə arxalanmaya da bilir, yəni bəzən dini etiqada əsaslanaraq formallaşır. Bundan başqa köhnəlik qalıqlarına, fanatizmə, ictimai həyatda gedən proseslər haqqında sadəlövh təsəvvürlərə əsaslanan əqidəyə də rast gəlinir. Təbiidir ki, sonuncu növlərdən olan əqidələr sübut olunmur, kor-koranə, etiqad kimi qəbul edilir. Buna görə də kimisə, nəyəsə inandırmaq hələ sübut etmək deyildir.

Sübutetmə məntiqi əməliyyatı xeyli dərəcədə mürəkkəb prosesdir. Onun strukturunda aşağıdakı qarşılıqlı əlaqəli ünsürələr vardır: tezis, arqument və nümayişetdirmə (demonstrasiya). Əgər tezisi – T hərfi ilə, arqumentləri – A₁, A₂, ..., A_n ilə, nümayiş implikasiya işarəsi ilə «→» göstərsək, onda sübutetmə prosesinin aşağıdakı sxemi alarıq:

tezis

Nümayişetdirmə (sübütun üsulu)

A₁, A₂...A_n

Arqumentlər (dəlil)

Sübütmə prosesinin tezisi dedikdə arqumentasiya gedişində həqiqiliyi əsaslandırılmalı olan hökm başa düşülür. Başqa sözlə, tezis sübuta yetirilməli olan fikirdir. O, elmi müddəə, teorem, müəyyən bir predmetin xassəsi, əlaməti və ya yaranması haqqında ümumiləşmiş fikir formasında çıxış edə bilir.

Məhkəmə istintaq praktikasında bu və ya digər cinayət hadisəsi (cinayətkarın şəxsiyyəti, cinayətin iştirakçıları, cinayətin motiv və məqsədi, uğurlanmış əşyaların yeri və s.) haqqında mühakimələr tezis kimi irəli sürülür və sübuta yetirilir. Müstəntiqin, cinayətdə müqəssirlikdə günahlandırılan qarşı irəli süldüyü ittiham, məhkəmənin çıxardığı hökm də müxtəlif qarşılıqlı əlaqəli mühakimələri əhatə edən tezisi xatırladır.

Argument və ya sübütun əsas dəlilləri elə ilkin nəzəri və faktiki müddəələrdər ki, onların vasitəsilə tezis əsaslandırılır. Onlar əslində sübütmə əməliyyatının məntiqi özülünü təşkil edir. Öz məzmununa görə dəlillər də müxtəlifdir. Nəzəri və empirik ümumiləşdirmələr, aksiomlar, ayrı-ayrı faktlar da dəlil kimi çıxış edə bilir.

Nəzəri ümumiləşdirmələrin sübüt etmə prosesində dəlil kimi iştiraki mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, qravitasiya fiziki qanunları bu və ya digər kosmik cismin uçuş trayektoriyasını hesablamağa və onun düzgünlüyünə təminat verir. Empirik ümumiləşdirmə formasında çıxış edən aqrumentə (dəlilə) misal olaraq müqəssirlikdə günahlandırılanın barmaq izləri ilə cinayət törədilən yerdə tapılmış barmaq izlərinin üst-üstə düşməsi haqqında ekspertin rəyini göstərmək olar. Bu halda

barmaq izlerinin sifir fərdi xarakteri, təkrarolunmazlığı haqqında empirik yolla müəyyən edilmiş müddəə dəlil rolunu oynayır.

Deyilənlərdən əlavə, ümumi hüquqi müddəəalar, hüquqi normalar da dəlil funksiyası yerinə yetirir. Məsələn, konkret bir şəxsin törətdiyi cinayət əməli rüşvətvermədə vasitəçi kimi günahlandırılırsa, bu halda həmin fikrin həqiqiliyini təsdiq edən dəlil kimi bu şəxsin hərəkətlərindəki əlamətlərin cinayət məcəlləsinin müvafiq göstərilən hüquqi müddəaya uyğun gəlməsi çıxış edir.

Sübütetmə prosesində aksiomlardan da dəlil kimi istifadə edilir. Xüsusilə də riyaziyyatda və fizikada hamı tərəfindən qəbul edilmiş və sübuta ehtiyacı olmayan ümumi müddəəalar - aksiomlar geniş tətbiq olunur. Məsələn: «Hər bir hissə öz təməndan kiçikdir», «Əgər bərabər cisimlərə bərabər tərəflər əlavə olunarsa, alınan nəticələr da bərabər olacaqdır».

Lakin aksiomlar vasitəsilə dəlillər götərilərkən aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır: əvvəla, seçilmiş aksiomlar ziddiyətli olmamalıdır. Sonra aksiomlar, irəli sürülmüş müddəəəni sübut edə biləcək səviyyədə dolğun və tam olmalıdır; aksiomlar müstəqil olmalıdır, yəni başqa aksiomlardan məntiqi yolla hasil edilməlidir.

Deyilənlərlə yanaşı, ayrı-ayrı faktlar da sübütetmə əməliyyatının dəlili kimi çıxış edir. Fakt və ya faktiki məlumat deydikdə müəyyən vaxt ərzində, konkret məkanda və mövcudluq şəraitində baş verən ayrı-ayrı hadisə və proseslər başa düşülür.

Təbiətşünaslıq elmlərinən başlayaraq ictimai elmlərə qədər bütün sahələrdə faktlardan dəlil kimi geniş miqyasda istifadə olunur. Məsələn, fizikada fiziki hadisələr üzərində müşahidələrin nəticələri (istilik, təzyiq və s. göstəricilər) faktırsa, həkim üçün fakt, analizin nəticələri isə xəstəliyin əlamətləridir. Tarixçi üçün fakt cəmiyyətdə keçmişdə baş vermiş müəyyən konkret hadisələrdir.

Məhkəmə təhqiqatında da faktar xüsusi yer tutur. Burada ittihamedici tezisi və ya hökmü əsaslandıran faktlar kimi

aşağıdakiler çıkış edir: müqəssirlilikdə günahlandırılanın özünü necə aparması haqqında məlumat: cinayət törədilən yerdə tapılmış izlər; hadisə yerinin təsviri qeydə alınması; axtarış zamanı tapılmış əşya və sərvətlər; yazılı sənədlər və s.

Sübutun üsulu (nümayişetdirmə) dedikdə irəli sürülmüş tezis ilə onun əsaslandırılması üçün istifadə olunan dəlillərin (arqumentlərin) məntiqi əlaqəsi başa düşülür. Bu əlaqəni aşağıdakı sxem üzrə ifadə etmək olar: $(a_1, a_2, \dots, a_n) \rightarrow T$.

Arqument ilə tezisin şərti asılılığı qaydası göstərir ki, dəlinin həqiqiliyi, məntiqi qaydalara riayət olunduqda tezisin həqiqi olduğunu qəbul etmək üçün kifayətdir.

Dəlillər vasitəsilə tezisin əsaslandırılması ayrıca bir əqli nəticə formasında və ya bir sıra mühakimələrin birləşmiş silsiləsi şəkilində çıkış edir. Bu halda müqəddimələr arqumentlər haqqında informasiyanı ifadə edir. Neticədə isə tezis göstərilir.

Sübutun üsulu gətirilən arqumentlərdən, müvafiq əqli nəticələrin qaydalarını qorumaqla tezisin məntiqi cəhətdən necə alındığını göstərmək deməkdir.

Bələliklə, sübutetmə prosesində müəyyən tezis əsasında nəticənin müqəddimələri (dəlilləri) bərpa olunur. Tezisin əsaslandırılması deduktiv, induktiv və ya analoji əqli nəticə formasında həyata keçirilir. Bəzən isə bu üç forma müstəqil deyil, bir-birilə birləşmiş halda çıkış edir.

Tezisin deduktiv yol ilə əsaslandırılması çox vaxt ayrıca bir predmetin, hadisənin ümumi qaydaya tabe edilməsi şəklinde olur. Bu halda əsaslandırma müəyyən bir elmi qanuna, empirik ümumiləşdirməyə, əxlaqi və ya hüquqi normalara, ümumi qəbul olunmuş aksiomlara isnad etmək yolu ilə yerinə yetirilir.

Aşağıdakı mühakimə deduktiv əsaslandırmaya misal olabilir. Ölüm cinayətinin baş vermə şəraitini təhlil edən müstəntiq belə bir nəticəyə gəlir ki, atəş yaxın məsafədən açılmışdır. Bu tezisi əsaslandırmaq üçün aşağıdakı iki dəlil gətirilir. Birinci, faktə əsaslanan fikirdir: bədəndə gülə yarasının etrafında

hələ tam yanmamış barit qırıqları vardır. İkinci dəlil, empirik ümumiləşdirmədir: yanmamış baritin qahqları güllə yarasının ətrafında yalnız o vaxt olur ki, atəş yaxın məsafədən (1 metrə qədər) açılmış olsun. Bu halda arqumentasiya aşağıdakı şəkil-də gedir:

Tezis: zərərçəkən yaxın məsafədən açılan atəşlə əldürüləməsdür (T).

Dəlillər: 1) bədəndə yaranın ətrafında yanmamış barit aşkar olunub (a_1).

2) yara ətrafında baritin olması yaxın məsafədən atəş açıldığını göstərir (a_2).

Sübut üsulu (nümayiş) şərti-qəti əqli nəticə formasında olur:

$$(a_1 \wedge a_2) \rightarrow, a_1 \wedge a_2$$

T

Deduktiv yol ilə əsaslandırmada arqumentlər həqiqidirsə və nəticə çıxarma qaydalarına əməl olunubsa, alınmış bilik dəqiq və mötəbərdir. Bu halda tezisin həqiqiliyi zərurən müqəddimələrin həqiqiliyindən irəli gəlir. Digər tərəfdən, böyük müqəddimədə ifadə olunan ümumiləşdirici dəlil təkcə sübut-edici funksiya deyil, həm də izahedici və qiymətverici funksiya yerinə yetirir. Bu, həmin əsaslandırma üsulunun inandırıcı təsirini hiss olunacaq dərəcədə artırır.

İnduktiv əsaslandırma dedikdə müəyyən növdən olan ayri-ayrı hallar haqqında informasiyanı ifadə edən arqumentlərdən, həmin növdən olan başqa hadisələri ümumiləşdirən tezisə məntiqi keçid başa düşülür. Məsələn, aşağıdakı tezisə diqqət yetirək: «Vətəndaşların şəxsi mülkiyyətinə qarşı yönəlmış hər cür cinayət azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır». Bunu induktiv yol ilə əsaslandırmak olar. Belə ki, həmin qəbildən olan cinayətlər cinayət məcəlləsinin bir neçə maddəsi üzrə cəzalandırılır. Bu maddələrin hamısında cəza növü kimi azadlıqdan məhrum etmə göstərilir. Vətəndaşların şəxsi mülkiyyətinə qarşı yönələn bütün cinayət növləri məcəllədə öz əksini tap-

dığından irəli sürülmüş tezis tam dəqiq və mötəbər hesab edilir. Bu halda əsaslandırma tam induksiya formasında həyata keçirilir. Əgər sübut etmə üsulu natamam və ya elmi induksiya olarsa, onda tezis az və ya çox dərəcədə ehtimallıqla əsaslandırılır. Odur ki, tezisi tam əsaslandırmaq üçün, əlavə arqumentasiya vasitələrini cəlb etmək lazımlıdır.

İnduktiv əsaslandırmaın mühüm xüsusiyyəti bundadır ki, arqumentlər rolunu faktiki məlumatlar oynayır. Həmin faktlardan düzgün istifadə etməklə qurulan induktiv aqrumentasiya böyük inandırma gücünə malikdir.

Analogiya formasında həyata keçirilən sübutetmə üsulu aşağıdakını ifadə edir: müəyyən bir fərdi hadisənin xassəsini ifadə edən tezis əsaslandırılır.

Analogiya üsulu ilə sübutetmə, təbiətsünaslıqda və ictimai elmlərdə geniş istifadə olunur. Əgər ciddi analogiya növü tətbiq olunursa və məntiqi qaydalar gözlənilirsə, əsaslandırma dəqiq və mötəbər xarakter daşıyır.

2. Sübutun formaları

Tezisi əsaslandırma üsuluna, formasına görə sübut birbaşa (bilavasitə) və dolayı (bilvasitə) növlərə ayrıılır.

Bilavasitə sübut onunla səciyyələnir ki, tezisi əsaslandırmak rərkən, ona zidd fərziyyələrdən istifadə olunmur. Başqa sözlə, sübutun bu növündə tezisin həqiqiliyi bilavasitə arqumentlərlə əsaslandırılır. Belə sübut o vaxt tətbiq olunur ki, əsaslandırma ayrıca bir faktı və ya hadisəni ümumi müddəaya (empirik ümumiləşməyə, elmi qanuna və ya hüquqi normaya) tabe etmək yolu ilə aparılır. Məsələn, deyək ki, mahkəmə müəyyən mənzilin alqı-satçı müqaviləsini əsassız hesab edən hökm çıxarır. Bu halda o mülki məcəllənin bu işlə əlaqəli bütün maddələrini əldə rəhbər tutur. Gətirilən dəlillər sübut edir ki, müqavilə əsassızdır, çünki qanunun tələblərinə uyğun deyildir.

Məhkəmə istintaq praktikasında birbaşa dəllillər (şahidlərin ifadələri, yazılı sənədlər, cinayəti sübut edən aşyayı dəllillər) olduqda, tezisin bu yolla sübutu tətbiq olunur.

Bilvasitə (dəyiş) sübütda tezisin həqiqiliyi ona zidd olan antitezisdən istifadə etməklə əsaslandırılır. Bu forma birbaşa sübut üçün dəllillər olmadıqda tətbiq edilir.

Antitezis tezisə zidd hökmidir. O, aşağıdakı iki formada çıxış edə bilir: a) tezis üçün alternativ olan vəziyyətin, yəni T üçün onun inkarlı-T formasında göstərilir; b) antitezis tezisə uyğun gəlməyən dizyunksiya üzvləri şeklinde ifadə olunur. Məsələn, A tezisi üçün B və C üzvlərin olduğu təqsimi hökm belədir: A və B və C.

Antitezisin strukturundakı bu müxtəliflik dolayı sübutun aşağıdakı iki növünü: apagogik (yunanca «sapdur», «yayınduran» sözdündəndir) və təqsimi növlərini şərtləndirir.

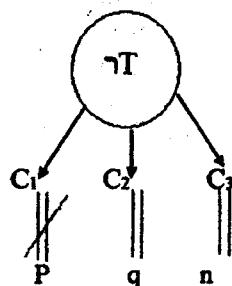
Birinci növ sübut, tezisin, ona zidd olan müdddəanın yalanlığını göstərməklə əsaslandırılması deməkdir.

Daha çox riyaziyyatda tətbiq olunan bu metod üzrə argumentasiya üç mərhələdə qurulur:

İlkin mərhələdə T tezisində zidd olan antitezis-T irəli sürüfür və onun həqiqiliyi şərti qəbul olunur. İstər tezis, istərsə də ona zidd irəli sürüfən antitezis fərdi və ya tümum hökm, habelə mürəkkəb hökm formasında ola bilir.

Mühakimənin sonrakı gedişində həqiqiliyi şərti qəbul olunmuş antitezis (T) fərziyyə (mümkün olan hal) kimi nəzərdən keçirilir və ondan məntiqi nəticə hasil edilir: T → C. Bunu aşağıdakı sxem göstərir:

- 1) Şərti mümkün olan hal (tezis)
- 2) Nəticə çıxarılması
- 3) Nəticələrin düzgün hökm-lərdə

müqayisə edilməsi

4) nəticənin yalan olmasından tezisin yalandığına keçid bu sxem üzrə baş verir:

$$\frac{|\text{T} \rightarrow C, |C}{\text{T}}$$

İkinci mərhələdə antitezisdən çıxan məntiqi nəticələr, həqiqiliyi müəyyən edilmiş müddəalar ilə müqayisə olunur. Belə müddəalar kimi mötsəber faktlar, aksiomlar və elmi məlumatlar götürülür. Nəticələr bu göstəricilər ilə uyğun gəlmədikdə, həqiqi müddəaların doğruluğuna üstünlük verilir və şərti mümkün ola bilən hallardan məntiqi çıxarılan nəticələrin yalan olduğu göstərilir. Sonra isə nəticənin yalan olmasından belə bir yekun biliyi hasil edilir: mümkünülüyü şərti qəbul edilmiş hal (T) yalandır. Bu zaman mühakimənin gedisi şərti-qəti silogizmin inkari modusunu formasını alır:

$$\frac{|\text{T} \rightarrow C, |C}{|\text{T}}$$

Üçüncü mərhələdə şərti qəbul edilmiş mümkün ola bilən halın (T) yalandığından üçüncüünü istisna qanununa əsasən tezisin (T) doğru olduğu nəticəsi çıxarılır. Bu sonuncu mərhələdə müahkimə aşağıdakı sxem üzrə gedir:

$$\frac{\text{T} \vee |\text{T}, ||\text{T}}{\text{T}}$$

Dolayı sübutun apoqogik növü yalnız tezis ilə antitezisini bir-birinə zidd münasibətlərdə olduğu halda tətbiq edilir. Uyğunmayan münasibətlərin digər növlərində (əks münasibətlər də daxil olmaqla) bu yol ilə əsaslandırma mümkün olmur.

Təqsimi sübutetmədə diyunksiyanın üzvü kimi çıxış edən tezisin əsaslandırılması, diyunksiyanın digər üzvlərinin yalandığının müəyyənləşdirilmesi, istisna edilməsi yolu ilə aparılır.

Apoqogik sübutdan fərqli olaraq, təqsimi sübütdə iki deyil (T və $|\text{T}$) bir neçə müddəə (A,B,C) çıxış edir. Onlardan

hər biri doğru olmaq iddiasındadır və bütün qalan müddəələri tam və ya qismən istisna edir.

Bu halda tezisin əsaslandırılması istisna etmə metodu deyilən metod üzrə qurulur. Sübütetmə prosesində diyunksiyanın bir üzvündən başqa bütün yerə qalanlarının əsassız olduğu göstərilir. Beləliklə də həmin üzvün, yəni tezisin həqiqiliyi dolayısı ilə sübuta yetirilir. Mühakimə təqsimi-qəti sillogizmin inkar etməklə iqrar edən modusu üzrə gedir:

$$A \vee B \vee C, \neg B, \neg C$$

A

Təqsimi sübut o vaxt əsaslı hesab edilir ki, diyunkтив hökm qapalı xarakter daşısın, yəni, $\langle A \vee B \vee C \rangle$ olsun.

Məhkəmə-istintaq praktikasında təqsimi sübut çox-vaxt bu və ya digər şəxslərin cinayətin törədilməsində iştirakı haqqında versiya yoxlanılarkən, konkret cinayət hadisələrinin yanlanması səbəblərini aşkar edərkən, hüquq pozuntusu halının hansı növə mənsub olduğunu dəqiq müəyyənləşdirərkən istifadə olunur.

Sübütun bu növü təkcə irəli sürülmüş tezisin təhlili ilə möhdudlaşdır, həm də alternativlər ardıcıl surətdə nəzərdən keçirilir. Beləliklə də sübutetmə hərtərəfli və obyektiv miqyas kəsb edir. Bu üstünlük təqsimi sübutun inandırıcı gücünü daha da artırır.

Sübütun yuxarıda qeyd olunan hər iki növü ayrı-ayrıraqda müstəqil üsul kimi çıxış edə bilir. Lakin çox vaxt onlar bir-birilə birləşmiş halda aparılır. Həmin məntiqi əməliyyatlardan birgə istifadə olunması nəinki, tezisin əsaslığını artırır, həm də antitezisin yalan olduğunu göstərir. Bu vəziyyət sübutetmənin dəqiqlik səciyyəsini yüksəldir və onun inandırıcı gücünü çoxaldır.

3. Təkzib

Təkzib irəli sürülmüş tezisin yalan və əsassız olduğunu müəyyən etməyə yönələn mənqi əməliyyatıdır İnsanlar öz gündəlik həyatında və nəzəri fəaliyyətində müxtəlif xarakterli mübahisələrdə, diskussiyalarda iştirak edirlər. Öz tezisini irəli sürən və onu müdafiə etməyə çalışan diskussiya iştirakçısi-proponent, ona qarşı çıxan isə opponent adlanır. Əgər opponent, deyilən fikri təkzib etməklə kifayətlənməyib, öz tezisini irəli sürür və əsaslandırırsa, onda o diskussiya gedişində proponentə çevrilir. Eynilə də öz tezisini əsaslandırmaqdan əl çəkib başqa tərəfin irəli sürdüyü tezisi təqidən proponent opponentə çevrilir.

Əgər diskussiyada irəli sürülmüş tezislərin əsaslandırılması ilə yanaşı söylənilən fikirlər qarşılıqlı surətdə təqidi təhlil olunarsa, onda belə diskussiya *polemika* (yunanca - «döyüskən», «düşmən» deməkdir) adlanır. Polemika apara bilmək məharəti insanlarda yüksək knyfiyyət hesab olunur. Bu təkcə sübutetmə məntiqinə yiyələnməyi deyil, həm də təkzibin rasional priyomlarından bacarıqla istifadə etməyi nəzərdə tutur.

Təkzibetmə əməliyyatı bütövlükdə sübut prosesini dağıtmaga yönəlir. O, konkret olaraq asaqdakı üç üsul ilə həyata keçirilir: tezisin təkzibi, dəlillərin təkzibi və nümayışın (sübutun işlənən) təkzibi.

Tezisin təqidi və təkzibi, irəli sürülmüş tezisin əsassızlığını göstərmək məqsədi güdən əməliyyatıdır. O, tezisin yalan olduğunu müəyyən edir (əgər proponent öz tezisinin bu keyfiyyətini bilerəkdən onu əsaslandırmağa çalışırsa). Tezisin təkzibi həm də onun səhv olduğunu aşkar etməyə yönəlir (bu o vaxt olur ki, proponent öz fikrinin yanlış olduğunu bilməyib, onu əsaslandırmağa çalışır).

Tezisin təkzibi üç üsul ilə həyata keçirilir: a) faktlar əsasında təkzib; b) tezisdən irəli gələn nəticələrin yalan və ya ziddiyətli olduğunu göstərməklə edilən təkzib; c) antitezisi sübut

etmək yolu ilə tezisin təkzibi. Birinci üsul bilavasitə (birbaşa) təkzibə, ikinci və üçüncü isə dolayı (bilavasitə) təkzibə aiddir.

Faktlara əsaslanaraq təkzibetmə ən düzgün və uğurlu üsuldur. Bu üsulda həqiqi faktlar (hadisələr, statistik məlumatlar, eksperiment nəticələri, şahid ifadələri, elmi məlumatlar və s.) gətirilir və onların tezisə zidd olduğu göstərilir. Məsələn, «Venerada üzvi həyat mümkündür» tezisini təkzib etmək üçün aşağıdakı faktları gətirmək kifayətdir: onun səthində 470-489⁰ S temperatur vardır, təzyiq isə 95-97 atmosferdir.

İkinci üsul ilə aparılan təkzibdə sübut olunur ki, tezisdən irəli gələn nəticələr həqiqətə ziddir. Bu üsul «Cəfəngiyyata gətirib çıxarma» adlanır. Həmin halda arqumentasiya aşağıdakı kimi aparılır: evvelcə proponentin irəli sürdüyü müddəə şərti qəbul olunur və ondan irəli gələn nəticələr müəyyən edilir. Sonra isə həmin nəticələrin real faktlara zidd gəldiyi aşkar olunur və beləliklə də irəli sürülmüş tezisin əsassızlığı göstərilir. Mühakimə aşağıdakı prinsip üzrə qurulur: nəticələrin yalan olması onların əsasının da yalan olduğu deməkdir.

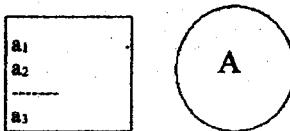
Bu üsulda belə bir moment də baş verə bilər: təkzibetmənin birinci mərhələsində alınan (yəni şərti olaraq qəbul edilmiş tezisdən çıxarılan) nəticələr proponentin özünün irəli sürdüyü müddəaya zidd gələ bilər. Belə olduqda yenə də tezis kənara atılır, onu irəli sürmüş proponent isə ziddiyyətliliklikdə günahlandırılır (onun bir müddəası digəri ilə uyğun gəlmir). «Cəfəngiyyata gətirib çıxarma» metodu vasitəsilə təkzib 223-cü səhi-fədə göstərilən sxem üzrə baş verir. Aşkar edilir ki, antitezisdən (\bar{I}) çıxarılan nəticə (C) p faktı ilə ziddiyyət təşkil edir, deməli o yalandır (\bar{C}_1). Bu əsas üzərində də şərti qəbul edilmiş tezis (\bar{II}) rədd olunur.

Göründüyü kimi, bu üsul yalnız destruktiv (dağıdıcı) xarakter daşıyır, yəni tezisin əsassızlığını göstərir, onun yerinə heç nə irəli sürmür. Buna baxmayaraq, elmdə ondan müxtəlif hipotezləri və nəzəriyyələri yoxlamaq üçün geniş istifadə olunur. Məhkəmə praktikasında isə onun vasitəsilə irəli sürülmüş ittihamın və ya müdafiənin əsassızlığı göstərilir.

Antitezisi sübut etmək yolu ilə tezisi təkzibetmə üsulu aşağıdakı kimidir. Əsas diqqət antitezisi (A) dəqiq və hərtərəfli əsaslandırmağa yönəlir. Əgər arqumentasiya uğurla başa çatırsa, yəni iştirakçılar A-nın doğruluğuna inanırlarsa, onda proponentin irəli sürdüyü tezinin yalan olduğu nəticəsi çıxarılır. Belə təkzibetmə o hallarda mümkün olur ki, tezis ilə antitezis bir-birilə zidd münasibətdədir. Rəqib müddəalar arasında başqa qəbildən olan münasibətlər özünü göstərirse, təkzibetmənin bu tipi yaramır.

Dolayı təkzibin sxemi aşağıdakı kimdir:

- 1) $T \vee A$. Alternativ irəli sürülməsi
- 2) Alternativin əsaslandırılması

3. Tezisin rədd edilməsi $T \vee A, A$

İT

Bu zaman mühakimə aşağıdakı prinsip üzrə gedir: bir halda ki, dəllillər antitezisin (A) həqiqiliyini əsaslandırır, onda ona alternativ olan tezis (T) rədd olunur çünki ya A, ya da ki, T həqiqi ola bilər.

Dəllillərin təkzibi irəli sürülmüş arqumentlərin yalan və ya əsassız olduğunu göstərmək məqsədi güdür. Belə təkzib onu ifadə edir ki, opponent tezisi əsaslandırmaq üçün gətirilmiş dəllilləri tənqid edir (göstərir ki, faktlar dəqiq ifadə olunmayıb, statistik məlumatlar çoxmənalıdır, proponentin isnad etdiyi ekspertin nüfuzu şübhəlidir və s.). Belə iradılara proponent məhəl qoymaya bilmir: o ya öz arqumentlərini təsdiq etməli, ya da onlardan el çəkməli olur.

Sonra isə dəllillərin düzgünlüyünə dair şübhələr zərurən tezisə də köçürürlür və qeyd olunur ki, o da doğru deyildir.

Sübutetmə üsulunun (nümayişetdirmənin) təqnid və təkzib edilməsi, təkzibetmənin çox mühüm metodunu təşkil edir. Bu halda göstərilir ki, proponentin mühakimələrində dəllilər ilə tezis arasında məntiqi əlaqə yoxdur.

Təkzibetmənin bu növünü uğurla tətbiq edə bilmək üçün, əqli nəticənin bütün növlərinin qaydaları və bunlarda yol verilə bilən səhvələr haqqında dəqiqlik təsəvvürə malik olmaq tələb olunur.

Təkzibin yuxarıda gətirilən üsulları həm müstəqil əməliyyatlar kimi çıxış edir, həm də bir-birilə müxtəlif formada əlaqələndirilmiş şəkildə özünü göstərir. Sonuncu halda onun səmərəsi daha yüksək olur.

Elmi və praktiki məsələlərin müzakirəsində irəli sürülen mühakimələr o vaxt inandırıcı olur ki, onlarda sübutetmə və təkzib etmə əməliyyatları üzvi şəkildə bir-birilə əlaqələndirilir.

4. Sübutun və təkzibin qaydaları. Onların pozulmasında yol verilən səhvələr

Gündəlik həyatda baş verən mübahisəli məsələlərin həllində və elmi diskussiyalarda həqiqi nəticələr əldə etmək üçün, sübutun və təkzibin qaydalarına əməl etmək çox vacibdir. Belə qaydalar həm tezisə, həm də dəllillərə, həm də sübutun üsuluna (nümayiş etdirməyə) aiddir.

Mühakimə prosesinin mərkəzində duran tezisin düzgün və həqiqi olması üçün aşağıdakı tələblər gözlənilməlidir:

1. Tezis məntiqi cəhətdən müəyyən, aydın və dəqiqliklidir. Bu qayda tezisin yeni terminlər vasitəsilə təsvir olunması istisna etmir. Lakin bu halda da istifadə olunan anlayışların əsas məzmununu açmaq yolu ilə tezisin mənasını dəqiqlifə etmək tələb olunur. Bu tələb mühakimə prosesində irəli sürülen tezisə və həm də antitezisə aiddir. Başqa sözlə, antitezisi izah edərkən də aydın və dəqiqlik lazımdır. Həmin qaydanın qorunması tezisin təqnidini obyektiv, dəqiqlik və qərəzsiz edir.

Tezisin dəqiq olması tələbi təkcə onun mənasının aşkar edilməsinə deyil, həm də strukturuna aiddir. Bu, tezisin mümkün qədər sadə hökmər vasitəsilə ifadə edilməsi, onun subyekt və predikatının qəti müəyyənləşdirilməsi, tezisi bildirən hökmün keyfiyyətinin (iqrarı və ya inkari olması) dəqiq göstərilməsi deməkdir. Bundan əlavə, tezisi ifadə edən hökmün kəmiyyət səciyyəsi (onun ümumi, xüsusi və ya fərdi hökm, müəyyən xüsusi və ya qeyri-müəyyən xüsusi hökm olduğu) aydın ifadə edilməlidir. Əgər tezis kəmiyyətə qeyri-müəyyən hökm olarsa (məsələn: «İnsanlar ekoistdir», «İnsanlar acgöz olur» və s.) onu əsaslandırmak və ya təkzib etmək çətin olur.

Tezisi ifadə edən hökmün modallığının göstərilməsi də vacibdir (onun dəqiq və ya problematik hökm olması, mümkün ola bilən və ya gerçək olması, məntiqi və ya faktiki həqiqiliyi və s.).

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə, tezisdə ifadə olunan məntiqi əlaqənin təhlili, əgər o, mürəkkəb hökmdürse, buradakı əlaqələrin konyunktiv, dizyunktiv, şərti olması və ya qarışq olması müəyyən edilməlidir. Adətən mürəkkəb hökmərdə ifadə olması müəyyən edilməlidir. Adətən mürəkkəb hökmərdə ifadə olunan tezislərdə dolaşıqlıq çox olur. Buna görə də belə tezisi tərkib hissələrə ayıraq sadə və aydın ifadə etmək zəruridır.

2. Tezis mühakimə prosesində dəyişməməlidir. Doğrudur, mühakimə əks dəlillərin təsiri altında öz tezisini qismən dəyişə və dəqiqləşdirə bilər. Lakin bu haqda o mübahisə iştirakçlarını və opponenti vaxtında xəbərdar etməlidir. Öz əvvəlki tezisindən xəlvəti geri çəkilmək doğru deyildir. Sübutun tezisi prosesində buraxılan belə səhv tezisin dəyişdirilməsi adlanır. O, tezisin itirilməsi və ya onun tam, yaxud da qismən dəyişdirilməsi formasında ifadə olunur.

Tezisin itirilməsi o deməkdir ki, proponent tezisi elan etdikdən sonra onu unudur, başqa müdədəaya (əvvəlki ilə bilavasitə və ya dolayı yolla əlaqəli müdədəaya) keçir. Sonra isə yeni-yeni müdəallara keçir və nəticədə birinci başladığı fikri itirir.

Tezisin tam dəyişdirilməsi bunda ifadə olunur ki, proponent müəyyən bir müddəməni irəli sürür, amma faktiki olaraq ona yaxın olan başqa müddəməni sübuta yetirir, beləliklə də əsas ideyanı başqası ilə əvəz edir.

Tezisin dəyişdirilməsi aşağıdakı hallarda baş verə bilir: a) proponentin dolaşması üzündən və ya mühakiməsinin səli-qəsizliyi üzündən, əvvəlcədən öz əsas fikrini dəqiq və qəti ifadə etmir, bütün mühakimə gedişində ona düzəlişlər edir və dəqiq-ləşdirir; b) diskussiyada qoyulmuş suala aydın cavab vermək-dən yoxdur, necə deyərlər, sualın ətrafında fırlanır; c) tezisin dəyişdirilməsi qarşıda duranı dolaşdırmaq üçün qəsdən edilir, sofistik priyom rolunu oynayır.

Tezisin dəyişdirilməsinin bir növü «səxsiyyətə isnad edən argument» adlanır. Bu halda müəyyən bir şəxsin hərəkəti və ya təklif etdiyi variantı müzakirə etmək əvəzinə onun özünün şəx-si keyfiyyətlərindən söhbət açılır. Belə sehv bəzən məhkəmə mübahisələrində də özünü göstərir: cinayət faktının olub-olmaması məsələsinin əvəzinə günahlandırılan şəxsin key-fiyyətləri müzakirə edilir.

Tezisin dəyişdirilməsi həm də *məntiqi diversiya* (məntiqi təxribat) adlanan formada özünü göstərə bilir. Bu o deməkdir ki, mübahisənin iştirakçısı irəli sürülmüş müddəməni sübut etməyin qeyri-mümkün olduğunu hiss edərək, dinləyicilərin diq-qətini onlar üçün maraqlı və mühüm olan (lakin əvvəlki tezis ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan) başqa məsələnin müzakirəsinə yönəldir. Bu halda tezisin həqiqiliyi məsələsi açıq qalır, çünki mühakimə prosesi təmiz başqa istiqamət alır, ayrı bir mövzuya keçilir.

Tezisin qismən dəyişdirilməsi o deməkdir ki, proponent mühakimə gedışində öz ilkin tezisini dəyişdirməyə, onu məhdudlaşdırmağa və ya kəskin ifadə olunmuş müddəməları yumşaltmağa çalışır. Əlbəttə əgər eksarqumentlərin təsiri nəticəsində proponent əvvəldən dediyi tezisin özünü doğrultmayacağını görüb onu yumşaldırsa, bunu müəyyən mənada qəbul etmək olar. Lakin çox vaxt başqa bir meyl-yəni tezisin gücləndirilmə-

si və ya genişləndirilməsi baş verir. Bu səhvə ona görə yol verilir ki, sonuncu hallarda onu rədd etmək asanlaşır. Məsələn, əgər tezis əmək intizamının möhkəmləndirilməsinə nəzarətin artırılmasının zəruriliyini ifadə edirə, onun əleyhdarı bu tézisi qismən dəyişdirərək onun müəllifini sərt inzibatçılıqda, inandırma amilinə lazımi qiymət verməməkdə günahlandırır.

Arqumentlərə (dəlillərə) aid məntiqi qaydaları və onların pozulması zamanı yaranan səhvələri də göstərmək vacibdir. Bu, onunla izah edilir ki, hər bir mühakimənin məntiqi əsaslılığı və sübutu arqumentlərdən, onların inandırma gücündən çox asildir.

Arqumentasiya prosesi əldə olan faktiki materialı, statistik ümumiləşdirmələri, hadisəni öz gözü ilə görmüş şahidlərin ifadələrini, elmi məlumatları qabaqcadan dəqiq təhlil etməyi ölçüb-biçməyi tələb edir. Bu zaman zəif və şübhəli arqumentlər bir kənara qoyulur, ən güclü və əsashi dəlillər toplanılır, bitkin və ziddiyətsiz sistem halında ifadə olunur. Qeyd olunan prosesdə həm də arqumentasiyanın taktikası və strategiyası ilə bağlı məsələlər həll edilir. Arqumentasiyanın taktiki məsələləri dedikdə müəyyən konkret auditoriya üçün, inandırıcı olan, dinləyicilərin yaş, peşə, mədəniyyət, təhsil və digər göstəricilərinə uyğun arqumentlər axtarış tapmaq və tətbiq etmək nəzərdə tutulur.

Arqumentasiyanın strateji vəzifələri, dəlillərə verilən aşağıdakı tələblər ilə müəyyən olunur:

1) yalnız həqiqiliyi sübut edilmiş müddəalardan dəlil kimi istifadə etmək olar; 2) dəlillər müstəqil surətdə, yəni tezisdən asılı olmayaraq seçilir; 3) dəlillərdən biri digərinə zidd olmamalıdır; 4) dəlillər həmin tezis üçün kifayət qədər olmalıdır. İndi həmin tələbləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Dəlillərin həqiqi və sübut edilmiş olmasının zəruriliyi bununla izah edilir ki, onlar sübut prosesinin məntiqi əsasıdır. Onlara əsaslanaraq məntiqi qaydalar üzrə tezis hasil edilir.

Arqumentasiyanın özülli rolunu dəlillər oynayır. Əgər mühakimənin əsasını yoxlanılmamış və ya şübhəli faktlar təşvi-

kil edirse, arqumentasiya prosesinin uğurlu olması qeyri-mümkündür. Belə ki, hər hansı bir təcrübəli tənqidçiye bütün mühakimə prosesini dağıtmaq üçün onun əsasında duran bir və bir neçə faktın şübhəli olduğunu bilmək kifayətdir.

Bu məntiqi qaydanın pozulması aşağıdakı iki səhv ilə nəticələnir: a) Yalan dəllilin həqiqi kimi qəbul olunması (əsas yanılma).

Bu səhvin səbəbi mövcud olmayan faktın arqument kimi qələmə verilməsi, gerçəklilikdə mövcud olmayan hadisəyə isnad edilməsi, hadisəni öz gözü ilə görməyən şahidlərdən istifadə edilməsidir.

Bu dolaşıqlıq sübutun başlıca prinsipini-tezisin doğruluğuna inandırmaq prinsipini pozur.

«Əsas yanılma» səhvi məhkəmə-istintaq fəaliyyətində xüsusilə təhlükəlidir. Belə ki, həmin səhv burada maraqlı tərəflərin (şahidlərin və ya müqəssirlilikdə günahlandırılanların) yalan ifadələri, düzgün aparılmayan tanıma prosesi, günahsızın cəzalandırılması və əksinə, cinayətkarın buraxılması ilə nəticələnə bilər.

b) Digər bir səhv «əsasın şışirdilməsi» adlanır. Bu halda sübut olunmamış, özbaşına seçilmiş müddəə götürülür, yaxud da arada yayılan əsassız söz-söhbətlər, şayiələrə, dedi-qoduya və s. isnad olunur. Onlar arqument sıfəti ilə çıxış edir. Əslində isə bu göstərilənlərin rolu şışirdilir, onların şübhəliliyinə məhəl qoulmur.

2. Arqumentlərin müstəqil əsaslandırılması tələbi buna görə zəruridir ki, tezisi əsaslandırmazdan əvvəl arqumentlərin özünü yoxlamaq lazımdır.

Bu zaman dəllillər üçün əsaslar tezisə müraciət etmədən axtarılır. Əks halda sübut olunmamış tezis vasitəsi ilə sübut olunmamış arqumentləri əsaslandırmaq cəhdini özünü göstərir. Bu səhv «sübutda dairə» adlanır.

3. Arqumentin ziddiyətsizliyi tələbi belə bir məntiqi idəyadan irəli gəlir ki, ziddiyət istənilən səhvə gətirib çıxara bilir.

Məhkəmə istintaq fəaliyyətində bu tələbin gözlənilməməsi, cinayət işləri və mülki işlər üzrə qərarlar qəbul edərkən, bir-birinə zidd ifadələrə, faktlara isnad edilməsi ilə nəticələnir.

4. Arqumentlərin kifayət qədər olması tələbi müəyyən ölçünün qorunub saxlanılması ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, bütün mövcud olan dəlillər məcmusundan yalnız o sayda seçib götürmək lazımdır ki, onlardan məntiqi qaydalar üzrə sübut olunan tezis zərurən hasil edilsin.

Arqumentlərin kifayət miqdarda olması tələbi sübut prosesində istifadə olunan əqli nəticənin növündən asılı olaraq müxtəlif şəkildə çıxış edir. Belə ki, analogiyada və induktiv əqli nəticədə tələb olunan arqumentlərin sayı çox olmalıdır. Ümumilikdə götürüldükdə bu tələb arqumentlərin sayının həddindən artıq az olması və ya həddindən artıq çox olmasına yol vermir. Bu ölçüdən kənara çıxmanın birinci halında, yəni həddən artıq az arqumentdən istifadə etməklə geniş tezisi əsaslandırmağa cəhd göstərildikdə, «tələsik ümumiləşdirmə» adlanan səhv özünü göstərir. Belə qeyri-inandırıcı ümumiləşdirilmədə müxtəlif faktlar çoxluğundan ən həqiqi olanlarını seçmək adı altında çox az miqdarda dəlillər götürülür.

Arqumentlərin həddən artıq çox olması də həmişə müsbət nəticə vermir. Bu halda belə bir məntiqi səhv özünü göstərə bilir: «Kim həddindən çox sübut edirə, o heç bir şeyi sübut etmir». Doğrudan da öz tezisini sübut etmək xatirinə hər cür arqumentlərə el atan, onların sayını lazımsız həddə çatdırıran mühakimə inandırıcı görünmüür.

Belə hərəkət edildikdə bəzən müəllisin özündən asılı olmadan bir-birinə zidd dəlillər götürüle bilir.

Beləliklə, arqumentlərin kifayət qədər olması tələbi onlarından miqdardından çox, mənə çəkisinə aiddir. Həm də ayrılıqda bir-birindən təcrid olunmuş halda götürülmüş arqumentlər sərfəli deyil, çünki müxtəlif şəkildə izah edilə bilir. Buna görə də qarşılıqlı əlaqəli və biri digərini tamamlayan arqumentlər sistemi götürülməlidir.

İndi də sübut üsuluna (nümayişe) verilən tələbləri və onların pozulmasında yol verilən səhvəri nəzərdən keçirək.

Arqumentlər ilə tezisin məntiqi əlaqəsi deduktiv, induktiv və analoji əqli nəticə formalarında həyata keçirildiyi üçün, sübut üsulunun qaydaları da bu formalarda uyğun şəkildə müxtəlif olur.

Arqumentasiyanın deduktiv üsuluna verilən məntiqi tələblər aşağıdakılardır:

1. Deduktiv rolunu oynayan böyük müqəddimədə ilkin nəzəri və ya empirik müddəanın dəqiq tərifi və ya təsviri verilməlidir. Bu mübahisə iştirakçıları qarşısında irəli sürülmüş elmi müddəaları, siyasi mövqeləri yaxud da praktiki mülahizələri inandırıcı şəkildə nümayiş etdirməyə imkan verir.

Məhkəmə təhqiqatlarında ümumiləşdirici dəlillər kimi çox vaxt ayrı-ayrı qanunların müddəaları, müxtəlif məcəllələrin maddələri götürülür və bunlara əsaslanmaqla konkret hadisələrə hüquqi qiymət verilir.

2. Arqumentasiya prosesində kiçik müqəddimədə ifadə olunan konkret hadisənin dəqiq və düzgün təsviri verilməlidir.

Bu tələb əslində həqiqətin konkret olması haqqında dialektik prinsipi ifadə edir. Əks halda deduktiv mühakimənin çoxmənalılığı və qeyri-həqiqiliyi labüddür. Bu qəbildən yol verilən ən təhlükəli səhv, konkret şəraitin xüsusiyyətini nəzərə almadan bu və ya digər ümumi müddəanın ehkamcasına hər yerdə tətbiq edilməsidir.

Məhkəmə prosesində isə bu tələbin pozulması cinayət və mülki xarakterli hüquq pozuntularına düzgün hüquqi qiymət verilməməsinə gətirib çıxarır. Əgər kiçik müqəddimədə fərdi hadisə və ya hərəkət dəqiq deyil, təxmini göstərilərsə, onda məhkəmənin səhv hökm çıxarması istisna olunmur.

3. Deduktiv arqumentasiya prosesində tezisin mötəbər əsaslandırılması üçün müqəddimələrin terminlərinə, onların kəmiyyəti, keyfiyyəti və aralarındaki məntiqi əlaqələrə verilən tələblərə riayət olunmalıdır. Bu qaydalar sillogizmin bütün növlərinə (qəti, şərti, təqsimi və qarşıq növlərinə) aiddir.

Arqumentasiyanın induktiv üsulu o hallarda tətbiq olunur ki, dəlillər kimi faktiki məlumatlardan istifadə olunur.

Bu əsaslandırmada həmcins hadisələrdə təkrar olunan xassələrin sabitliyi mühüm rol oynayır. Başqa sözlə deyilsə, nə qədər çox sayıda müşahidə halları götürülfürsə və müxtəlif şəraitlər nəzərdə tutulursa, induktiv arqumentasiyanın əsaslılığı da o qədər artıq olur.

Hadisələri sadəcə sadalama ilə kifayətlənməyərək onları ümumiləşdirilmiş halda götürən induktiv mühakimə daha mühümdür. Belə ki, bu halda bir növ induksiya ilə deduksiyanın dialektik vəhdəti və əlaqələndirilməsi özünü göstərir. Onların birləşməsi isə arqumentasiyanı daha mötəbər edir, onun inandırıcı gücünü artırır.

Arqumentasiyanın analogiyası fərdi hadisələrin və predmetlərin bir-birinə bənzədildiyi hallarda tətbiq olunur. Bu əqli nəticə növündən istifadə edərkən, aşağıdakı qaydalar gözənlənilməlidir:

1) Analogiya o vaxt mümkündür ki, haqqında söhbət gedən predmetlərin hər hansı əlamətləri oxşardır. Bu qayda analogiyanın tətbiq olunduğu sahələrdə, o cümlədən də məhkəmə istintaq praktikasında gözlənilməlidir;

2) Hadisələr bir-birinə bənzədilərkən, onlar arasındakı fərqlər nəzərə alınmalıdır. Hadisələr arasındakı fərqlər çox mühümdürse (oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq) onları bənzətmək olmaz.

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, analogiya heç də həmişə qeyd-şərtsiz və qəti bilik vermir. Buna görə də o bir qayda olaraq, deduktiv və induktiv üsullara tamalayıcı əlavə kimi işlənilir.

Sübütetmə üsulunda (nümayişdə) özünü göstərən sahələr arqumentlər ilə tezis arasında məntiqi əlaqənin olmamasından irəli gəlir. Bu cür məntiqi əlaqənin olmaması ümumi halda «uydurma məntiqi ardıcılılıq» adlanır. Belə vəziyyətin səbəbi arqumentlərin ifadə olunduğu müqəddimələrin və tezisin ifadə

olunduğu hökmərin məntiqi statuslarının uyğun gəlməməsi-dir.

İndi də müxtəlif əqli nəticə formalarının istifadə edildiyi hallarda sübut üsulunun pozulmasının tipik nümunələrini göstərek:

1. Dar, məhdud sahədən daha geniş sahəyə məntiqi keçid baş verir. Məsələn, arqumentlərdə hadisələrin müəyyən qismində aid xassələr təsvir olunur, tezisdə isə əsəssiz olaraq, bütün hadisələrin xassələrindən danışılır.

2. Müəyyən qeyd-şərt əsasında söylənilən fikirdən şərtsiz, qəti fikrə keçid özünü göstərir. Məsələn, elə arqumentlər gətirilir ki, bunlar yalnız müəyyən konkret şərait üçün həqiqidir. Arqumentasiya prosesində onların bu şərtiliyi unudulur və belə nəticə çıxarılır ki, gətirilmiş arqumentlər şərtsiz xarakter daşıyan tezisi əsaslandırır. Əslində isə belə şərti arqumentlər yalnız şərti tezisi əsaslandırma bilər.

3. Müəyyən bir konkret münasibət haqqında deyilmiş fikrən bütün hallara aid olan fikrə keçilir.

Ümumiyyətlə, götürüldükdə «uydurma məntiqi ardıcılığında» bütün arqumentlərlə tezisin uyğunsuzluğu bunda ifadə olunur ki, məntiqi cəhətdən zəif arqumentlər (məhdud xarakterli, şərti, nisbi və ya problematik) vasitəsilə məntiqi cəhətdən güclü (geniz, şərtlis, mütləq və ya mötəbər) tezisi əsaslandırmağa cəhd göstərilir.

«Uydurma məntiqi ardıcılığı» adlanınə səhv tezisi əsaslandırmaq üçün, onunla məntiqi əlaqəsi olmayan arqumentlərdən istifadə olunduğu hallarda da özünü göstərir. Bunların igerisində aşağıdakılardır daha səciyyəvidir:

1. Güc arqamenti, bunu ifadə edir ki, tezisi məntiqi əsaslandırmaq əvəzinə qeyri-məntiqi məcburiyyət vasitələrinə (fiziqi, iqtisadi, inzibati və s.) əl atılır.

2. Sadəlövhəlik arqamenti özünü onda biruzə verir ki, malayıcıların məlumatsızlığından və az savadlı olmasından istifadə edərək onlara obyektiv əsasa malik olmayan rəylər aşınır.

3. Sərfəlilik arqumenti onda ifadə olunur ki, tezisi məntiqi əsaslandırmaq əvəzinə, onun qəbul olunması üçün təbliğat aparılır ki, bu iqtisadi və ya mənəvi-siyasi cəhətdən xeyir gətirir.

4. Sağlam düşüncəyə istinad edən arqument real əsas əvəzinə, kütütlərin adı, gündəlik şüüruna müraciət edir. Əslində isə belə şüür adı güzəran səviyyəsində olur və çox vaxt aldadıcı xarakter daşıyır.

5. Əziiyyəti hiss etmə arqumenti o vaxt ifadə olunur ki, konkret hadisəyə real qiymət vermek əvəzinə yaziqliq, insanı sevmə, əziyyəti başa düşmə və s. hissler əsas götürülür.

6. Sadıqlıq arqamenti o deməkdir ki, tezisin həqiqiliyini əsaslandırmaq əvəzinə onu, müəllifinin sadıq, şərəflı olduğu üçün qəbul etməyə çağırır.

7. Nüfuz arqamenti konkret tezisi əsaslandırmaqdansa, nüfuzlu şəxsiyyətə və kollektivə (müqəddəs kitablara) müraciət edilməsini üstün tutur.

Ümumiyyətlə praktiki və elmi fəaliyyətdə həm tezisə, həm dəstibut üsuluna və arqumentlərə verilən tələblərə riayət etmək mühakimənin əsashlığını və gücünü artırır.

Mühakimə gedişində qarşidakını dolaşdırmaq məqsədilə bilərkəndən səhvə yol vermək, yəni hiylə işlətmək sofizm (yunanca uydurma, biclik mənasını verir) adlanır. Həmin termini ilk dəfə Aristotel işlətmışdır. Bu halda yalan mühakimə inca yol ilə müsahibə hiss etdirmədən ötürülür. Hələ qədimdən «Evatlı», «quyruqlu», «buynuzlu» və s. sofizm nümunələri geniş yayılmışdır. Onlardan biri - «buynuzlu» sofizmində mühakimə aşağıdakı şəkildə gedir:

İtirmədiyin şey səndə vardır

Sən buynuz itirməmisən

Deməli sənin buynuzun vardır.

Təfəkkür prosesində qəsdən edilməyən səhv paralogizm (yunanca səhv, yalan fikir deməkdir) adlanır.

Mühakimə gedişində **paradoks** (yunanca eks nöqteyi nəzər deməkdir) deyilən səhv'lərə də rast gəlinir.

Bu elə mühakimədir ki, müəyyən hökmün həm həqiqi olmasını, həm də yalanlığını sübut edir. Aşağıdakı paradokslar hələ qədimdən məşhurdur: «qum ambarı», «dazbaş», «bütün normal kataloqların kataloqu», «şəhərin meri», «general və dəllək əsgər» və s.

Onlardan birini «şəhərin meri» paradoksunu nəzərdən keçirək: Hər bir şəhərin meri ya öz şəhərində, ya da ondan kənardır yaşayır. Əmr verilir ki, öz şəhərində yaşamayan merlərin yaşaması üçün xüsusi şəhər ayrılsın. Onda bu yeni ayrılan şəhərin meri harada yaşamalıdır? Əgər o öz şəhərində yaşamaq istəse, bunu edə bilməz, çünki burada yalnız öz şəhərində yaşamayan merlər yaşaya bilər; əgər o öz şəhərində yaşamaq istəməsə, onda o öz şəhərində yaşamayan başqa merlər kimi xüsusi ayrılmış şəhərdə (yəni özünün mer olduğu şəhərdə) yaşamalıdır. Beləliklə, paradoksa görə həmin mer öz şəhərində və habelə ondan kənardır yaşaya bilməz.

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Sübut nə deməkdir və onun məntiqi strukturu necədir?
- 2) Sübutun hansı növləri vardır? 3) Təkzib nə deməkdir və onun məntiqi strukturu necədir? 4) Birbaşa və dolayı sübutun fərqi nədir? 5) Təkzib üsulları hansı spesifikasiya malikdir?
- 6) Nümayiş etdirmə üsulu necə qrulur və burada hansı səhv'lərə yol verilə bilər? 7. Sübutun əsasına verilən tələblər hansılardır? 8. Arqumentin növləri və əməliyyat aparma qaydaları hansılardır? 9. Paralogizm və sofizm nədir?

I. Aşağıdakı fikirlərdən hansının sübutu eks etdirdiyini və hansının sübuta ehtiyacı olduğunu müəyyənləşdirin:

a) Azərbaycan xalq nağıllarında müsbət qəhrəmanlar mənfi qəhrəmanlardan çoxdur.

b) «Vaqif» əsəri Azərbaycan dramaturgiyasının klassik nümunəsidir. c) Sillogizmin orta termini ən azı müqəddimələ-

rin birində ehtiva olunmalıdır. Deməli, onlardan biri ya subyekti ehtiva olunan ümumi hökm, ya da predikati ehtiva olunan inkari hökm olmalıdır. ç) Azərbaycanın qədim tarixini öyrənmək ona görə vacibdir ki, öz keçmişini bilməyən xalq gələcəyini də yarada bilməz.

2. Aşağıdakı sübutların məntiqi strukturunu (tezisi, arqumentləri, nümayiş üsulunu) açın:

a) Vətəndali K. həmin cinayət yerində olmuşdur, eks halda onun əl və ya ayaq izləri cinayət yerində tapılmazda. b) Rasim xəstədir. Hərərətinin yüksək olması bunu göstərir. Məlumdur ki, sağlam adamın temperaturu 36-37°-dir. Onun temperaturu isə 38°-dir. Rasim həm də özünü pis hiss edir. c) Ümumi hökmələrin həqiqi olduğu bütün hallarda, ona tabe olan xüsusi hökmələr də zərurən həqiqi olmalıdır. Buradan aydınlaşdır ki, «Bütün S-lər P-dir» hökmü doğrudursa, ona tabe olan «Bezi S-lər P-dir» hökmü də doğru olmalıdır. ç) Ümməmkəni hökmələr həmişə ümməmkəni hökmələrə çevrilir. Doğrudan da əgər S-in həcmi P-nin həcmindən tam istisna olunursa, onda öz növbəsində P-nin də həcmi S-in həcmindən tam istisna olunur.

3. Aşağıdakı sübutların növlərini müəyyənləşdirin:

a) Həkim pasiyent C-yə sübut etməyə çalışır ki, o qrip deyildir. Bu zaman o aşağıdakı arqumentləri gətirir: Əgər C qripə xəstələnsəydi, onda həmin xəstəliyin əlamətləri özünü göstərərdi (yüksek hərərət, baş ağrısı, aşqırma və s.). Sizdə isə bu əlamətlərin heç biri yoxdur. b) Hər hansı bir tezisi sübut etmək üçün, antitezis irəli sürürlür və ondan nəticələr hasil edilir. Həmin nəticələrdən hər hansı birinin, həqiqiliyi şübhə doğurmayan hökm ilə ziddiyyətə girdiyi göstərilir. Bu nəticənin səhv olduğu və sonra isə bu nəticəni doğuran əsasın (antitezisin) səhv olduğu bildirilir. c) Atlantik okeanın dibində keçmişdə materik olduğu haqqında hipotez aşağıdakı faktlara əsaslanır (okeanın dibində çay qumu, daş kömür, aşkar edilib, yeni tapılmış abidələrdən birində isə orada materik olduğu haqqında məlumat vardır). ç) «Avtomobil yüksək sürətlə get-

diyi üçün, yolun dönen hissəsində aşmışdır» tezisi belə sübut olunur: Döngədə avtomobilin aşması aşağıdakı səbəblər (sürtün yüksək olması, əyləçin birdən-birə işə salınması) üzündən baş verir. Ekspertiza müəyyən edib ki, bu halda 2-ci və 3-cü səbəblər olmayışdır. Deməli avtomobilin aşması 1-ci səbəbdən baş vermişdir.

4. Aşağıdakı sübutlarda yol verilmiş səhvleri göstərin:

a) Tofiq xeyirxah adamdır. Bunu ondan görmək olar ki, o öz qəlbində N-ə qarşı sevgi olmadığını hiss etdiyidə, bunu ona açıqca etiraf etmişdir. b) Mıəlumdur ki, bu və ya digər hərəkət nəticəsində vətəndaşa çox cüzi bir zərər dəyişsə, onu cinayət səviyyəsinə yüksəltməyə ehtiyac yoxdur. Xırda miqyaslı uğurluq etməkdə günahlandırılan B-ni müdafiə edən vəkil sübut etməyə çalışır ki, onun bu hərəkəti heç bir maddi zərər vurmamışdır.

c) Dağların zirvəsində qarın uzun müddət qalması mümkün deyildir, çünki ora günəşə daha yaxındır, deməli istilik də çox olmalıdır, qar düzən yerlərdə çox qalmalıdır ki, bura Günəşdən uzaqda yerləşir. ç) Bu hökm həqiqi deyildir, çünki otəbiət elmlərinin qanunlarını ifadə etmir təbiət elmlərinin bütün qanunları işə həqiqi hökməldir. e) Azərbaycan dilində bütün isimlər böyük hərflərə yazılır, «Moskva» sözü də böyük hərfle yazılışı üçün, dəmək olar ki, «Moskva» azərbaycan dilinin ismidir.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Giriş	3
1-ci mövzu: MƏNTİQ ELMİNİN PREDMETİ	
1. Məntiq və təfəkkür prossesini öyrənən digər elmlər...	4
2. Təfəkkürün forma və qanunları anlayışı.....	8
3. Məntiq və dil	11
4. Məntiqi biliklərin yaranması və inkişafı.....	15
SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR	18
2-ci mövzu:ANLAYIŞ	
1.Anlayışın ümumi səciyyəsi.....	19
2. Anlayışların növləri.....	23
3. Anlayışlar arasında münasibətlər.....	26
4. Anlayışlar üzərində məntiqi əməliyyatlar.	30
Tərif.....	
5. Anlayışların bölgüsü.....	38
6. Sınıflar üzərində əməliyyatlar	43
SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR.....	46
3-cü mövzu: HÖKM	
1. Hökmün ümumi səciyyəsi. Hökm və cümlə.....	48
2. Sadə hökmlər, onların növləri və tərkibi	52
3. Hökmlərdə terminlərin ehtiva olunması	61
4. Mürəkkəb hökmlər.....	65
5. Hökmlər arasında məntiqi münasibətlər..	72
6. Sualın məntiqi	79
7. Sualın növləri	80
8. Modal hökmlər	86
9. Hökmlərin aletik modallığı.....	88
10. Hökmlərin epistemik modallığı.....	91
11. Hökmlərin deontik modallığı.....	94
SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR	97

4-cü mövzu: TƏFƏKKÜRÜN FORMAL-MƏNTİQİ

QANUNLARI 99

1. Eyniyyət qanunu	100
2. Ziddiyətsizlik qanunu	102
3. Üçüncüünü istisna qanunu	105
4. Kafi əsas qanunu	107

SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR.....

5-ci mövzu: ƏQLİ NƏTİCƏ

1. Əqli nəticənin ümumi səciyyəsi	111
2. Nəticə çıxarma qaydası anlayışı	114
3. Bilavasitə əqli nəticə və onun formaları	115
4. Məntiqi kvadrat üzrə əqli nəticə	120
5. Deduktiv əqli nəticə. Sadə qəti sillogizm	123
6. Qəti sillogizmin ümumi qaydaları	126
7. Sillogizmin fiqur və modusları	130
8. Ayrıcı hökmərdən və münasibət bildirən hökmərdən yaradılan sillogizmlər	136
9. Mürəkkəb hökmərdən çıxarılan əqli nəticə	141
10. Təqsimi-qəti əqli nəticə	149
11. Şərti-təqsimi (lemmatik) əqli nəticə	151
12. İxtisari sillogizm (entimema)	157
13. Hökmərdən bilavasitə və dolayı yolla nəticə çıxarma qaydaları	158
14. Mürəkkəb və mürəkkəb ixtisari sillokim	164
SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR.....	168

6-ci mövzu: İNDUKTİV ƏQLİ NƏTİCƏ

1. İnduksiyanın ümumi səciyyəsi	173
2. Tam və natamam induksiya	175
3. Populyar induksiya	178
4. Elmi induksiya. Səbəbiyət əlaqələrini müəyyən etməyin induktiv metodları	180
5. Statistik ümumiləşdirmə	191
SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR.....	193

7-ci mövzu: ANALOGİYA

1. Analogiyanın ümumi səciyyəsi və növləri.....	195
2. Analoji əqli nəticənin əsaslığını yüksəltməyin sərtləri.....	197
3. Ciddi və qeyri-ciddi analogiya	199
SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR.....	202

8-ci mövzu: HİPOTEZ

1. Hipotez biliyin inkişafı formasıdır.....	203
2. Hipotezin növləri. Versiya anlayışı	205
3. Hipotezin qurulması.....	207
4. Hipotezin yoxlanılması.....	209
5. Hipotezin sübut etməyin üsulları.....	211
SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR.....	214

9-cu mövzu:SÜBUT VƏ TƏKZİB

1. Sübutun ümumi səciyyəsi. Sübutetmə prosesinin məntiqi strukturu	215
2 .Sübutun formaları	221
3. Təkzib	225
4. Sübutun və təkzibin qaydaları. Onların pozulmasında yol verilən səhvələr.....	228
SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR.....	238

HACIYEV ZEYNƏDDİN CAMAL oğlu

MƏNTİQ
(dərs vəsaiti)

Yığılmağa verilib: 25.10.07. Çapa imzalanıb: 10.11.07.

Format 60x84 1/16. F.q.v. 15,0. Sifariş № 139.

Kağız əla növ. Tiraj 200 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə

“Tİ-MEDİA” şirkətinin mətbəəsi